

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАНКЄЄВ Олександр Сергійович

УДК: 930.2:314(477.64-2);"17/18"(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧИНОВНИЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни
03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О.С. Панкєєв**

Науковий керівник: Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор історичних
наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Панкєєв О. С. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2019.

У дисертації встановлено та проаналізовано основний масив джерельної бази з історії формування чиновництва Російської імперії у Південній Україні у другій половині XVIII століття. Чиновництво як окрема соціальна група відіграло ключову роль в інтеграції та уніфікації адміністративно-територіального, політичного, культурного та економічного устрою регіону до загальнодержавних законодавчих та політичних стандартів Російської імперії. Утім, чиновництво було не лише рушійною силою змін у регіоні, але й об'єктом на який було спрямовано трансформаційні зусилля центральної влади Російської імперії.

У дисертації розкрито історичний контекст у якому відбувалося формування, функціонування чиновництва та продукування основних документів, які містять інформацію про перераховані процеси. Інституалізація чиновництва Російської імперії на півдні України у другій половині XVIII століття стала можливою завдяки форсованому просуванню кордонів Російської імперії на південь внаслідок ряду успішних військових кампаній та укладання міждержавних договорів. Запорозька Січ також втратила свій статус прикордонної території та була зруйнована.

На колишніх козацьких територіях проводилася політика уніфікації, насаджувалася загальнодержавний устрій. Першочерговим завданням влада вважала формування розгалуженої системи установ Російської імперії з

відповідним штатом службовців. Увесь цей процес відбувався під тиском багатьох факторів. Суттєво на формування чиновництва впливали часті зміни адміністративно-територіального устрою регіону, багатовікові традиції самоврядування місцевого населення, у першу чергу, козацького, індивідуальні практики та прагнення начальників регіону.

Російська імперія намагалася налагодити жорсткий контроль за проходженням служби чиновниками, що, своєю чергою, викристалізувалось у формі систематичного обліку чиновництва. До центральних та вищих установ надсилалися різноманітні відомості, які відображали становище чиновництва та проходження служби на місцях. Головною центральною установою, до якої мали надходити матеріали стосовно чиновництва, була Герольдія. До інших центральних установ також надходили відомості про чиновництво, але не в таких масштабах, як до Герольдії, що зумовлювалося функціональними обов'язками останньої. Збором інформацій про чиновництво також займалася Академія наук для публікації Місяцесловів – довідкового відання про чиновників.

Утім регіональні особливості управління територіями Південної України наклали свій відбиток на рух документів з історії чиновництва, що простежується, передусім, в абсорбуванні канцелярією Г. Потьомкіна багатьох функцій центральних установ, зокрема Герольдії. До канцелярії Г. Потьомкіна надходили всі документи, що стосувалися відкриття нових установ та їх комплектації. До канцелярії надсилалися й документи, що відображали поточну ротацію кадрів. Герольдія повинна була отримувати ці документи також, але цього не відбувалося. Отже, діяльність канцелярії Г. Потьомкіна істотно переформатувала не лише напрями руху документів, а й їх наповнення.

Глибинне дослідження джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, які зберігаються в архівах Російської Федерації (Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії

Російської академії наук, Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, Російський державний архів давніх актів, Російський державний військово-історичний архів та Російський державний історичний архів), засвідчує їх великий потенціал для дослідження не лише становлення бюрократії Російської імперії в регіоні, а й багатьох інших питань. Джерела, виявлені під час розвідок в архівосховищах Російської Федерації, передусім, характеризують політику уніфікації регіону до загальнодержавних норм, яку проводила імперія в той час. Відомо, що головним складником цієї політики було творення органів влади на місцях з чиновницьким апаратом, який був основним провідником і втілювачем задумів центру. Документи архівосховищ демонструють поетапне формування штатів цих установ. Також вони дозволяють персоніфікувати процес формування губернських та повітових установ Південної України.

В українських архівосховищах джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття переважно зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького. Українські архівосховища зазнали значних втрат і ті документи, що тепер зберігаються в архівах, становлять лише невелику частку від першопочаткового масиву.

Концептуально всі документи, спродуковані в досліджуваний період, служать джерелами з історії формування чиновництва в Південній Україні у другій половині XVIII століття. Будь-який документ – прямий результат роботи чиновника або групи чиновників і відбиває рівень їхньої професійної придатності та інтелектуальних потуг у процесі його підготування. У дисертації проаналізовано лише ті документи, які розкривають персональний склад чиновників та їхні офіційні повноваження і стратегії на шляху інкорпорації регіону до адміністративних економічних та політичних

стандартів Російської імперії. Зокрема, проаналізовано такі документи, як штати установ, проекти, положення, іменні списки, формулярні списки, чолобитні, атестати, абшити, свідоцтва, рапорти, інструкції, ордери, укази та приписи.

Процес укладання, формуляр та ситуації, які приводили до появи певних документів, часто відрізнялися від загальноприйнятих норм. Це пов'язано як з особливістю регіону, так і з реформами у сфері адміністрування та справочинства в усій Російській імперії. Звісно, роль особистості головного очільника регіону, Г. Потьомкіна, також накладала свій відбиток на процес укладання багатьох документів, особливо тих, від яких залежало ухвалення важливих управлінських рішень з питань, які той бажав контролювати особисто. Це передусім стосувалося й заповнення штатів установ лояльними і вірними йому чиновниками.

Формуляри документів, призначених для ведення обліку чиновництва та засвідчення їхньої професійної придатності, укладено переважно відповідно до тогочасних законодавчих норм. Відмінність же була у процесі розгляду та ухвалення рішень на їх основі. Більшість документів цієї групи укладено для потреб Г. Потьомкіна та інших керівників регіону, а вже потім на вимогу центральних установ, які відповідали за контроль над обліком та процесом надання чинів.

Проектні документи створили місцеві чиновники для окреслення головних стратегій з формування нового адміністративного ладу та процесу справочинства на новоприєднаних територіях. Проаналізовані проекти проливають світло на специфічні умови, в яких місцеве чиновництво мусило діяти, та їхні інтелектуальні потуги, спрямовані на реформування регіону.

Якщо проектні документи подавали концепцію, то розпорядчі документи та інструкції вже деталізували та регламентували повноваження, обов'язки та завдання, покладені на місцеве чиновництво. Переважно вони керувались у

своїх діях ордерами та наказами, виданими головними очільниками регіону та правліннями установ, під юрисдикцією яких чиновники перебували

Проаналізовані мемуари, щоденники, подорожні записки та листування різняться за рівнем інформаційного навантаження. Наприклад, безпосередньої інформації про представників чиновництва в деяких текстах не вміщено. Втім комплексно проаналізовані джерела взаємно доповнюють одне одного та ілюструють чиновницьке життя з різних боків.

Перша група наративних джерел розкриває специфічні управлінські умови в Південній Україні. Подорожуючи теренами регіону, іноземці та мандрівники помічали риси, не притаманні іншим губерніям держави та визначали особливості тутешнього управління. Проте інформація про представників південноукраїнського чиновництва трапляється лише в деяких текстах цієї групи.

Авторами другої групи джерел переважно виступили чиновники, що, своєю чергою, вплинуло й на зміст представлених наративів. Джерела другої групи глибше розкривають особливості діяльності місцевого чиновництва. У них подано організацію внутрішньокорпоративних зв'язків чиновницького табору регіону, висвітлено особливості проходження служби та отримання чергових відзнак. Цінні тут спостереження чиновницьких груп, що були опозиційно налаштовані до представників чиновництва Південної України.

У підсумку з'ясовано, що до формування чиновницького штату чисельних державних установ Російської імперії у Південній Україні у другій XVIII половині століття було залучено велику кількість місцевого українського населення, зокрема колишню козацьку старшину як представника автохтонної еліти, яка поступово була включена до російського дворянства. З'ясовано, що в 1770-х та 1780-х роках питома вага чиновництва українського походження становила приблизно 45 %. З проаналізованих джерел також видно, що чиновництво українського походження суттєво домінувало серед канцелярського чиновництва, яке не мало звань закріплених

табелем про ранги. Майнове та фінансове положення чиновництво Південної України у досліджуваний період було неоднорідним. Маємо часті згади про недоотримання заробітною платні чиновниками та паралельно у джерелах зафіксовано відомості про чиновників, які володіли землею та селянами не лише на території Південної України, але і інших губерніях.

Найбільш відверті зловживання чиновництва були пов'язані із махінаціями та незаконними заволодінням земельними ділянками. Траплялися випадки незаконного присвоєння чиновниками вищого рангу земельних ділянок чиновників нижчого рангу. Джерела свідчать і про практики казнокрадства. Усі випадки зловживання та відвертого порушення законів чиновниками не отримали розголосу, а порушники не були покарені. У регіоні побутував патримоніалізм та покривання порушень чиновників, які належали до одного табору.

Ключові слова: чиновництво, управлінська вертикаль, Південна Україна, Російська імперія, інтеграція.

ABSTRACT

Pankieiev O. S. Sources on the History of the Gubernia and County Bureaucracy of Southern Ukraine in the Second Half of the Eighteenth Century – Qualifying scholarly work copyrighted in manuscript.

Dissertation in fulfillment of requirements for the scholarly degree of candidate of historical sciences, specialization 07.00.06 – historiography, source studies, and special historical disciplines. – M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

This dissertation establishes and analyzes the bulk of the source material on the formation of the Russian imperial bureaucracy in southern Ukraine in the second half of the eighteenth century. As a distinct social class, the bureaucracy played a key role in the administrative integration and unification of the territorial, political, cultural, and economic organization of the region according to the general legislative and political standards of the Russian Empire. It was not only the driving force of change in the region but also an object toward which the transformational efforts of the empire's central authorities were directed.

The dissertation reveals the historical context in which the formation and functioning of the bureaucracy took place and explains the production of basic documents that contain information about these processes. The institutionalization of the imperial bureaucracy in southern Ukraine in the second half of the eighteenth century was made possible by the forced expansion of the boundaries of the Russian Empire resulting from a series of successful military campaigns and the conclusion of interstate treaties. As one result of this process, the Zaporozhian Sich lost its status as a frontier territory and was destroyed.

A policy of unification was followed in the former Cossack and newly acquired territories, and the general model of state organization was imposed. The authorities considered it their primary task to create a ramified system of imperial

institutions with an appropriate staff of officials who would extend and strengthen the authority of the state. This whole process was influenced by many factors. Significant factors influencing the formation of the bureaucracy were frequent changes in the administrative organization of the region, centuries-old traditions of self-government among the local—first and foremost Cossack—population, and the individual practices and aspirations of those who ruled the region.

The Russian Empire sought to establish strict control over the promotion of officials in the civil service, which in turn crystallized into systematic enumeration of the bureaucrats. All kinds of information reflecting the state of the bureaucracy and the promotion of bureaucrats in the localities was forwarded to central and higher institutions. The main central institution that was to receive material concerning the bureaucracy was the Heraldry Office. Other central institutions also received information about the bureaucracy, but not in such quantity as the Heraldry Office, given the functional duties of the latter. The Academy of Sciences also collected information about the bureaucracy in order to publish menologies (calendars)—reference volumes about the bureaucracy.

Nevertheless, the regional peculiarities involved in the administration of southern Ukrainian territories left their stamp on the transmission of documents pertaining to the history of the bureaucracy. This is apparent first and foremost in the absorption of many functions of the central offices, especially the Heraldry Office, by Grigorii Potemkin's chancellery. It received all documents concerning the opening of new institutions and their staffing. Documents reflecting the current rotation of cadres were also sent to the chancellery. Although the Heraldry Office was also supposed to receive such documents, that did not happen in practice. Thus the activity of Potemkin's chancellery significantly reformatted not only the direction in which documents were transmitted but also their content.

Extensive study of sources on the history of the southern Ukrainian bureaucracy in the second half of the eighteenth century preserved in the archives of the Russian Federation (the Scholarly Historical Archive of the St. Petersburg

Institute of History, Russian Academy of Sciences; the Manuscript Department of the M. E. Saltykov-Shchedrin Russian National Library; the Russian State Archive of Older Documents; the Russian State Archives of Military History; and the Russian State Historical Archives) attests their great potential for research not only on the development of Russian imperial bureaucracy in the region but on many other problems as well. Sources discovered in the course of searches in archival repositories of the Russian Federation mainly characterize the policy of unifying the region according to general state norms that the empire was implementing at the time. As we know, the main element of that policy was the formation of local ruling bodies with a bureaucratic apparatus that served as the basic leader and executor of the central authorities' intentions. The documents of archival repositories demonstrate that the staffing of these institutions took place in stages. They also make it possible to personify the formation of the gubernia and county institutions of southern Ukraine.

As for Ukrainian archival repositories, sources for the history of the southern Ukrainian bureaucracy in the second half of the eighteenth century are preserved mainly in the State Archives of Dnipropetrovsk Oblast, the State Archives of the Autonomous Republic of the Crimea, the Manuscript Institute of the Volodymyr Vernadsky National Library of Ukraine, and the Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipropetrovsk. Ukrainian archival repositories have suffered considerable losses, and the documents now preserved in the archives constitute only a small part of the original mass of material.

Conceptually, all documents produced in the period under study serve as sources on the history of the formation of the southern Ukrainian bureaucracy in the second half of the eighteenth century. Any document, being the direct result of the work of a bureaucrat or a group of bureaucrats, reflects the level of their professional competence and intellectual ability in the process of its preparation. In the dissertation, however, only those documents are analyzed that reveal the roster of personnel making up the bureaucratic corps and its official powers and strategies

leading to the region's adjustment to the economic and political administrative standards of the Russian Empire. In particular, such documents as lists of institutional personnel, plans, statutes, lists of names, service records, petitions, attestations, dismissals, certificates, reports, instructions, orders, decrees, and directions were analyzed.

The process of preparing documents, their standard forms, and the situations that led to their production often differed from generally accepted norms. This was due both to the special features of the region and to reforms in the sphere of administration and bureaucratic procedure throughout the Russian Empire. To be sure, the personal role of Grigorii Potemkin, who was in charge of the region, also affected the preparation of many documents, especially those determining the approval of important administrative decisions on matters over which Potemkin wanted to exercise personal control. First and foremost, this affected the staffing of institutions with bureaucrats loyal and faithful to him.

In general, the forms of documents for enumerating bureaucrats and certifying their professional competence were drafted according to the legislative norms of the day. What varied was the process of evaluating documents and making decisions based upon them. Most of the documents in this group were drafted according to the needs of Potemkin and other administrators of the region, and only then at the behest of central institutions responsible for enumerating bureaucrats and granting service ranks.

Planning documents were produced by local bureaucrats to define major strategies for shaping the new administrative order and bureaucratic procedure in the newly annexed territories. The plans analyzed in the dissertation cast light on the particular circumstances in which the local bureaucracy was obliged to work and on their intellectual efforts directed toward reform of the region. If planning documents provided conceptions, then dispositional documents and instructions detailed and regulated the powers, duties and tasks assigned to local bureaucrats. Their actions were generally guided by orders and directives issued by the principal

administrators of the region and the management under whose jurisdiction the bureaucrats worked.

The memoirs, diaries, travel notes and correspondence analyzed in the dissertation differ in degree of informational content. For instance, some texts provide no direct information about representatives of the bureaucracy. Nevertheless, sources analyzed as a complex complement one another and illustrate bureaucratic life from various angles.

The first group of narrative sources reveals specific administrative conditions in southern Ukraine. As they crossed the region, foreigners and travelers noted features not characteristic of other gubernias and described peculiarities of local administration. Still, information about representatives of the southern Ukrainian bureaucracy appears only in some texts of this group.

The authors of the second group of sources were mainly bureaucrats, which in turn influenced the content of the narratives presented therein. Sources of this group give deeper insight into the particular practices of the local bureaucracy. They describe the organization of corporate connections within the regional bureaucratic establishment and cast light on particular features of promotion within the service and acquisition of successive honors. There are valuable observations in these documents about bureaucratic groups opposed to representatives of the southern Ukrainian bureaucracy.

The conclusions of this dissertation indicate that the formation of the bureaucratic staff of many Russian imperial government institutions in southern Ukraine in the second half of the eighteenth century involved the recruitment of large numbers of the local Ukrainian population, especially former Cossack officers as representatives of the autochthonous elite, which was gradually absorbed into the Russian gentry. The dissertation establishes that in the 1770s–80s individuals of Ukrainian origin accounted for some 45 percent of the bureaucratic class. It is also apparent from the sources analyzed that bureaucrats of Ukrainian origin were preponderant among members of office staff who did not have titles established in

the Table of Ranks. In the period under analysis southern Ukrainian bureaucrats were unequal as regards property and finances. We have frequent mentions of non-receipt of full salary and, on the other hand, information about bureaucrats who owned land and peasant serfs not only in the southern Ukrainian gubernias but in others as well.

The most blatant abuses of bureaucratic power were associated with machinations and illegal ownership of landholdings. There were instances of illegal takeovers of landholdings belonging to bureaucrats of lower rank by their superiors. The sources also attest to the practice of embezzling public funds. No cases of bureaucratic abuse and open violation of law were brought to public attention, and lawbreakers were not punished. Patrimonialism and concealment of abuse by bureaucrats belonging to the same camp were commonplace in the region.

Keywords: bureaucracy, rank promotion, southern Ukraine, Russian Empire, integration.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. **Панкєєв О. Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII – другої половини XIX століття у спадку Я. П. Новицького.** *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 18. С. 255–264.
2. **Панкєєв О. Наративні джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.** *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2012. Т. 24. С. 209–226.
3. **Панкєєв О. Рух документів з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.** *Праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Т. XXXV. С. 351–358.
4. **Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття.** *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 9–15.
5. **Панкєєв О. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття в архівосховищах Російської Федерації.** *Proverbs in Motion: A Festschrift in Honour of Bohdan Medwidsky*. Toronto, 2014. P. 309–323.

Опубліковані наукові праці апробаційного характеру

6. **Панкєєв О. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України у другій половині XVIII століття.** Військо Запорозьке як символ свободи та незалежності: матер. конфер. 16–17 жовтня 2009 р. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Т. XVI. С. 219–221.

7. **Панкєєв О.** **Етапи становлення губернського та повітового устрою на півдні України у другій половині XVIII століття.** *Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи:* матер. Міжнар. конфер. молодих науковців. Херсон, 2009. С. 100–103.

8. **Панкєєв О.** **“Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва” як джерело з історії чиновництва Південної України останньої половини XVIII століття.** *Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії:* зб. наук. ст. учасників Третіх драгоманівських чит. молодих істориків. Київ, 2010. С. 385–390.

**Наукові праці, в яких опубліковано додаткові
наукові результати дисертації**

9. **Панкєєв О., Олененко А.** **Азовське намісництво: нереалізований проект.** Запоріжжя, 2011. 98 с.

10. **Панкєєв О.** **Групові формулярні списки Новоросійської губернії за 1798 рік.** Запоріжжя, 2011. 125 с.

11. **Панкєєв О.** **Розпис справ Катеринославського намісництва: діловодство та канцелярське чиновництво.** Київ, 2018. 104 с.

ЗМІСТ

| | |
|--|------------|
| ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ | 17 |
| ВСТУП | 18 |
| РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА МЕТОДИ | |
| ДОСЛІДЖЕННЯ | 24 |
| 1.1. Стан розроблення проблеми в історичних та джерелознавчих студіях..... | 24 |
| 1.2. Наукові принципи та методи дослідження..... | 60 |
| РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПРОДУКУВАННЯ | |
| ДОКУМЕНТІВ ТА РУХ ФОНДОУТВОРЕННЯ | 65 |
| 2.1. Історичні умови створення джерел..... | 65 |
| 2.2. Рух документів у вищих та місцевих органах влади..... | 83 |
| 2.3. Основні архівні зібрання джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття..... | 103 |
| РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ | |
| ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ТА НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ | 126 |
| 3.1. Особливості продукування документальних джерел, їх класифікація та формуляр..... | 126 |
| 3.2. Особливості створення наративних джерел..... | 158 |
| РОЗДІЛ 4. ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ З | |
| ІСТОРИЇ ЧИНОВНИЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ | 178 |
| 4.1. Просопографічний портрет чиновництва Південної України другої половини XVIII століття..... | 178 |
| 4.2. Перевищення повноважень та зловживання чиновництва Південної України..... | 189 |
| ВИСНОВКИ | 194 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ | 201 |
| ДОДАТКИ | 243 |

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

| | |
|----------------------------|---|
| Архив СПбИИ РАН | Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук [Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук] |
| ДАДО | Державний архів Дніпропетровської області |
| ДІМ | Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького |
| ІР НБУ | Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського |
| Отдел рукописей РНБ | Отдел рукописей Российской национальной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина [Відділ рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтыкова Щедрина] |
| ПСЗРИ | Полное собрание законов Российской империи [Повне зібрання законів Російської імперії] |
| РГАДА | Российский государственный архив древних актов [Російський державний архів давніх актів] |
| РГВИА | Российский государственный военно-исторический архив [Російський державний військово-історичний архів] |
| РГИА | Российский государственный исторический архив [Російський державний історичний архів] |

ВСТУП

Актуальність дослідження. Друга половина XVIII століття в історії Південної України сповнена подіями, що визначили подальший розвиток регіону та решти територій у межах сучасної України від XIX століття аж до сьогодні.

Наміри Російської імперії повністю підпорядкувати території Південної України мають довгу історію. Але лише в другій половині XVIII століття їй вдалося втілити давній задум у життя та повністю інтегрувати регіон у свою адміністративно-територіальну систему й розпочати процес умонтування його у свою ідеологічну та політичну вісь. Остаточний наступ на автономію Південної України розпочала Катерина II, щойно вона була коронована 1762 року. Її політика щодо краю і формувань на його території, зокрема Запорозьких Вольностей, була компонентом масштабнішого стратегічного плану стосовно решти українських територій, які в той час одна за одною втрачали свою автономію та потрапляли в повне підпорядкування Російської імперії. У жорна втілення нової геополітичної стратегії першими потрапили Гетьманщина та Слобідські козацькі полки, перетворені на Малоросійську та Слобідсько-Українську губернії у 1764–1765 роках¹.

Трансформації у Південній Україні розпочалися зі скасування трьох військових формувань – Нової Сербії, Слов'яносербії та Новослобідського полку, утворених на початку 1750-х років на кордоні із Запорозькими Вольностями². 1764 року ці утворення були реформовані в Новоросійську губернію, що ознаменувало початок великих політичних, соціальних, культурних та адміністративних перетворень у Південній Україні.

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

² Дідик С. Доля населення Новослобідського козацького полку після заснування 1-ї Новоросійської губернії. Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії козацтва. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. Вип. 6. С. 66–74; Посунько О. *Історія Нової Сербії та Слов'яносербії*. Запоріжжя: Тандем-У, 1998. 79 с.

Головною рушійною силою перетворення регіону в уніфіковану адміністративну одиницю Російської імперії мало стати чиновництво. Але проблема полягала в тому, що центральному урядові та високим очільникам, призначеним відповідати за регіон, треба було передусім сформувати численні установи та наповнити їх необхідною кількістю кваліфікованих чиновників.

Тож ґрунтовне дослідження джерел з історії формування та функціонування чиновництва Російської імперії в Південній Україні в другій половині XVIII століття не лише як частини загальноімперського державного адміністративного та політичного апарату, але й як окремої суспільної групи зі своїми культурними цінностями та стереотипами – важливе наукове завдання.

Актуальність дослідження джерел з історії формування та функціонування чиновництва Російської імперії в Південній Україні в другій половині XVIII також зумовлена тим, що всі історичні міти, які тепер інтенсивно накладаються українському суспільству, сформовані на історичному контексті того часу. Особливо при цьому наголошується роль чиновництва Російської імперії в колонізації та розбудові Південної України. Деконструкція цієї тези через призму аналізу та ретельного дослідження історичних джерел проливає світло на процеси, що до цього переважно були інтерпретовані за канонами імперської, радянської та російської історіографічних традицій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетної науково-дослідної теми Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України «Корпус джерел з історії української еліти середини XVI – кінця XVIII ст.: склад, хронологічна та територіальна репрезентативність» (номер держреєстрації 0114U003038).

Мета дослідження полягає в комплексному джерелознавчому аналізі документальних джерел і наративів з історії чиновництва Південної України

другої половини XVIII століття та з'ясуванні інформаційного потенціалу актуалізованої джерельної бази.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- дослідити історіографію проблеми;
- визначити наукові принципи та методи дослідження;
- з'ясувати історичні умови та контекст, у якому відбувалося формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття та продукування документів з досліджуваного питання;
- реконструювати рух документів до вищих та місцевих установ;
- виявити та описати основні архівні збірки джерел в архівосховищах України та Російської Федерації;
- дослідити особливості продукування документальних джерел та їх формуляр;
- виявити та дослідити основні наративні джерела з теми дослідження;
- з'ясувати інформаційні можливості джерельної бази для дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття;
- створити просопографічний портрет чиновництва Південної України другої половини XVIII століття;
- дослідити проблему перевищення повноважень та зловживань чиновництвом Південної України в зазначений період.

Об'єкт дослідження – комплекс джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.

Предмет дисертаційного дослідження – актуалізований масив джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.

Наукові принципи та методи дослідження. Дисертаційне дослідження побудоване на широкому спектрі спеціальних і міждисциплінарних наукових методів і ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності.

До методологічного арсеналу дослідження належать, насамперед, такі методи та підходи: історіографічний аналіз, бібліографічна й архівна евристика, клаузульно-формулярний аналіз, просопографія та біографістика, порівняльний метод та метод атрибуції.

Хронологічні межі. За нижню межу взято час підготування та створення першої Новоросійської губернії в 1764 році, за верхню – 1802 рік, коли відбулася міністерська реформа, що започаткувала нову віху в адмініструванні та документуванні чиновництва в усій Російській імперії.

Територіальні межі дисертаційного дослідження визначено кордонами степових губерній, утворених 1802 року після скасування Новоросійської губернії. До степових губерній ми зараховуємо Катеринославську, Таврійську та Миколаївську, що 1803 року була перейменована на Херсонську.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття стали вперше предметом спеціальних джерелознавчих наукових студій.

Проаналізовано репрезентативний комплекс особистих і групових формулярних списків чиновників установ губернського та повітового рівнів. Як наслідок, з'ясовано соціальний, національний і віковий склад чиновників. Уперше зроблено спробу визначити просопографічний портрет чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.

Проаналізовано нездійснені проекти з адміністративних перетворень та удосконалення чиновницької роботи з документовиробництва у світлі інтелектуальних потуг головних очільників Південної України.

Практичне застосування здобутих результатів дисертаційної роботи можливе в кількох практичних і теоретичних напрямках. Викладений

фактологічний матеріал та запропоновані теоретичні конструкції можуть бути застосовані в подальших дослідженнях з історії Південної України другої половини XVIII століття або порівняльних дослідженнях з іншими регіонами України та різними хронологічними періодами. Результати дослідження також можуть бути використанні для написання підручників та узагальнених робіт з історії чиновництва та державних установ.

Практичне застосування результатів дослідження можливе завдяки використанню історичного досвіду при реформуванні державної служби на сучасному етапі. Матеріали можуть бути також інтегровані в навчальні програми вишів, які готують майбутніх державних службовців.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному всебічному опрацюванні теми та публікації на основі проведених досліджень 11 наукових праць. Одна із праць «Азовське намісництво: нереалізований проект» опубліковано у співавторстві з А. Олененко. Здобувачем підготовлені документи для археографічної публікації. Вступна частина написана спільно з А. Олененко.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження було апробовано на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях. Серед них: Міжнародна конференція молодих науковців «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (Херсон, 25–26 березня 2009 року); Варшавська східноєвропейська конференція (Warsaw East European Conference) (Варшава, 15–17 липня 2009 року); Міжнародна наукова конференція «Військо Запорозьке як символ свободи та незалежності» (Запоріжжя, 16–17 жовтня 2009 року); Треті Всеукраїнські Драгоманівські наукові читання молодих істориків (Київ, 12 березня 2010 року); Всеукраїнська наукова конференція «III Новицькі читання» (Запоріжжя, 14 жовтня 2011 року); Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 11 квітня

2012 року); Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Національна історія у глобалізованому світі: виклики перед Україною» (Київ, 12–14 жовтня 2012 року); Всеукраїнська наукова конференція «IV Новицькі читання» (Запоріжжя, 19 жовтня 2012 року); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX ст.» (Запоріжжя, 31 травня 2013 року); Всеукраїнська наукова конференція «VIII Новицькі читання» (Запоріжжя, 21 жовтня 2016 року). Окрім того, апробація основних положень та висновків дисертації відбулась на наукових лекціях за кордоном, а саме на засіданнях Альбертської асоціації сприяння українським студіям (Едмонтон, Канада, 16 липня 2012 року) та Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Едмонтон, Канада, 6 грудня 2015 року).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено в 11 наукових працях, а саме в 3 археографічних виданнях (одна з них у співавторстві), 5 статтях у наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки України, або прирівняних до них, та у 3 працях апробаційного характеру.

Структура дисертаційного дослідження підпорядкована досягненню поставленої мети та виконанню дослідницьких завдань і складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (429 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 270 сторінок машинопису, з них основна частина – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан розроблення проблеми в історичних та джерелознавчих студіях

Історія становлення та розвитку чиновництва Південної України у другій половині XVIII століття одна з важливих, але недостатньо досліджених тем. Огляд джерелознавчих та історичних студій з цієї теми покликаний визначити рівень наукового розроблення питання та напрями дослідження. Оскільки спеціальних розвідок, присвячених історії чиновництва Південної України XVIII століття, немає, то розгляд відповідної історіографії необхідно вести в кількох напрямках для кращого розуміння процесу становлення чиновництва та глибини вивченості цього питання. Перший – постання традиції дослідження чиновництва в межах усїєї Російської імперії, бо інституалізація чиновницького стану Південної України проходила в контексті загальноімперської політики. Другий – огляд літератури, що стосується питання становлення та функціонування чиновництва Російської імперії в різних історичних регіонах України. І третій – висвітлення чиновницького стану в літературі з історії Південної України.

До числа найперших досліджень, у яких порушено питання чиновницького стану, належить праця К. Дюгамеля «Опыт государственного права Российской империи»³, надрукована 1833 року як посібник для майбутніх чиновників і тих, що вже перебували на службі. Хоч ця робота й побудована суто на законодавчих актах, а це певний вид компілятивної синтези, її історіографічне значення як спроби системного опису практик державного врядування та підпорядкування установ безумовне.

У ній висвітлено питання чинування, перехід з військової служби на цивільну, нагородження шляхетними орденами чиновників. Окремий розділ

³ Дюгамель К. Опыт государственного права Российской империи. Санкт-Петербург, 1833. 430 с.

присвячено дворянським зібранням та обранню до повітових і губернських установ⁴.

Пожвавлення інтересу до питання чиновництва припадає на 1860-ті роки та тісно пов'язано з представниками державницької школи. Наприклад, однин з апологетів цієї школи Б. Чичерін у свої праці «Курс государственной науки» порушив широкий спектр різних теоретичних питань, пов'язаних з функціонуванням чиновницького апарату та його історією. Зокрема, він наголошував на тому, що чиновництво стояло між імператором і народом, але й мало свої власні цілі та інтереси, що, на його думку, могло призвести до перетворення бюрократії із зручного знаряддя влади на окремий організм⁵.

До плеяди дослідників того часу, до кола наукових інтересів яких входило питання чиновницького апарату та його історія, належить і О. Градовський⁶. У низці своїх праць, серед них «История местного управления в России. Введения в уезд Московского государства» та «Начала русского государственного права», вчений виклав історію вироблення політики центральної влади щодо місцевого врядування та формування управлінських функцій держави і чиновництва. О. Градовський також один із перших, хто намагався означити поняття чиновництва не лише з позицій права, але й соціології, виокремлюючи його в соціальну групу. Зокрема, чиновництво, за О. Градовським, – це «системы лиц, между которыми распределены отдельные части управления и которые расположены таким порядком, что низшие поглощаются высшими, не оставляя никакого следа своей деятельности»⁷ та «особый организм должностей, даже особый класс

⁴ Дюгамеля К Опыт государственного права Российской империи. Санкт-Петербург, 1833. С. 127–130.

⁵ Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Москва: типография товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. Т. I–III. С. 142.

⁶ Градовский А. История местного управления в России. Введения в уезд Московского государства. Санкт-Петербург, 1866. Т. 1. 543 с.

⁷ Градовский А. Высшая администрация России XVIII столетия и генерал-прокуроры: собр. соч. Санкт-Петербург, 1899. Т. 1. С. 160.

лиц, резко выделенный из остального общества и связанный исключительно с центральной властью»⁸.

Проблему формування численного чиновницького апарату губернських і повітових установ та межі їхніх повноважень розглянув О. Лохвицький у своєму дослідженні «Губерния, ее земские и правительственные учреждения»⁹. Досить ретельно він у ній підійшов і до аналізу наслідків губернської реформи 1775 року та головного законодавчого документа «Учреждения для управления губерний», що заклали підвалини для формування та функціонування місцевих установ не лише на наступну чверть століття, але й до останніх днів існування Російської імперії. Одне з головних питань, яке ставив собі автор, полягало в тому, де було брати таку кількість досвідчених чиновників для заповнення всіх установ, утворених за умовами губернської реформи¹⁰. Привабливості роботі О. Лохвицького надає також виконаний в ній порівняльний аналіз місцевих установ Російської імперії та інших країн.

Господарчу, фінансову та судову діяльність губернаторів розкрито в роботі І. Андрієвського «О наместниках, воеводах и губернаторах»¹¹. Дослідник також розглянув процес взаємодії губернаторів зі своїми підлеглими, а саме віце-губернаторами, губернськими товаришами та рядом інших підпорядкованих йому посадовців. Щодо невнесення території України до дослідження, то знаходимо таке пояснення: «Из богатых данных, представляемых источниками истории русского права, я подвергал изучению особенно те, которые не представляя которого либо случайного, относящегося к какой-то либо местности явления, обличая напротив характер общего правила или начала... На этом основании я рассматриваю эту должность

⁸ Градовский А. Д. Начала русского государственного права: собр. соч. Т. 9. Санкт-Петербург, 1904. С. 457.

⁹ Лохвицкий А. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. 2-е изд, переизд. Санкт-Петербург, 1864. Ч. 2. 298 с.

¹⁰ Там само. С. 218.

¹¹ Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. Санкт-Петербург: Б. и., 1864. 156 с.

только по отношению к Великороссии; рассмотрение соответствующей должности в тех областях, которые составляют теперь части Российской империи, но которые имели свою отдельную жизнь и историю требуют особого специального труда»¹².

Участь дворян у місцевому управлінні розглянув М. Яблочков. У своєму дослідженні «История дворянского сословия в России» він зауважив, що після остаточного входження територій Південної України до Російської імперії, місцева еліта дістала змогу здобути спадкове російське дворянство шляхом служби як у військовому, так і цивільному відомствах¹³. Досить детально М. Яблочков розглянув питання обліку чиновництва, що мало дворянське походження або набуло його через службу. Не оминув увагою дослідник і питання дворянських зібрань та обрання чиновників на виборні посади від дворянства¹⁴. Втім, трапляються й деякі неточності в роботі. Стосовно адміністративних змін, що відбувалися в Україні після смерті Катерини II, М. Яблочков пише, що Павло I нищив усі згадки про діяльність матері в краї. Зокрема, замість трьох запроваджених Катериною II губерній створив одну – Чернігівську¹⁵. Хоча відомо, що була заснована Новоросійська губернія, а не Чернігівська. Далі автор робить досить слушні зауваження, що зміни викликали значні ускладнення в роботі чиновництва, особливо судових органів.

Робота Є. Анучіна «Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 года до последнего времени» відрізняється від попередніх охарактеризованих праць тим, що її написано на замовлення очільника міністерства внутрішніх справ. Є. Анучін працював чиновником з особливих доручень при цьому міністерстві. Опис чиновницького та повітового чиновництва Анучін виконує

¹² Там само. С. 2.

¹³ Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург, 1876. С. 506.

¹⁴ Там само. С. 543.

¹⁵ Там само. С. 569.

за пунктами «Установлення про губернії». Досить детально подана характеристика посади намісника. Є. Анучін зауважує, що державні намісники, наділені безмежною владою, перебувають у полоні особистих якостей, й не маючи ніяких законів, які б визначали точно їхню діяльність, породжують, залежно від свого характеру, безмежне свавілля або повну бездіяльність¹⁶.

Дослідив творення губернського типу керування П. Мрочек-Дроздовський у своїй праці «Областное управление в России XVIII в. до Учреждения о губерниях 7 ноября 1775 года: Историко-юридическое исследование»¹⁷. Але дослідження не було доведене до кінця. Дослідник планував надрукувати результати в кількох частинах, утім світ побачила лише перша книга, що охоплює період 1708–1719 років – час запровадження перших губерній. Мрочек-Дроздовський зібрав досить цінні матеріали про діяльність губерній, провінцій, губернаторів, віце-губернаторів, обер-комендантів, воєвод, корисні для дослідження та розуміння природи чиновницького стану протягом усього XVIII століття, адже саме за часів Петра I склалися основні принципи керування Російською імперією, Катерина II ж поглибила та розширила закладені попередниками основи державного механізму та формування чиновницького апарату.

Історичний огляд формування чиновницького стану провів Є. Карнович у своїй роботі «Русские чиновники в былое и настоящее время»¹⁸. Він звертає увагу на обмеженість терміна «чиновництво». За словами дослідника, це слово вживають лише стосовно тих, що не займають високі місця в службовій ієрархії. Що стосується високопосадовців, то використовують слово

¹⁶ Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени: составлен по распоряжению министра внутренних дел чиновником особых поручений при министре Е. Анучиным. Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1872. С. 10

¹⁷ Мрочек-Дроздовский П. Областное управление России XVIII века до учреждения о губерниях 7 ноября 1775 г. Москва, 1876. Ч. 1. Областное управление эпохи первого учреждения губерний. (1708–1719 г.): историко-юридическое исследование. 350 с.

¹⁸ Карнович Е. Русские чиновники в былое и настоящее время. Санкт-Петербург, 1897. 128 с.

«сановник». Тоді як було б доречно, за Є. Карновичем, чиновниками називати всіх без винятку представників цивільної служби¹⁹. Термін же «бюрократія», що використовувався в західноєвропейських державах, набув негативного відтінку.

Детальний опис буденної діяльності губернських канцелярій та їхніх працівників дав О. Романович-Славатинський у своєму дисертаційному дослідженні «Исторический очерк губернского управления от первых преобразований Петра В. до учреждения губерний в 1775 году»²⁰. У ньому він розкрив взаємодію канцелярських службовців з ранговим чиновництвом²¹, висвітив питання кількісного та соціального складу перших, порядок винагородження та оплати їхньої праці, покарання за зловживання службовим становищем. Фундамент джерельної бази його дослідження становили не лише законодавчі акти, опубліковані в першому зібранні «Полного собрания законов Российской империи», але й документація канцелярій центральних російських губерній та джерела особового походження. В іншому своєму дослідженні «Губернатор или генерал-губернатор?» О. Романович-Славатинський намагається розібратись у функціональних відмінностях губернаторської та генерал-губернаторської посад²². Він приходить до такого розуміння, що перші мали адміністративну владу, а другі – політичну.

Огляд положень Табеля про ранги та інших законодавчих актів, які регулювали надання цивільних чинів, зробив В. Євреїнов у своїй праці «Гражданское чиновничество в России. Исторический очерк»²³. Втім учений обмежився лише поверховим їх описом, не вдаючись до детального аналізу зібраних ним законодавчих актів.

¹⁹ Там само. С. 4.

²⁰ Романович-Славатинский А. В. Исторический очерк губернского управления от первых преобразований Петра В. до учреждения губерний в 1775 г.: диссертация. Киев, 1859. 156 с.

²¹ Бабич М. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. Москва, 2003. 479 с.

²² Романович-Славатинский А. Генерал-губернатор или губернатор? Киев: т-во печ. дела, 1889. С. 3–10.

²³ Евреинов В. Гражданское чиновничество в России. Исторический очерк. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1887. 87 с.

На зламі XIX–XX століть відбуваються певні трансформації як у суспільному, так і науковому середовищі. Нові дослідження, що з'являються в цей час, відрізняються ширшою джерельною базою та новими методологічними підходами від попередніх.

До робіт цього періоду, насамперед, належать дослідження М. Коркунова²⁴, побудовані не лише на законодавчих актах, а й на документах поточного діловодства. Він провів аналіз обов'язків службовців як центральних, так і місцевих установ. Спробував також дати означення поняття державна служба²⁵.

І. Страховський належав до числа державних службовців, які, крім державних справ, займалися й науковими пошуками. Йому належить дослідження «Губернское устройство»²⁶, опубліковане в журналі міністерства юстиції у 1913 році.

Губернський устрій став предметом наукових пошуків В. Гассена у його роботі «Вопросы местного управления»²⁷. Але його увага зосереджена на XIX столітті, а до питань чинування у другій половині XVIII століття він звертається побіжно, лише в першому розділі «О бюрократии» та другому «Губернатор как орган надзора».

Доцільність політики Катерини II щодо посади генерал-губернаторів і вплив адміністративної реформи 1775 року на формування місцевого чиновництва з дворянства та інші адміністративні питання розглянув Е. Берендтс у своїй праці «О прошлом и настоящем русской администрации: (записка, составленная в декабре 1903 года)»²⁸. Він стверджує, що дворянство

²⁴ Коркунов Н. Русское государственное право. Т. II. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 749 с.

²⁵ Там само. С. 136–137.

²⁶ Страховский И. М. Губернское устройство. Журнал Министерства Юстиции. 1913. № 7 (Сентябрь). С. 28–92; Страховский И. М. Губернское устройство. Журнал Министерства Юстиции. Санкт-Петербург, 1913. № 8 (Октябрь). С. 70–120; Страховский И. М. Губернское устройство. Журнал Министерства Юстиции. 1913. № 9. (Ноябрь). С. 122–171.

²⁷ Гессен В. Вопросы местного управления. Санкт-Петербург: тип. и лит. А. Е. Ландау, 1904. 235 с.

²⁸ Берендтс Е. О прошлом и настоящем русской администрации: (записка, составленная в декабре 1903 г.). Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1913. 280 с.

однаково продовжувало дивитися на державну службу лише як на годування і не бажало «покинуть двор и столицы для того, чтобы сесть за один стол з мелкими людьми под начальством губернатора и надзором губернских прокуроров»²⁹.

Е. Берендтс також розглядає й інші проблеми тієї епохи, пов'язані з губернським чиновництвом. Призначення на тривалий термін генерал-губернаторів він пояснює тим, що Катерина II довіряла обраним людям. А останнім, на його думку, тривале перебування на посаді дозволяло ознайомитися з особливостями доручених їхньому керівництву територій та виробити прийнятні методи господарювання³⁰. Е. Берендтс визнає, що фаворитизм і непотизм були вирішальні фактори для успішної кар'єри.

І. Блінов у своєму дослідженні «Губернаторы. Историко-юридический очерк»³¹ простежував становлення інституту губернаторства від самого початку. Його дослідження побудоване на репрезентативній джерельній базі. І. Блінов вивчив великий масив законодавчих актів, переважно поточну документацію центральних установ та подекуди мемуари. Дослідник виснував, що посада губернатора має доволі складну сутність. Визнавав доцільність самостійності губернаторів від центральної влади, втім підкреслював і необхідність нагляду за ними.

Дослідження місцевого керівництва в історичному ракурсі провів О. Кізеветтер у фундаментальних працях «Местное самоуправление в России IX–XIX ст. Исторический очерк»³² та «Русское общество в XVIII столетии»³³. Дослідження побудовані також на широкому колі джерел. У центрі наукових інтересів О. Кізеветтера перебуває функціонування органів станового самоврядування – дворянського та міського населення.

²⁹ Там само. С. 91–92.

³⁰ Там само. С. 82–83.

³¹ Блинов И. Губернаторы: историко-юридический очерк. Санкт-Петербург: типо-лит. К. Л. Пентковского, 1905. 366 с.

³² Кизеветтер А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: исторический очерк. 2-е изд. Москва: Задруга, 1917. 120 с.

³³ Кизеветтер А. Русское общество в XVIII ст. Ростов-на-Дону, 1903. 48 с.

Переломний період у вивченні історії чиновництва Російської імперії настав після встановлення марксистко-ленінської ідеології та класового підходу. Примітною рисою перших десятиріч панування радянської влади була жорстка критика державного механізму Російської імперії та наукового надбання попередників. Порушилися спадкоємність і зв'язок наукових шкіл. Пожвавлення інтересу до історії чиновництва відбулося лише в 60-х роках ХХ століття.

Знакова робота того часу – дослідження С. Троїцького «Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке. Формирование бюрократии»³⁴. У своєму дослідженні він досить детально зупинився на історії розроблення «Табеля про ранги». Розглянув еволюцію його положень впродовж першої половини XVIII століття. Не оминув увагою дослідник і Маніфест про вольності – основоположний. Також Троїцький проаналізував два унікальні комплекси джерел з історії чиновництва початку другої половини XVIII століття. Це переписи чиновників центральних і місцевих установ, що мали ранг відповідно до Табеля про ранги, та переписи канцеляристів губернських, провінційних і воєводських канцелярій, що провели Сенат і Герольдмейстерська контора в 1754–1756 роках.

Питаннями виникнення та функціонування чиновницького апарату також займалася Н. Демідова³⁵. Дослідниця проаналізувала еволюцію чиновництва Російської імперії, запропонувала власну періодизацію процесу його формування. Досліджуваний нами період дослідниця означила як період чиновницької бюрократії³⁶.

³⁴ Троїцький С. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. Москва, 1974. 396 с.

³⁵ Демідова Н. Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII вв. Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.): сб. ст. Москва: Наука, 1964. С. 206–242.

³⁶ Там само. С. 238.

Проблеми документування проходження чиновницької служби розглянув О. Єлпатьєвський³⁷. Дослідник вивчав такі документи, як атестати та патенти на чини, не оминув увагою й документів, спродукованих внаслідок перепису чиновництва 1754–1756 років, покликаючись на дослідження С. Троїцького. У колі дослідницької проблематики А. Єлпатьєвського перебувають і послужні списки³⁸. Він коротко охарактеризував їхній формуляр, а також розглянув законодавче регулювання складання формулярних списків.

До фундаментальних робіт з історії державного устрою та чиновництва належить і монографія М. Єрошкіна «История государственных учреждений дореволюционной России»³⁹. Дослідник розглянув державний устрій від княжих часів і до останніх років існування Російської імперії. Другій половині XVIII століття присвячено два розділи – п'ятий та шостий. У них охарактеризовано штат та функції місцевих установ. Окремим підрозділом розглянуто особливості керування окраїнами. Про Україну дослідник зазначає, що 1782 року на її теренах введено загальноросійські установи зі штатом чиновників, а запорозьке козацтво розпочало злиття з російським дворянством⁴⁰. Південній Україні приділено увагу лише двома реченнями. Зазначено, що у 60–70-х роках розпочалося освоєння регіону та ліквідовано давню козацьку республіку – Запорозьку Січ⁴¹.

Організацію обліку чиновництва у 1760–1790 роках дослідила М. Туманова⁴². Основну увагу дослідниця приділила адрес-календарям і

³⁷ Єлпатьевский А. Документирование прохождения государственной службы в России XVIII – начала XX вв. *Труды ВНИИДАД*. 1974. Т. 5. Ч. 1. С. 146–205.

³⁸ Там само. С. 160.

³⁹ Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Учпедгиз, 1960. 396 с.

⁴⁰ Там само. С. 129.

⁴¹ Там само. С. 129.

⁴² Туманова М. Ф. Организация учета чиновничества в 60–90-х гг. XVIII в. *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: сб. ст.* / отв. ред. В. И. Буганов. Москва: Академия наук СССР, Институт истории СССР. 1983. С. 173–191.

груповим формулярним спискам чиновників, що їх уклали для публікації адрес-календарів.

Дослідження передісторії формування чиновницького класу провела Н. Демідова в монографії «Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма»⁴³. Хоча це дослідження і не охоплює хронологічні межі нашого дослідження, воно цінне для розуміння причин реформ другої половини XVIII століття, націлених на зміну адміністративної моделі в Російській імперії, та ролі дворянства-чиновництва в нових соціальних і політичних умовах.

Помітний внесок у дослідження історії чиновництва належить М. Рум'янцевій. Особливо важливі її студії з джерелознавства з історії чиновництва. Дослідниця ґрунтовно вивчила масові джерела з історії чиновництва Російської імперії другої половини XVIII століття. Здебільшого її увага прикута до формулярних списків чиновництва, які дослідниця класифікує як обліково-статистичні джерела. Вона розглядає історію формування цього виду документів, пояснює відмінність між груповим та індивідуальним списками. Їй вдалося розшукати та залучити до дослідження 3015 формулярних списків чиновництва⁴⁴. На їх основі вона реконструювала соціальне та економічне становище чиновництва, провела ґрунтовні генеалогічні розвідки. Увагу дослідниці також привернули й місяцеслови. Вона також їх класифікує як масове джерело, укладуване як довідкове видання. М. Рум'янцева провела найдетальнішу на сьогодні реконструкцію історії укладання місяцесловів. У своїх дослідженнях історик також зверталася до питання кількості чиновництва у другій половині XVIII століття. Предметом її наукових інтересів стало також формування корпоративного світогляду чиновництва.

⁴³ Демидова Н. Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. Москва: Наука, 1987. 230 с.

⁴⁴ Румянцева М. Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России 1762–1802 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Институт СССР АН СССР, 1986. 237 с.

У дослідженні матеріалів Герольдмейстерської контори як джерела з історії дворянства Російської імперії у XVIII столітті І. Фаїзова приділила велику увагу аналізу корпусу документів, що стосувався цивільної служби дворянства⁴⁵. Вона також розглянула питання обліку чиновництва та документів, які укладали при підвищенні чину, переходу на іншу посаду чи звільненні зі служби.

Розпад Радянського Союзу ознаменував нову віху в дослідженнях різних аспектів чиновництва Російської імперії. Одна зі знакових робіт цього періоду «Чиновный мир России. XVIII – начало XX века» належить Л. Шепелєву⁴⁶.

Л. Шепелєв дослідив також зовнішній світ атрибутів, що оточував чиновників від початку й до кінця їхнього життя, у монографії «Титулы, мундиры и ордена Российской империи»⁴⁷. Він детально виклав історію виникнення та існування системи станових і посадових чинів, звань, мундирів, парадного одягу, нагород та багатьох інших зовнішніх атрибутів, що були невіддільною частиною життя чиновництва та визначали його поведінку та прагнення. Детальніше питання чиновництва Л. Шепелєв розглянув у монографії «Чиновный мир России. XVIII – начало XX века»⁴⁸.

Заслуговують на увагу й наукові студії з історії чиновництва Л. Писарькової. У своєму дослідженні «Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы» вона розглянула етимологію двох термінів – бюрократії та чиновництва⁴⁹. У монографії подано наскрізний нарис історії державного устрою Російської імперії від приказної системи до колезької. Дослідниця вважає, що розглядати

⁴⁵ Фаизова И. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории Российского дворянства XVIII ст. Саратов: Приволж. кн. изд-во ; Товарищ, 1990. 60 с.

⁴⁶ Шепелев Л. Чиновный мир России. XVIII – начало XX века. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1999. 479 с.

⁴⁷ Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. Москва: Центрполиграф, 2005. 423 с.

⁴⁸ Шепелев Л. Чиновный мир России. XVIII – начало XX века. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1999. 479 с.

⁴⁹ Писарькова Л. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. Москва: (РОССПЭН), 2007. 743 с.

окремо лише державний устрій XVIII століття неприйнятне, адже фундамент реформ почали закладати ще в XVII столітті. Л. Писарькова намагається простежувати зміни у складі, кількості чиновництва, повноваженнях і функціях, нормах поведінки. У своєму дослідженні вона приділила також увагу аналізу таких аспектів буття чиновництва, як службовий побут (приміщення та матеріальне устаткування установ), зловживання службовим становищем і хабарництво, світоглядні імперативи.

Теоретичні питання формування чиновництва Російської імперії були також детально розглянуті в окремих самостійних дослідженнях західних науковців. Наприклад, у ряді фундаментальних монографій відомого американського дослідника Джона Ледонна детально проаналізовано питання формування керівного класу Російської імперії. Зокрема, в його праці «*Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762–1796*»⁵⁰ історик дослідив не лише впровадження адміністративних реформ у Російській імперії між 1775 та 1785 роками, але й соціальні процеси формування фундаменту керівного класу. Окремий розділ монографії присвячений питанню формування керівного класу Російської імперії на прикордонних територіях та залучення до цього процесу місцевої еліти. Джон Ледонн проаналізував особливе становище Південної України на прикладі затвердження винних відкупів на місці, а не в Петербурзі, як це було загальноприйнято в Російській імперії.

В іншій книжці «*Absolutism and Ruling Class: the Formation of the Russian political Order 1700 – 1825*» Джон Ледонн розширив хронологічні рамки своїх студій питання формування керівного класу в Російській імперії⁵¹. У цій роботі дослідник уже намагається чіткіше провести межу між керівною елітою та керівним класом, що, на його думку, зовсім різні поняття.

⁵⁰ LeDonne, John P. *Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984. 410 p.

⁵¹ LeDonne, John P. *Absolutism and the Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700–1825*. New York: Oxford University Press, 1991. 376 p.

В останні роки можна спостерігати появу робіт, які зосереджені на особливостях становлення та побуті чиновницького стану Російської імперії в регіонах, відмінних від центру. Наприклад, дослідження формулярних списків службовців Алтайського гірничого округу провела М. Аршакян⁵², чиновництво обласних і губернських центрів Східного Сибіру у другій половині XIX століття розглянув О. Кузнецов⁵³, Т. Поскачей дослідила чиновництво Рязанської губернії⁵⁴.

У науковому просторі України в останні десятиріччя також спостерігаємо стрімке зростання зацікавлення питаннями становлення та існування різних інституцій Російської імперії та їхніх представників на теренах України: до кола інтересів дослідників потрапили такі регіони, як Правобережна Україна, Слобожанщина, територія колишньої Гетьманщини.

Важливою для дослідження питань входження різних територій України до політичного тіла Російської імперії та різних проблем, пов'язаних з керуванням та врядуванням в Україні стала поява українського перекладу книги канадського історика З. Когута «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини (1760–1830)».⁵⁵ Автор дослідив інтеграційні процеси, що відбувалися в Україні у період після скасування Гетьманщини, торкнувся й питання шляхів входження місцевої еліти до російського дворянства.

Серед піонерів-дослідників, які в Україні першими звернулися до питання формування чиновництва, слід відзначити В. Шандру. Вона, зокрема, ґрунтовно дослідила функціонування заснованих в українських губерніях Малоросійського, Київського та Новоросійського і Бессарабського генерал-

⁵² Аршакян М. А. Формулярные списки служащих и рабочих Алтайского (горного) округа XIX – начала XX века как исторический источник: автореф. дис. Барнаул, 2010. 286 с.

⁵³ Кузнецов А. А. Чиновничество и развитие культуры губернских и областных центров Восточной Сибири во второй половине XIX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Иркутск, 2002. 323 с.

⁵⁴ Поскачей Т. А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Рязань: РГБ, 2006. 261 с.

⁵⁵ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

губернаторств. Цій тематиці вона присвятила значну кількість статей та низку монографічних досліджень, у яких розкрила кількісний склад, функції та повноваження чиновницького штату канцелярій генерал-губернаторств⁵⁶, проаналізувала документи, що були спродуковані внаслідок його діяльності. Дослідження В. Шандри охоплюють і період, що передував становленню генерал-губернаторств.

В. Шандра долучилася й до створення ґрунтовного видання «Історія державної служби в Україні: у 5 томах». У перших двох томах зусиллями авторського колективу презентовано історію державної служби на теренах України з найдавніших часів й до сьогодення за різних врядувань. В останніх трьох томах опубліковано найзнаковіші джерела з історії чиновництва України. Авторству В. Шандри належить один з розділів першого тому. У ньому вона презентувала нарис історії державної служби в українських губерніях Російської імперії⁵⁷.

У своїй студії ослідниця торкнулася проблеми становлення та функціонування чиновництва Російської імперії й у Південній Україні у другій половині XVIII століття. В. Шандра підкреслює, що після силового знищення Запорозької Січі на теренах Запорозьких Вольностей була впроваджена загальнодержавна адміністративно-територіальна система з певними відмінностями⁵⁸. Імператриця дозволила поєднати два принципи – призначуваний для адміністративної влади, за винятком повітової посади земського справника, та виборний – для судової⁵⁹. В Шанда виступила

⁵⁶ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ, 2005. 427 с.; Шандра В. Формування державних інституцій на Півдні України в XIX ст.: історичний інваріант. Схід і Південь України: час, простір, соціум: в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Т. 1. Київ: ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 192–205; Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії. Регіональна історія України. Київ: ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 155–166.

⁵⁷ Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 279–315.

⁵⁸ Там само. С. 286.

⁵⁹ Там само. С. 287.

автором розділу про державну службу в установах Російської імперії і іншій колективній монографії про державну службу в Україні, яка з'явилася роком раніше від вищезгаданої⁶⁰.

Дослідив становлення адміністративно-територіальної системи Російської імперії на Правобережній Україні у кінці XVIII – першій половині XIX століття М. Бармак. У своїй монографічній праці «Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.»⁶¹ автор не лише окреслив основні особливості становлення та функціонування владних механізмів Російської імперії та її агентів – чиновницького апарату, а й подав чітку ідеальну модель установ та їхнього чиновницького штату, що дозволило йому якісніше провести порівняльний аналіз і побачити головні відмінності запровадженої системи від загальнодержавного зразка.

Формування кадрового обліку суддів у Правобережній губернії у XVIII – на початку XIX століття за допомогою формулярних списків спробувала розглянути у своїй короткій розвідці О. Зосімович⁶². Авторка подає відмінність між формулярними списками звичайного чиновництва та чиновництва, що працювало в судовій системі. Влучні спостереження дослідниці щодо істотних відмінностей формулярних списків адвокатів від формулярних списків інших працівників судової системи. Огляд інформативних можливостей формулярних списків повітових судів як джерела до реконструкцій біографій українського дворянства зробив

⁶⁰ Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії. Нариси історії державної служби в Україні / авт. колектив: О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський, П. П. Гай-Нижник та ін. Київ: Ніка-Центр, 2008. 536 с.

⁶¹ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.; Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. Тернопіль: Астон, 2006. 288 с.

⁶² Зосімович О. Формування системи обліку кадрового складу судів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. URL: http://eprints.zu.edu.ua/8155/1/Zosimovych_Zhitomir.pdf. (дата звернення: 12.03.2019).

С. Дегтярьов⁶³. Досліднику також належить авторство монографічного дослідження про цивільне чиновництво⁶⁴

Слід відзначити дослідження Б. Галя. До кола його зацікавлень належить проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні⁶⁵. Дослідник переважно зосередився на вивченні родинних зв'язків чиновництва.

Формування еліт Слобідської України розкрито в дослідженнях С. Потапенко⁶⁶. Вона звернула увагу на роль слобідського козацтва у формуванні органів російської імперії після 1764 року. Джерельною базою дослідження С. Потапенко стали списки слобідської старшини, що після 1764 року частково долучилася до формування чиновницького штату установ Слобідської губернії.

Входження козацтва до соціальних структур Російської імперії розглянув у низці робіт В. Яценко⁶⁷. Дослідник звертається й до процесів інтеграції козацької спільноти й на півдні України. Зазначає, що до запорозького козацтва частково застосовували «слобідську модель»

⁶³ Дегтярьов С. Формулярні списки повітових судів як джерело до біографій представників українського дворянства. *Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства: матер. наук.-теорет. Конфер. викладачів, аспірантів та студентів (23–24 квітня 2007 р.)*. Суми: СумДУ, 2007. Вип. II. С. 23–29.

⁶⁴ Дегтярьов С. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: Папірус, 2014. 470 с.

⁶⁵ Галь Б. Генеалогія регіонального чиновництва другої половини XVIII століття в історико-краєзнавчих дослідженнях. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* 1999. Вип. 6. С. 235–240; Галь Б. Постать імперського державного діяча: спроба реконструкції життєвого шляху Я. С. Сулими. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник: матер. Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції 8–9 жовтня 1998 р.* Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 191–195; Галь Б. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга пол. XVIII – початок XIX ст.). URL: <http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/Gal.htm>. (дата звернення: 02.04.2019).

⁶⁶ Потапенко С. Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х рр: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 16. Київ, 2008. С. 67 – 99; Потапенко С. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. Київ: Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 496 с.

⁶⁷ Яценко В. Б. Козацтво Гетьманщини в російській імперській політиці XVIII ст.: процес станової інтеграції. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2002. Вип. 5. С. 33–41; Яценко В. Б. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграції до загальноімперського стану). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2003. Вип. 6. С. 136–140.

соціальних перетворень, відповідно до якої частина козацтва була переведена до непривілейованого стану суспільства Російської імперії, а частина зарахована до російського дворянства⁶⁸. Це стосується заможної частини – запорозької старшини. За реформою 1775 року на дворянство покладалася важлива роль в урядуванні на місцях.

Історіографічний доробок з історії Південної України другої половини XVIII століття досить представницький і питання чиновництва в ньому проходить червоною ниткою. Інкорпорування Південної України до політичного тіла Російської імперії необхідно розглядати як комплекс цілеспрямованих дій чиновництва, що було безпосереднім втілювачем політики держави в регіоні. Тож, наявний історіографічний доробок з історії Південної України другої половини XVIII століття так чи інакше стосується досліджуваного питання.

Цікавість до Південної України почала проявлятися ще в другій половині XVIII століття. Більшість творів того періоду за головних героїв мала Г. Потьомкіна, П. Зубова, В. Попова, В. Каховського, С. Каменського – головних очільників регіону. Ці роботи були більш прагматичного характеру, ніж наукового, й різняться персональними авторськими оцінками діяльності представників керівної еліти краю.

Наприклад, вкрай негативну оцінку діяльності Г. Потьомкіна та його кола дав М. Щербатов у своєму творі «О повреждении нравов в России»⁶⁹. Твір побудовано на сприйнятті автором описуваних подій. Як зазначає А. Бойко, при аналізі цього твору, «Джерело, як основа реконструкції історичного факту, стало похідним від нього, воно ставало залежним від факту»⁷⁰. Негативну оцінку Г. Потьомкін дістав і в роботі Г. Гельбіга, який

⁶⁸ Яценко В. Б. Інтеграція Українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. ... канд. іст. наук. Харків, 2007. 22 с.

⁶⁹ Щербатов М. М. О повреждении нравов в России (записки князя М. М. Щербатова). Русская старина. Т. II. Санкт-Петербург, 1870. С. 13–116.

⁷⁰ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 7.

певний час був секретарем саксонського посольства в Росії⁷¹. Позитивно охарактеризована діяльність верхівки чиновництва Південної України в роботах С. Сестренцевича «История о Таврии»⁷² та П. Сумарокова «Черты Екатерины Великой»⁷³.

Початок саме наукового дослідження історії Південної України пов'язаний з ім'ям А. Скальковського. Його внесок у дослідження історії Південної України другої половини XVIII століття загалом і чиновницького прошарку зокрема безперечний. Йому та аналізу його наукового спадку присвячено велику кількість досліджень⁷⁴.

Перші кроки на науковій ниві А. Скальковський зробив у 30-х роках XIX століття. Після того, як його помітив генерал-губернатор Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства М. Воронцов, А. Скальковський дістав змогу зробити розвідки в архівах Ольвіополя, Єлизаветграда, Олександрівська, Крилова, Крюкова, Катеринослава, Новомосковська та Павлограда і презентувати громадськості свої дослідження⁷⁵. Перші праці А. Скальковського мають характер хронік, що зумовлено передусім тим, що він не мав спеціального підготування, а тому навряд чи був добре знайомий з методологічним надбанням того часу.

До числа його перших робіт належить «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823»⁷⁶, перша частина якого побачила світ 1836 року. Джерельну базу дослідження становили документи, зібрані

⁷¹ Гельбиг Г. Русские избранники / перев. прим. В. А. Бильбасова. Берлин: издание Ф. Готтгейнера, 1900. 534 с.

⁷² Богуш Сестренцевич. История о Таврии. Т. 1–2. Санкт-Петербург: Шнора, 1806. 208 с.

⁷³ Сумароков П. И. Черты Екатерины Великой. Санкт-Петербург: типография департамента народного просвещения, 1819. С. 211–312.

⁷⁴ Хмарський В. М., Новікова Л. М., Скальковський А. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2003. Вип. 12. С. 52–74; Тригуб П. М., А. О. Скальковський про заселення Південної України. *Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: наук. доп. Міжнар. наук.-метод. конфер. 21–24 травня 1997 р.* / упор. Є. Г. Сінкевич, О. О. Коник. Херсон, 1997. Ч. 1. С. 207–211.; Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету*. Одеса: Гермес, 1998. Вип. 6. С. 248–261.

⁷⁵ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 9.

⁷⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. I. 300 с.

внаслідок уже згаданої двомісячної експедиції до архівів південноукраїнських міст. А. Скальковський був вражений великою кількістю документів. Утім фундамент роботи становили матеріали архівів Катеринославського губернського правління та архіву казенної палати, а також матеріали, що надав катеринославський архієпископ Гавриїл⁷⁷. Ще в «Предисловии» А. Скальковський задекларував, що в роботі не вміщено жодного випадку, цифри чи імені, які б не були підтвержені документально. Усі документи, вміщені в додатках, як стверджує дослідник, він списав з оригіналів зі старанністю, та вказано «из какого источника они заимствованы»⁷⁸. Для А. Скальковського історичне джерело тотожне історичному фактові. Нерідко пункти розпоряджень він подає як явища, що вже відбулися.

Перші його роботи мають низку помилок, які впевнено побутують та циркулюють і в сучасній історичній літературі. Наприклад, А. Скальковський за документами робить висновок, що на початку 1776 року генерал-майор М. Муромцев призначений новоросійським, а генерал-майор В. Чертков – азовським губернаторами⁷⁹. Тоді як М. Муромцев і В. Чертков були губернаторами вже в лютому 1775 року⁸⁰. До неточностей такого штибу належить і твердження А. Скальковського про призначення азовським губернатором губернаторського товариша Г. Гарсеванова. Як відомо, В. Чертков пробув на посаді губернатора до 1782 року. За указом імператриці від 16 лютого 1782 року, він мав перейти на посаду воронезького та харківського генерал-губернатора⁸¹. Останні документи, що підписав В. Чертков, датуються кінцем травня 1782 року, де йдеться про передання всіх справ стосовно керування губернією Азовській губернській канцелярії⁸². Саме з цього часу, за розпорядженням Черткова, обов'язки губернатора став

⁷⁷ Там само. С. 6.

⁷⁸ Там само. С. 8.

⁷⁹ Там само. С. 127.

⁸⁰ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 92. Ч. 1. Л. 214; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 14.

⁸¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 9. Л. 301.

⁸² Там само. Л. 313.

виконувати один з губернаторських товаришів Азовської губернської канцелярії – Ларіон Алексєєв, означений як «первенствующий член»⁸³, що спростовує твердження А. Скальковського про призначення азовським губернатором губернаторського товариша Г. Гарсеванова⁸⁴. Призначення нового губернатора було недоцільне у зв'язку зі змінами, що насувалися разом з адміністративно-територіальною реформою.

Є розбіжності між першим і другим виданням «Хронологического обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823». У першій частині в додатку № 14 А. Скальковський розмістив свою таблицю «Имена главных Начальников Новороссийского края с 1751-го по 1823-й год». Згідно з відомостями, які він подає в додатку, посаду головного командира з 1796 по 1798 рік обіймав О. Бердяєв, а з 1798 по 1800 – М. Каховський⁸⁵. У другому ж виданні А. Скальковський посилається на наказ від 30 листопада 1797 року, відповідно до якого, новоросійським генерал-губернатором обрано М. Каховського⁸⁶.

У «Хронологическом обозрении истории Новороссийского края. 1730–1823» А. Скальковський також наводить штат Новоросійської губернської канцелярії за 1765 рік. Бачимо також багато інших відомостей з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, які А. Скальковський узяв з документів, які не збереглися до нашого часу, а тому становлять велику цінність для дослідження. Це, зокрема, інформація про відкриття присутніх міст, призначення чиновників на різні посади тощо. Цінні

⁸³ Там само. Л. 318 об.

⁸⁴ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. I. С. 140.

⁸⁵ Там само. С. 288.

⁸⁶ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 16.; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса, 1838. Ч. II. С. 14.

й інші роботи А. Скальковського⁸⁷. Але подані в них відомості також потрібно обережно використовувати та додатково верифікувати.

Вищезгаданий єпископ Гавриїл (В. Розанов), перебуваючи з 1828 року на кафедрі в Катеринославі на посаді єпархіального архієрея, також захопився історією регіону та проводив ґрунтовні розвідки в місцевих архівах, що робить його праці цінними для дослідження питання чиновництва на півдні України. Гавриїл мав вільний доступ до архівних матеріалів Самарського монастиря, підпорядкованих йому консисторії та церков⁸⁸. Інтенсифікації історичних студій Гавриїла посприяв переїзд до Одеси та членство в Одеському товаристві історії та старожитностей. Велику увагу він приділяв і усно-історичним джерелам, займався записом розповідей старожилів. Він записав та опублікував розповідь козака Микити Коржа, на сьогодні неоціненне джерело для дослідників не лише козацтва а й Південної України загалом, бо ілюструє її самобутню специфіку⁸⁹.

Сфера наукових інтересів Гавриїла перебувала здебільшого в площині дослідження історії церкви та духовного адміністрування Південної України, а тому нерідко Гавриїл звертався до висвітлення питань, пов'язаних і з діяльністю цивільного чиновництва. У своєму дослідженні «Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии» Гавриїл звернув увагу на те, що чиновництву першої Новоросійської губернії (1764–1775) було важко управляти просторими територіями, що,

⁸⁷ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853. Ч. II. 554 с.; Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса, 1837. 296 с.

⁸⁸ Маленко М. Південноукраїнське козацтво постсічового періоду в історико-археографічному доробку архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова). URL: http://www.cossackdom.com/articles/m/malenko_pvarheo.html. (дата звернення: 12.02.2019).

⁸⁹ Гавриил. Устное повествование бывшего запорожца, а ныне жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одеса, 1842. 95 с.

своєю чергою, також посприяло реформуванню її адміністративного устрою в 1775 році⁹⁰. Спорадично Гавриїл звертався до теми чиновництва і в інших своїх дослідженнях.

Проведення святкових заходів у другій половині XIX століття, прив'язаних до ювілеїв південноукраїнських міст, заснованих у другій половині XVIII століття, спонукало до появи досліджень їхньої історії. Наприклад, громадськості були презентовані дослідження М. Владимиrowa «Первое столетие города Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887»⁹¹, Г. Ге «Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890)»⁹², А. Орлова «Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции»⁹³, Ф. Ніколайчика «Город Кременчуг. Исторический очерк»⁹⁴, О. Пашутін «Исторический очерк г. Елисаветграда»⁹⁵. В перелічених працях автори зверталися до питання становлення та розвитку цивільного врядування в містах та відкриття установ губернського та повітового рівня, що зазвичай розташовувались у містах.

До питання чиновництва спорадично звертався й відомий дослідник запорізького краю Я. Новицький у своєму фундаментальному дослідженні «История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770–1806 гг.»⁹⁶. Написанню історії міста

⁹⁰ Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 г. ЗООИД. Одесса, 1853. Т. III. С. 92.

⁹¹ Владимир М. М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887 г.: материалы для исторического очерка. Екатеринослав, 1887. 275 с.

⁹² Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.

⁹³ Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции. Одесса: Тип. Шульце, 1885. 144 с.

⁹⁴ Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг. Исторический очерк. Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.

⁹⁵ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Бр. Шполянских, 1897. 245 с.

⁹⁶ Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770–1806 гг. Яків Новицький: твори у 5 т. Т. 1. Запоріжжя, 2007. С. 184–303.

Олександрівська передував досить тривалий період робіт в архівосховищах. Дослідник використав документи маршалка (предводителя) дворянства, міської управи, повітового казначейства та Архіву Коша. Унікальність використаних архівних матеріалів місцевих установ полягає в тому, що більша їх частина втрачена. Як наслідок, історія міста залишається чи не єдиним джерелом з вивчення багатьох питань історії Олександрівського повіту та міста Олександрівська на початковому етапі. Також, ще на самому початку свого дослідження, у вступі, Я. Новицький додатковим джерелом виокремив спогади двох «глибоких старців»: Павла Васильовича Кравцова та Василя Івановича Нагірного (Москаленка). Цікавість викликають ті частини їхніх розповідей, що стосуються дозвілля Олександрівського чиновництва⁹⁷.

В історії міста ми безпосередньо знаходимо відомості, що стосуються земських комісарів та воєвод, які здійснювали місцеве врядування в повітах⁹⁸. Сам Я. Новицький зазначав, що реальних відомостей про їхню діяльність в Олександрівську досить мало, особливо це стосується земських комісарів. В архіві Покровського собору Я. Новицький знайшов лише один документ, що висвітлює діяльність земського комісара в Олександрівську, але такий, як зазначив сам дослідник, що заслуговує на увагу. Основний зміст знайденого документа, адресованого до Павловського духовного правління з Комісарського правління, стосується нашестя сарани та завданих збитків. У Я. Новицького ми знаходимо також відомості, що стосуються численного та персонального штату щойно відкритих установ, заробітної плати, призначеної кожному чиновникові відповідно до посади та класу. Наведена й сума на канцелярські витрати.

Цінні відомості з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття містяться в роботах ще одного дослідника цього періоду – Є. Загоровського. Зокрема, у дослідженні «Организация управления

⁹⁷ Там само. С. 184–303.

⁹⁸ Там само. С. 245.

Новороссией при Потемкине в 1774–1791 годах» він подав нарис історії діяльності головних командирів Південної України з упорядкування регіону під проводом Г. Потьомкіна. Зроблено огляд їхніх управлінських дій з утворення нових адміністративно-територіальних одиниць, заснування нових міст і відкриття установ. Дослідник також звернув увагу на той факт, що губернії Південної України не мали достатньої кількості чиновників для здійснення управлінської та паперової роботи⁹⁹. Особливо це відчувалося при формуванні Азовської губернської канцелярії. Щодо джерельної бази дослідження, то її основу склали як опубліковані, так і архівні документи. Втім, на архівні немає чітких посилань. Зазначено лише назву документа, з якого взято інформацію, та його дату без місця зберігання. Історик також звертає увагу на вже згадану помилку А. Скальковського про призначення на посади губернаторів Язикова та Черткова в 1776 році. Він покликається на ордери Г. Потьомкіна від 1775 року, що опубліковані в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» О. Богумілом¹⁰⁰.

Інше дослідження Є. Загоровського, «Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной»¹⁰¹, присвячене наступникові Г. Потьомкіна – П. Зубову. Дослідження побудоване аналогічно до попереднього. Зображено діяльність керівного складу чиновництва Південної України під проводом П. Зубова. Проте цього разу увага Є. Загоровського зосереджена здебільшого на діяльності головних чиновників з питання заселення регіону.

Діяльність катеринославського правителя І. Синельникова зацікавила іншого відомого дослідника козачини та Степової України Д. Яворницького, що розглянув її у своєму дослідженні «Очерки по истории запорожских

⁹⁹ Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774–1791 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXXI. Одесса, 1913. С. 70.

¹⁰⁰ Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потёмкиным. *Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав. Ч. 1. С. 1–116.

¹⁰¹ Загоровский Е. А. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя, 1999. С. 492–507.

казаков и Новороссийского края»¹⁰². Історик дослідив його участь у формуванні адміністративного апарату Катеринославського намісництва. Д. Яворницький дав доволі позитивну оцінку діяльності І. Синельникова, характеризує його як розумного та вдалого керівника.

У передмові Д. Яворницький зазначає, що дослідження про І. Синельникова публікується вже втретє. Це пов'язано, передусім, із залученням нових джерел, які детальніше висвітлюють цю постать. Перший раз матеріали для публікації надав О. Васильєв, який обіймав посаду управителя маєтку поміщиків І. Синельникових у селі Іванівському Мелітопольського повіту Таврійської губернії¹⁰³. О. Васильєв був небайдужий до історії, й сам займався розшуком джерел. Ця розвідка побачила світ на шпальтах «Исторического вестника» 1888 року. Друге видання було доповнене щоденником О. Страхова, свояка І. Синельникова¹⁰⁴, й надруковане в Катеринославських відомостях 1789 року під назвою «Иван Максимович Синельников – первый екатеринославский правитель»¹⁰⁵. Постаті І. Синельникова Д. Яворницький приділив увагу і в інших своїх дослідженнях, що зумовлено, найпевніше, приятельськими стосунками Д. Яворницького з нащадками роду І. Синельникова¹⁰⁶. Дослідження діяльності інших постатей, головних чиновників Катеринослава та

¹⁰² Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. Санкт-Петербург, 1889.

¹⁰³ Абросимова С. Краєзнавець О. В. Васильєв: під впливом Д. І. Яворницького. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 7. С. 171.

¹⁰⁴ Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожского козачества и Новороссийского края. Санкт-Петербург, 1889. С. 1.

¹⁰⁵ Абросимова С. Родина Синельникових в житті та творчості Д. І. Яворницького. *Видатні особистості: музейна персоналістика: матер. обласної музейної конфер. до Міжнар. дня музеїв та 75-річчя Дніпропетровської області*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. Вип. 10. 338 с. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0428-2.html>. (дата звернення: 21.03.2019).

¹⁰⁶ Эварницкий Д. И. История села Фалеевки Садовой Херсонской губернии и уезда. Санкт-Петербург, 1892; Эварницкий Д. И. И. М. Синельников перед судом истории. *Исторический вестник*. 1896. № 4. С. 317–320.

Катеринославського намісництва, зокрема й І. Синельникова, Д. Яворницький зробив в «Истории города Екатеринослава»¹⁰⁷.

Досліджуючи питання колонізації Південної України, не оминув проблему чиновництва і Д. Багалій у своєму дослідженні «Колонизация Новороссийского края и первые его шаги на пути культуры. Исторический этюд». Його джерельну базу склали переважно друковані матеріали. Д. Багалій, зокрема, акцентує увагу на цінності залучених до дослідження праць А. Скальковського, але водночас наголошує на критичному ставленні до відомостей, які той подає. До дослідження залучені також роботи Смольянінова, Орлова, Владимірова, Клауса, Брікнера, Пейсонеля та інших дослідників.

Д. Багалій використав також документи, опубліковані на сторінках «Киевской старины», «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», «Сборника Русского исторического общества», «Материалов для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия» Феодосія Макаревського, та інші.

Д. Багалій у своєму дослідженні розглянув питання землеволодіння чиновників. Він зазначає, що чиновники в деяких повітах отримували більше землі, ніж казенні обивателі. Наприклад, в Олександрійському повіті Херсонської губернії в середньому на кожного чиновника припадало близько 1000 десятин землі¹⁰⁸. Також помічена досить цікава деталь, що «Лучшие дачи Каховский должен был раздавать сильным мира сего, которые могли иметь влияние на его служебную карьеру»¹⁰⁹. За усім масивом фактичного матеріалу, що подав Д. Багалій, добре простежується діяльність численного штату чиновників, що займалися питаннями роздавання земель.

¹⁰⁷ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. 2-е изд., доп. Днепропетровск: Січ, 1996. 277 с.

¹⁰⁸ Там само. С. 73.

¹⁰⁹ Там само. С. 73.

За часів Радянського Союзу відбувається не лише зміна наукової парадигми, але й багато тем і територій влада та наукові кола напівофіційно табували. Історія Південної України другої половини XVIII століття була однією з тем, що опинилися в немилості. У цей період нею переважно займалися дослідники з Москви та Санкт-Петербурга, що користувалися більшою довірою та виправдали свою лояльність до заздалегідь визначених партію висновків.

Для дослідників в Україні це був нелегкий час не лише у професійному, але й у приватному житті. Багато науковців мусили залишити батьківщину і завершувати свої дослідження вже на чужині, використовуючи лише ті архівні матеріали, які вони встигли опрацювати в стабільніші часи. До них ми зараховуємо, насамперед, Н. Полонську-Василенко, яка зробила блискучу кар'єру, але останні роки свого життя мусила мешкати в Мюнхені.

До фундаментальних праць Н. Полонської-Василенко належить збірка наукових розвідок «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина», надрукована в Мюнхені 1965 року. У цю збірку увійшли статті дослідниці, опубліковані як у доімміграційний, так і імміграційний періоди в різних виданнях.

Для дослідження історії чиновництва Південної України особливо актуальна зі згаданої збірки розвідка «До історії першої Новоросійської губернії». У цьому дослідженні Н. Полонська-Василенко зазначає, що керували губернією переважно військові, яким підпорядковувалося все її населення. Вона обґрунтовує це прикордонним розташуванням Новоросійської губернії та специфічним складом населення. Н. Полонська-Василенко звертає увагу на той факт, що на чолі Новоросійської губернії стояв головний командир, а губернатор був лише його заступником з цивільних справ¹¹⁰.

Н. Полонська-Василенко проаналізувала також «План о заселении Новороссийской губернии» та Інструкцію головного командира

¹¹⁰ Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775). Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. Мюнхен, 1965. С. 33.

Новоросійської губернії О. Мельгунова вєводі Бахмутського повіту, таємному радникові Фліверку. Ці два документи ілюструють основні особливості керування губернією та специфіку основних завдань місцевого чиновництва, а саме всіма можливими засобами сприяти заселенню губернії. Також Н. Полонська-Василенко зазначає, що лікарі, священники, купці, різночинці та цивільні чиновники становили лише 5,8 % від загальної кількості населення Новоросійської губернії¹¹¹.

Джерельну базу дослідження, як зазначає сама Н. Полонська-Василенко, склали документи архівосховищ, які зазнали значних втрат у другій половині ХХ століття, і багато із залучених документів втрачені. До таких архівосховищ належить Архів державного майна, що в Сімферополі. Історик вказує й про значні втрати Київського центрального архіву давніх актів, що містився в будинку університету та Рукописному відділі Бібліотеки Академії наук¹¹². Н. Полонська-Василенко також працювала з документами Дніпропетровського архіву – одного з найбільших у свій час зібрань джерел з історії Південної України другої половини ХVІІІ століття.

З іншого боку, в цей час перебувала московська дослідниця О. Дружиніна, яка працювала за канонами марксистсько-ленінської методологічної наукової доктрини. Вона досліджувала соціальні та економічні наслідки виходу Російської імперії до берегів Чорного моря в останній чверті ХVІІІ століття та спорадично зверталася до питання чиновництва Південної України в цей період. У монографії «Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.» історик зображує управлінську специфіку Південної України в досліджуваний період. Її висновки, що першочергові управлінські завдання чиновництва південноукраїнських губерній полягали в упорядкуванні земель, аналогічні до тих, які ми знаходимо в Полонської-Василенко. О. Дружиніна

¹¹¹ Там само. С. 40.

¹¹² Там само. С. 31.

була добре ознайомена з роботами останньої, хоча посилань на жодну з них у її книжці не знаходимо¹¹³.

Але бачимо безліч посилань на інших українських дослідників. Наприклад О. Дружиніна покликається на «Ведомость, учиненную в Азовской губернской канцелярии», що опублікував Д. Багалій¹¹⁴. У цій відомості вміщено перелік земель, призначених для відведення під заселення в Катеринославському повіті відповідно до нової збільшеної норми. У відомості фігурують представники колишньої запорозької старшини, військові чини різних рангів та національностей і чиновники – архіваріус, перекладач та два регістратори¹¹⁵.

До досліджень радянської доби, які заклали хибні історіографічні твердження та уявлення про Південну Україну, які часто репродукуються і у сучасних дослідженнях, належить монографічне дослідження В. Кабузана «Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века»¹¹⁶. Про неточності цієї роботи вже неодноразово згадувалося бататьма дослідниками¹¹⁷. Втім, не зважаючи на певні помилки, вміщені у роботі, необхідно визнати видову та чисельну масштабність опрацьованих дослідником джерел. Також він звертає увагу на такі цінні для нашого дослідження факти, як, наприклад, що в окладній книзі Катеринославського намісництва за 1783–1788 роки «приводятся данные о численности и составе населения по уездам и о всех изменениях в его размещении

¹¹³ Швайба Н. Полонська-Василенко Н. Д.– дослідник історії Південної України: дис. ... канад. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2008. 224 с.

¹¹⁴ Багалей Д. Ведомость, учиненная в Азовской губернской канцелярии, воликое число в Екатеринославском уезде состоят вновь отведенные к отводу назначенных помещикам земель. 1776 г. *Киевская старина*. Т. IV. 1885. С. 783–790.

¹¹⁵ Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. ин-т истории. Москва: изд-во АН СССР, 1959. С. 66.

¹¹⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719–1858). Москва: Наука, 1976. 347 с.

¹¹⁷ Бойко П. Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ: ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2010. С. 118.

(переселенческое движение, перевод из сословия в сословие и т. д.). В книге нет сведений только о численности дворянства и чиновничества»¹¹⁸.

Після здобуття Україною незалежності спостерігаємо поживлення інтересу до історії Південної України другої половини XVIII століття, що пов'язано як з багатьма факторами та зрушеннями в науковому середовищі, так і новими суспільними запитами.

Інформативними для дослідження джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття є студії з адміністративно-територіального устрою І. Савченко. У низці своїх робіт історик неодноразово порушувала питання становлення чиновництва в регіоні. Слід відзначити намагання дослідниці зрозуміти це явище, досліджуючи як персоналії представників чиновництва Південної України, так і загалом створення прошарку чиновництва Російської імперії. І. Савченко проаналізувала таке важливе для історії чиновництва джерело, як Інструкцію земському комісарові Горлинському¹¹⁹. Досліджуючи питання становлення адміністративно-територіального устрою, вона спорадично торкалася таких питань, як кількісний та персональний склад установ, що відкривалися, повноваження чиновництва. Слід відзначити такі розвідки І. Савченко, як «Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70–80-х роках XVIII століття»¹²⁰, «Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії»¹²¹ «До історії місцевих органів управління Таврійської губернії (1783–1800 рр.)» та інші¹²².

¹¹⁸ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719–1858). Москва: Наука, 1976. С. 31.

¹¹⁹ Самко І. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775–1776 рр.). *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Київ, 1999. Вип. 5. С. 120–123.

¹²⁰ Савченко І. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70–80-х рр XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. 2001. Вип. 6. С. 235–239.

¹²¹ Савченко І. В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 244–249.

¹²² Самко І. В. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775–1776 рр.). *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Київ, 1999. Вип. 5. С. 120–123; Савченко І. В. До історії місцевих

Н. Сурева дослідила формування дворянського стану Південної України останньої чверті XVIII століття. Відомо, що більша частин дворян перебувала на державній службі. Також дворянство вибирало зі свого кола людей на виборні посади до установ повітового й губерньського рівнів. У своїх студіях Н. Сурева переважно розглядає питання формування дворянського землеволодіння. До кола інтересів дослідниці потрапило й питання перетворення козацької верхівки на російське дворянство, що автоматично означало для козацької старшини можливість обіймати високі посади на державній службі. Це питання Н. Сурева порушила в таких своїх роботах: «Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів»¹²³ та «Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII століття»¹²⁴. Історик зазначає, що вже у 80-х роках посади повітових предводителів дворянства у Алексопольському та Херсонському повітах Катеринославської губернії обіймали вихідці із запорозької старшини, а саме Сидір Білий та Опанас Ковпак¹²⁵. Багатьох представників козацької старшини обирали й на посади дворянських засідателів. З 90-х років, зазначає Н. Сурева, активну участь у дворянському житті починає відігравати молода генерація, діти запорозької старшини.

До дослідження діяльності земських комісарів звернувся Р. Шиян у своїй статті «Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після ліквідації запорозького устрою»¹²⁶. Він зазначає, що відразу після приєднання запорозьких земель до

органів управління Таврійської губернії (1783–1800 рр.). *Студії з історії Степової України. Запоріжжя*, 2003. Вип. 1. С. 65–72.

¹²³ Сурева Н. Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів. *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. Нікополь: Дніпропетровськ: Пороги, 2005. Вип. 2. С. 112–115.

¹²⁴ Сурева Н. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 6. Київ, 2001. С. 211–217.

¹²⁵ Там само. С. 215.

¹²⁶ Шиян Р. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після ліквідації запорозького устрою. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. VI. С. 3–6.

складу Азовської та Новоросійської губернії перед владою постало питання забезпечення регіону належним врядуванням. За умов відсутності системи адміністративних установ Російської імперії в Південній Україні виникала неузгодженість між діями представників військової та цивільної адміністрації. Уряд ухвалив рішення запровадити на півдні України інститут земських комісарів. Для аналізу їхньої діяльності Р. Шиян звертається до інструкцій, наданих їм від губернатора Азовської губернії В. Черткова.

Безперечну цінність для дослідження джерел з історії чиновництва Південної України мають історичні та джерелознавчі студії А. Бойка. При вивченні джерел з соціальної та економічної історії до кола його наукових інтересів потрапили також джерела, що становлять цінність і для дослідження історії чиновництва. Зокрема, він проаналізував розпис документів, які необхідно було надсилати до вищих органів влади¹²⁷. А. Бойко визначив основні особливості продукування документів з соціальної та економічної тематики в останню чверть XVIII століття. Дослідник також висловив тезу про формування так званого степового чиновництва, яке мало примітні риси й відрізнялося, навіть на рівні свідомості, від чиновництва інших губерній Російської імперії, якому воно себе протиставляло. До цих висновків дослідник прийшов, аналізуючи його листування¹²⁸. А. Бойко також зазначає, що в установах Катеринославського намісництва приблизно 60 % чиновницького апарату становили представники козацької старшини¹²⁹. Найуспішнішими конкурентами південного шляхетства в чиновницькій службі, зазначає дослідник, були офіцери колишніх гусарських та регулярних полків, а також вихідці з внутрішніх губерній Російської імперії¹³⁰.

¹²⁷ Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 7.

¹²⁸ Бойко А. Переяславська метафора» у суспільному бутті Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 9–10. С. 68–75.

¹²⁹ Там само. С. 70.

¹³⁰ Там само. С. 70.

Об'єктом наукового зацікавлення Ю. Головка стало чиновництво митних установ Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. У статті «Кадрова політика на митних установах Південної України останньої чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст.»¹³¹ дослідниця реконструювала штат митних установ, визначила основні обов'язки їх чиновників. Також привертають увагу і її джерелознавчі студії з історії митної справи в регіоні. У своїх статтях «Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819)» та «Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття»¹³² Ю. Головка провела аналіз джерел, що відображають персональний склад митних установ.

А. Макидонов у своїй роботі «К светской и церковной истории Новоросии (XVIII–XIX вв.)»¹³³ подав списки цивільних і військових адміністративно-територіальних установ та ієрархів православної церкви. У попередній статті до списку головних очільників регіону дослідник коротко описав основні адміністративно-територіальні зміни в регіоні. Список головних очільників подано за хронологічним принципом. Зображено основні зміни в їхньому титулюванні. Втім, автор зовсім не робить посилань і пояснень, з яких джерел взято інформацію, що значно ускладнює її використання та верифікацію.

Частково питання чиновництва порушено в дослідженнях відкупної системи Південної України, що проводив С. Білівненко. У статті «Система управління та регулювання відкупів Степової України останньої чверті

¹³¹ Головка Ю. Кадрова політика на митних установах Південної України останньої чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 12. Київ, 2006. С. 140–155.

¹³² Головка Ю. Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя, 2001. Вип. 6. С. 139–150.

¹³³ Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новоросии (XVIII – XIX вв.). 3-е изд., исправ. и допол. Запорожье: Просвіта, 2008. 140 с.

XVIII ст.»¹³⁴ він дослідив участь чиновництва губернських установ Південної України в процесі адміністрування відкупної системи. Дослідник також ретельно підійшов до аналізу документотворчої роботи чиновництва, зокрема, на прикладі діяльності казенних палат. С. Білівненко акцентує увагу на тому факті, що казенні палати Південної України відчували гостру нестачу в досвідчених кадрах. Для покращення ситуації залучали до ведення справ чиновників з Центральної України та Росії, але вони погано знали специфіку краю, а тому не могли кардинально вплинути на покращення роботи казенних палат, зазначає С. Білівненко¹³⁵.

Багато питань, пов'язаних з інституалізацією чиновництва в Південній Україні в другій половині XVIII століття, порушено в дослідженні Н. Болотіної «Деятельность Г. А. Потемкина (1739–1791) в области внутренней политики России», серед них розроблення та комплектування штатів установ південноукраїнських губерній. Дослідниця подає й персональний склад окремих установ¹³⁶. Подано інформацію про чиновників, які перебували на службі в Таврійській області¹³⁷. Дослідження Н. Болотіної ґрунтується на багатій джерельній базі. Введено до наукового обігу численні цінні джерела з історії чиновництва. До таких, насамперед, належить «Ведомость о чинах находящихся в штате области Таврической»¹³⁸.

Формування чиновництва Російської імперії в Таврійській області розглянуто також в працях Д. Прохорова. У своїх дослідженнях «Государственное учреждения Таврической области в конце XVIII века»¹³⁹, «Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к

¹³⁴ Білівненко С. Система управління та регулювання відкупів Степової України останньої чверті XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 13. Київ, 2006. С. 209–237.

¹³⁵ Там само. С. 230.

¹³⁶ Болотінова Н. Ю. Деятельность Г. А. Потемкина (1739–1791 гг.) в области внутренней политики России. Москва: РАГС, 2010. С. 88.

¹³⁷ Там само. С. 89.

¹³⁸ Там само. С. 88.

¹³⁹ Прохоров Д. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII в. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 4. С. 123–138.

России (1783–1787 гг.)»¹⁴⁰ та «Крымские татары в органах управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783–1787 гг.)»¹⁴¹ він виокремлює два періоди в історії становлення загальноімперського ладу на території області: період 1783–1787 і від 1787 року до кінця XVIII століття. Періодизація зумовлена тим, що до 1787 року в області тривав підготовчий період до відкриття загальнодержавних установ.

2009 року світ побачила колективна робота «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси»¹⁴². Видання розраховане більше на широкий загал, в ньому нема посилань на використані джерела. В книзі вміщено статті лише про двох представників чиновницького світу Степової України другої половини XVIII століття – Г. Потьомкіна та його наступника на посаді намісника П. Зубова.

Отже, підбиваючи підсумки огляду літератури з досліджуваного питання можна зробити такі висновки. У дослідженнях, що висвітлюють питання чиновництва в Російській імперії загалом, південноукраїнський аспект не висвітлено зовсім. Втім залучати їх необхідно, бо формування чиновницького стану на півдні України у другій половині XVIII століття проходило в річищі загальнодержавної політики у сфері чинування. У цій літературі висвітлено такі питання, як проходження служби, отримання чергових чинів та нагород, обов'язки чиновників, побут, система покарань за зловживання та багато інших.

Дослідження регіональних особливостей формування чиновництва та місцевих установ Російської імперії в інших історичних регіонах України в досліджувану добу останнім часом набирають обертів. Більшість проаналізованих досліджень переважно стосується питання трансформації

¹⁴⁰ Прохоров Д. Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783– 787 гг.). *МАИЭТ*. 1996. № 5. С. 213–225.

¹⁴¹ Прохоров Д. А. Крымские татары в органах управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783–1787 гг.). *Проблемы истории, филологии и культуры*. Москва-Магнитогорск-Новосибирск. 2016. № 1 (51). С. 278–295.

¹⁴² Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : у 2 т. / відп. ред. С. І. Світленко. Т. 1. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. 447 с.

місцевих еліт та їх вмонтування до соціальних верств Російської імперії. Окремі дослідження сфокусовані на формуванні системи місцевих установ Російської імперії. Маємо також дослідження, які за об'єкт мають питання формування та діяльність чиновницького стану Російської імперії в Україні.

У дослідженнях з історії Південної України другої половини XVIII століття проблема чиновництва проходить наскрізно, але робіт, які б розглядали це питання осібно, не виявлено. Натомість солідний масив становлять дослідження, присвячені діяльності головних очільників регіону. Питання чиновництва переважно розглянуто в контексті інших питань, зокрема, в дослідженнях, пов'язаних з адмініструванням запорозької спадщини, впровадженням нових місцевих установ та інших соціально-економічних перетворень у регіоні, виконання яких входило в повсякденні обов'язки чиновництва.

1.2. Наукові принципи та методи дослідження

Дослідження будь-якого питання вимагає від науковця обізнаності та дотримання чітко сформульованих наукових методів і принципів на кожному етапі наукової розвідки. Джерелознавчі студії не виняток. Це дисертаційне дослідження джерел з історії чиновництва також побудоване на широкому спектрі спеціальних і міждисциплінарних наукових методів і ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності.

Принцип історизму в дослідженні реалізований через аналіз усіх подій, фактів та постатей в історичному контексті з урахуванням культурних, соціальних і регіональних особливостей доби. Формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні в другій половині XVIII століття відбувалося в межах загальнодержавних реформаторських потуг з утворення нової форми територіального адміністрування та створення прошарку чиновництва. Втім, окрім законодавчих ініціатив із центру, на формування південноукраїнського чиновництва впливали і регіональні особливості

історичного розвитку, соціальна та національна структура місцевого та нещодавно переселеного населення, і прикордонне розташування. Принцип історизму допомагає тримати у полі зору всі ці чинники і не накидати сучасні схеми для пояснення подій минулого.

Принцип об'єктивності – один з наріжних каменів будь-якого дослідження. Його дотримання покликане зменшити або принаймні допомагає дослідникові усвідомлювати вплив власних упереджень чи вже сформованого знання про певні процеси та події на дослідження, що, як наслідок, може вилитися в отримання викривлених результатів.

Принцип всебічності розкрито через підхід до дослідження з кількох перспектив, які враховують максимум факторів, які впливали або потенційно могли вплинути на предмет дослідження в тогочасних умовах. Що стосується джерел з історії чиновництва Південної України XVIII століття, то взято до уваги та перевірено всі можливі чинники, що могли перекалібрувати рух документів, які становлять потенційну цінність для дослідження.

Наприклад, чинні законодавчі ініціативи, які визначали та закріплювали документовиробництво та рух документів між центральними та місцевими установами, не відображають цілком реальної картини. Аналіз центральних законодавчих актів без урахування ваги похідної канцелярії головного очільника регіону Г. Потьомкіна, яка інколи повністю перебирала функції центральних органів у розв'язанні багатьох питань, зокрема місцевих чиновників, буде неповний.

До методологічного арсеналу дослідження належать, насамперед, такі методи та підходи: історіографічний аналіз, бібліографічна й архівна евристика, клаузульно-формулярний аналіз, просопографія та біографістика, порівняльний метод, метод атрибуції.

Історіографічний аналіз покликаний з'ясувати, якою мірою певне досліджуване питання розкрито в науковій літературі та які головні висновки, твердження або теорії зробили науковці-попередники. Залучення

історіографічного аналізу до дослідження також передбачає визначення головних дослідницьких напрямів і представників для кожного періоду або етапу розвитку історичного знання з досліджуваного питання. Через те, що наше дослідження має джерелознавчий характер, велика увага приділена проблемі залучення, аналізу та інтерпретації джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття іншими дослідниками. Враховуючи, що формування південноукраїнського чиновництва відбувалося в межах масштабніших процесів, питання потребує залучення і дослідження літератури, в якій розглянуто процес формування нової чиновницької системи в Російській імперії загалом.

Бібліографічна та архівна евристика формують фактологічний фундамент дослідження¹⁴³. Бібліографічна евристика – це, насамперед, пошук наявних друкованих робіт за темою дослідження, тоді як архівна евристика – пошук та локалізація історичних джерел в архівосховищах. Обидва методи передбачають роботу з архівними та бібліотечними каталогами, путівниками та бібліографічними публікаціями, описами справ і фондів.

Сумлінна архівна евристика покликана розв'язати низку важливих для джерелознавчого дослідження завдань¹⁴⁴. До таких першочергово належить проблема встановлення генеральної джерельної бази – корпусу документів, сформованого у відрізок часу, коли досліджувані явище, подія чи процес відбулися, і який теоретично може містити інформацію про предмет дослідження.

Говорячи про збереженість генеральної джерельної бази та її залучення до наукового обігу, виділяють такі категорії, як потенційна джерельна база та актуалізована джерельна база. Під потенційною джерельною базою прийнято розуміти комплекс усіх документів, що зберігся до нашого часу, натомість

¹⁴³ Тодорова Є. Бібліографічна евристика як наукова та навчальна дисципліна в системі спеціальної підготовки фахівців документно-інформаційної сфери. *Вісн. Харків. держ. акад. культури*. Харків. 2013. Вип. 40. С. 171–179.

¹⁴⁴ Христова. Н. Архівна. Евристика: практичні аспекти. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 281–286.

актуалізована джерельна база – це документи, які вже введені до наукового обігу.

Формування генерального корпусу джерельної бази відбувається під впливом комплексу історичних факторів, зумовлених специфікою адміністративного устрою, політичної кон'юнктури, соціальних рухів і персоналій осіб, причетних до подій та створення документів епохи. Вивчення умов формування генеральної джерельної бази покликане накреслити дослідницькі орієнтири евристичної роботи дослідника та визначити репрезентативність введених у науковий обіг джерел з досліджуваного питання.

Клаузульно-формулярний аналіз використано в дослідженні для виокремлення загальних та особливих елементів формуляру певних видів документів¹⁴⁵. За допомогою цього методу також встановлено зміни у формулярі документів протягом досліджуваного періоду. Наприклад, його застосовано для аналізу одного з головних джерел з історії персонального складу чиновництва – групових та персональних формулярних списків чиновництва.

Дослідження колективного портрета чиновництва Південної України як окремого соціального прошарку втілено через просопографічний метод який, своєю чергою, базується на комплексному застосуванні інших методів для встановлення основних ознак певної соціальної групи. У межах просопографічного підходу зроблена спроба з'ясувати соціальне та національне походження чиновництва, його майнове становище, середній вік та інші колективні показники.

Біографічний метод був застосований у дослідженні біографій окремих чиновників і їхнього професійного та особистого життя. Особливо цей метод став у нагоді при аналізі мемуарів і спогадів, що дозволило зрозуміти особисті

¹⁴⁵ Джерелознавство історії України: довідник. під ред. М.Я. Варшавчика та ін. К. 1998. 212 с.

мотиви поза тестами. У дослідженні також використано генеалогічний метод для з'ясування родинного походження певних чиновників.

За допомогою порівняльного методу встановлено та проілюстровано основні характеристики, притаманні чиновництву Південної України у другій половині XVIII століття на противагу їхнім колегам в інших регіонах Російської імперії та України, зокрема. Порівняльний метод також застосований до аналізу формуляра документів та встановлення їх видових особливостей.

У дослідженні неодноразово використано метод атрибуції для встановлення авторства документів. Він об'єднує групу інших методів та підходів для аналізу документів з метою встановлення авторства документа. У нашому випадку це може бути як людина, так і установа.

Підсумовуючи огляд основних наукових принципів, методів і підходів, слід зауважити, що всі вони були застосовані комплексно і логічно доповнюють один одного. Їх дотримання на всіх етапах дослідження понижує шанси дійти некоректних висновків при аналізі подій та основних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ПРОДУКУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА РУХ ФОНДОУТВОРЕННЯ

2.1. Історичні умови створення джерел

Інституалізація чиновництва Російської імперії на півдні України у другій половині XVIII століття стала можливою завдяки форсованому просуванню державних кордонів унаслідок ряду успішних військових кампаній та укладення міждержавних договорів. На приєднаних територіях проводилася політика уніфікації, насаджувався загальнодержавний устрій. Першочерговим завданням влада вважала формування розгалуженої системи установ з відповідним штатом службовців, які б поширювали та зміцнювали авторитет держави. Увесь цей процес відбувався під впливом багатьох факторів. Істотно на формування чиновництва впливали часті зміни адміністративно-територіального устрою регіону, багатовікові традиції самоврядування місцевого населення, насамперед, козацького, індивідуальні практики та прагнення начальників регіону.

Для кращого розуміння особливостей інституалізації чиновництва Російської імперії та керування краєм у досліджуваний період необхідно розглянути події, які передували заснуванню першої Новоросійської губернії в 1764 році – першого загальнодержавного адміністративно-територіального утворення Російської імперії в Південній Україні.

Упродовж усього XVIII століття уряд Російської імперії проводив послідовну політику встановлення контролю над територіями Південної України. Після повернення козаків під протекторат Російської імперії у 1734 році представники російської адміністрації неодноразово виступали з ідеями обмежити автономію Запорозьких Вольностей. Наприклад, чітко проартикулював пропозицію про необхідність реформування устрою

Запорозького Війська Карл Штофельн у 1765 році¹⁴⁶. Можемо припустити, що аналогічні заклики лунали й раніше. Утім жодної дії, що істотно змінила б статус перебування запорожців у складі Російської імперії, так і не було зроблено. Козацтво до самого кінця міцно тримало оборону свого традиційного устрою й виступало з протестами проти будь-яких зазіхань на нього. Проте утиск запорожців відбувався в цей час іншими шляхами й методами. На початку другої половини XVIII століття Запорозькі Вольності були повністю оточені територіями, підпорядкованими волі центру. Офіційно такі заходи обґрунтовувалися створенням додаткового кордону для захисту внутрішніх територій Російської імперії від зовнішньої загрози. Насправді ж у них були й приховані мотиви.

1751 року розпочалося переселення сербів на територію Російської імперії. Для сербів були організовані дві адміністративні одиниці – Слов'яносербія та Нова Сербія¹⁴⁷. Вони стали безпосередніми сусідами запорожців, їм відвели під заселення північно-західну окраїну запорозьких степів та землі між річками Бахмутом, Сіверським Донцем і Луганню¹⁴⁸. На противагу запорожцям також створено й Новослобідський козацький полк¹⁴⁹. Усі ці адміністративні одиниці мали військовий характер, що зумовлювалося, як уже зазначено, умовами прикордоння та неспокійним часом, але й одночасно вони слугували плацдармом для поширення впливу Російської імперії далі на південь. За весь період існування цих формувань виникали постійні конфлікти між адміністрацією поселенців і Кошем стосовно

¹⁴⁶ Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя: Тандем-У, 2003. Вип. 7. С. 35–55.

¹⁴⁷ Дмитрієв В. С. Сербські переселенці в Україні: проблема міжетнічних зв'язків. *Вісник Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2005. Вип. 77–79. С. 21; Посунько О. М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новосербією та Слов'яносербією. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ*. 1995. Вип. 1. С. 23.

¹⁴⁸ Посунько О. Адміністративно-територіальний устрій Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.) URL: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/7/posuncko.pdf>. (дата звернення: 15.05.2019).

¹⁴⁹ Дідик С. С. Взаємини Новослобідського козацького полку із Запорозьким козацтвом (1753–1764 рр.) *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ*. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. 3. С. 11.

земельних питань. Мешканці новоутворених поселень усе глибше проникали на території Запорозьких Вольностей та осідали на них, імперська адміністрація ж жодним чином не протидіяла цим незаконним вторгненням на козацькі володіння, а, навпаки, своєю усвідомленою бездіяльністю спонукала до їх продовження, що, своєю чергою, в свідомості більшості легітимізувало ці кроки. Численні ж скарги запорожців та подання у вищі інстанції на незаконні дії розглядали роками і зазвичай залишали нерозв'язаними.

Адміністративно та територіально утворені з іноземців військові одиниці поділялися на полки та роти. Нова Сербія поділялася на два полки – гусарський з центром у Новомиргороді та пандурський з центром у Крилові, які, своєю чергою, поділялися на роти¹⁵⁰. Новомиргород також виконував функції адміністративного центру Нової Сербії¹⁵¹. Слов'яносербія також поділялася на декілька полків, а за адміністративний центр слугувало місто Бахмут. Нова Сербія підпорядковувалася безпосередньо Сенатові, а Слов'яносербія – Військовій колегії. На місцевому рівні вони були підзвітні київському генерал-губернаторові. Велике значення в подальшому для поширення впливу Російської імперії в регіоні та становлення чиновництва мала й фортеця Св. Єлизавети, в якій не лише розташовувався Новослобідський козацький полк, а яка була також місцем перебування вищого командування Російської імперії в регіоні¹⁵². 1785 року фортецю перетворено на місто Єлисаветград, у якому розташовувалися повітові установи.

1764 року на хвилі рішучішої політики уніфікації окраїн, що проводила Катерина II та її уряд, ліквідовано й ці адміністративні одиниці. До ліквідації підштовхувало й те, що місцеве сербське офіцерство було звинувачене у

¹⁵⁰ Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу). *Часопис «Південна Україна»*. 1996. Ч. 2. С. 19.

¹⁵¹ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя: Тандем-У, 1998. С. 27.

¹⁵² Дідик С. С. Зносини адміністрації Нової Сербії і Новослобідського козацького полку з іноземними урядовцями. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. Вип. 16. С. 269.

зловживанні службовими повноваженнями та хабарництві. Натомість на місці ліквідованих військових поселень організовано перше загальнодержавне адміністративне утворення Російської імперії на території Південної України – Новоросійська губернія. Втім, вона мала лише зовнішні ознаки загальноімперської адміністративно-територіальної одиниці. Щодо внутрішнього управління, губернія кардинально відрізнялася від інших – воно мало яскраво виражений мілітаризований характер, керували нею не цивільні, а військові чиновники.

Наприклад, Новоросійську губернію очолював головний командир, або військовий губернатор, – чиновник військового звання. Першим на посаду головного командира Новоросійської губернії призначено генерал-поручика О. Мельгунова. Помічник його на цій посаді правителя мав звання генерал-майора. На провінційному рівні керували також військові – генерал-майори та полковники. Вони очолювали провінційні канцелярії. Відповідно до указу О. Мельгунова, Новоросійська губернія поділялася на Єлизаветинську і Катерининську провінції та окремий Бахмутський полк. Губернська канцелярія розміщувалася в Кременчуці, а провінційні: Єлизаветинська – у фортеці Святої Єлизавети, Катерининська – у Бельовській фортеці, а Бахмутська в Бахмутській фортеці. За повіти слугували полки. Так, Єлизаветградська провінція поділялася на три частини: чорний (Херсонський) та жовтий (Луганський) гусарські полки та Єлизаветградський пікінерний полк. Бахмутський полк та Катеринославська провінція склалися з 5 частин: Бахмутського та Самарського гусарських полків і Донецького, Дніпровського та Луганського пікінерних полків¹⁵³.

Утворення окремої Новоросійської губернії не розірвало традиційних адміністративних зв'язків регіону з Київською губернією та утвореною Малоросійською колегією. Помітні навіть певні закономірності в

¹⁵³ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730–1823 гг. Одесса, 1836. С. 66–67.

призначеннях на посаду головних командирів Новоросійської губернії¹⁵⁴. Наприклад, у 1765–1766 роках посаду головного командира Новоросійської губернії обіймав колишній член Малоросійської колегії, генерал-поручник Я. І. фон Брандт, а після нього одночасно головним командиром Новоросійської губернії й київським генерал-губернатором був Ф. М. Воєйков¹⁵⁵. Можна припустити, що на початку у владних колах Новоросійську губернію не сприймали саме як повноцінну губернію, а вона була продовженням традиції військових поселень у регіоні. Втім, так це й було насправді. Здебільшого факти вказують на те, що Новоросійська губернія повністю підлягала військовим порядкам, а цивільні справи були другорядні.

Неабияку роль у формуванні чиновництва Південної України відіграла Нова Дніпровська лінія укріплень, яку також будували у зв'язку із загрозою агресії з боку Туреччини¹⁵⁶. Втім будівництво велося не на кордонах Запорозьких Вольностей, а безпосередньо на їхніх землях, що було вже провісником скорого кінця Запорозьких Вольностей¹⁵⁷.

Дніпровська лінія складалася з 7 фортець (Олександрівської, Микитинської, Григорівської, Кирилівської, Олексіївської, Захар'ївської та Петровської), частина яких через кілька років була перетворена в посади, а згодом в міста й дістала статус повітових центрів. Яскравим прикладом слугує Олександрівська фортеця, що в подальшому еволюціонувала в повітовий центр. Офіцерство, що перебувало на службі у фортецях у майбутньому було зараховане на цивільну службу до присутніх місць у цих містах.

Істотно зросла військова присутність у регіоні через російсько-турецьку війну 1768–1774 років. У цей час Новоросійська губернія цілком

¹⁵⁴ Галь Б. Особливості адміністративного районування Межиріччя Орлі й Сули (друга половина XVIII ст. – XIX ст.). *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 8. С. 12.

¹⁵⁵ Македонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). Запорожье: Просвита, 2006. С. 10.

¹⁵⁶ Молдавський Р. Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). *Запорозька спадщина*. Запоріжжя: Тандем-У, 2007. Вип. 16. С. 27.

¹⁵⁷ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 рр. Київ: АН УРСР, 1961. С. 79–81.

підпорядковувалася військовим. Цивільні установи займалися питаннями постою та постачання провіанту для війська, а питання, пов'язані з устроєм губернії, їх турбували в останню чергу. Після закінчення війни численний офіцерський склад, який відзначився в ході бойових дій, формував кістяк установ, що відкривалися в новоутворених губерніях. За катастрофічної нестачі цивільного чиновництва, це було чи не єдине джерело його поповнення.

Закінчилася російсько-турецька війна підписанням 1774 року вигідного для Російської імперії Кючук-Кайнаджирського мирного договору. За його умовами до Російської імперії приєднано значні території. Запорозька Січ опинялася оточена землями, що тепер належали Російській імперії. Запорожці, що виконували прикордонну сторожу, стали непотрібними й заважали планам влади щодо впорядкування регіону. Було ухвалене рішення про ліквідацію Запорозької Січі, яке не забарилося виконати. На початку червня 1775 року війська на чолі з П. Текелієм оточили й зруйнували Запорозьку Січ.

Головне завдання, яке поставила центральна влада в цей період перед місцевою адміністрацією, полягало в якнайшвидшому упорядкуванні та уніфікації приєднаних земель відповідно до чинного законодавства Російської імперії. Уніфікації підлягало й духовне життя¹⁵⁸. Втілення політики центру в регіоні було покладене на Г. Потьомкіна. Спочатку його було призначено головним командиром Новоросійської губернії, а згодом і генерал-губернатором новоутворених Азовської та Новоросійської губерній.

Утворення ще однієї губернії, Азовської, зумовлено тим фактом, що долучення приєднаних територій до Новоросійської губернії ускладнювало б керування ними через їх великі розміри. Саме тому 14 лютого 1775 року була утворена Азовська губернія, а її губернатором призначено В. Черткова. Ордер Г. Потьомкіна про призначення В. Черткова вийшов лише 4 серпня 1775 року,

¹⁵⁸ Беднов В. А. Материали для истории церковного устройства на Запорожье: из архива Екатеринославской духовной консистории. *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии*. 1908. Т. 4. С. 7.

втім, той виконував функції губернатора від самого початку створення губернії. Про це свідчать постійні ордери Г. Потьомкіна на ім'я В. Черткова, а від останнього – рапорти до генерал-губернатора.

Постать В. Черткова непересічна. Він був компетентний та освічений чиновник, обізнаний із ситуацією в регіоні. До призначення губернатором Азовської губернії тривалий час перебував на посаді голови канцелярії Новоросійської губернії¹⁵⁹. Губернаторові довіряв Г. Потьомкін у розв'язанні важливих державних проблем, які стосувалися не лише Азовської губернії, а й Південної України загалом. Майже всі зміни в регіоні в перші роки після зруйнування Запорозької Січі відбувалися саме з його ініціативи. Можна назвати його сірим кардиналом. 1783 року він дістає підвищення й стає генерал-губернатором Харківської та Воронезької губерній. Про причини такого кар'єрного зростання можна лише здогадуватися. Плідна діяльність В. Черткова стала помітна в центрі. Ініціатором такого підвищення, мабуть, був сам Г. Потьомкін, адже присутність такої досвідченої особи в регіоні, як В. Чертков, не сприяла його власному авторитетові. Отже, був усунутий, певно, як потенційний конкурент. Водночас Г. Потьомкін переїжджає на південь України й особисто починає контролювати хід подій у регіоні. До цього часу регіоном він керував із Санкт-Петербурга. На його від'їзд зі столиці вплинуло також охолодження стосунків з імператрицею й формування несприятливого середовища для нього при дворі. Мабуть, таким вчинком він намагався зміцнити своє становище при дворі й утримати прихильність Катерини II, адже уніфікація устрою Південної України тоді належала до пріоритетних напрямків імперської політики. У разі успіху він досягнув би бажаного: твердого становища в державі та при дворі, особистої прихильності Катерини. Усе так і сталося.

¹⁵⁹ Панкєєв О. С., Олененко А. Г. Азовське намісництво: нереалізований проект. Запоріжжя, 2011. С. 5.

Другою особою за значенням у регіоні був М. Муромцев – новоросійський губернатор. Втім, попри рівність посад, В. Чертков, на відміну від М. Муромцева, все ж таки користувався більшими повноваженнями, що можна простежити за змістом ордерів Г. Потьомкіна до губернаторів. В ордерах до В. Черткова Г. Потьомкін зазвичай давав розпорядження не лише стосовно упорядкування довіреної йому Азовської губернії, а й Новоросійської теж.

Ордером від 18 липня 1775 року Г. Потьомкін вимагав від В. Черткова надати пропозиції щодо розділення одночасно Азовської та Новоросійської губерній, зокрема земель, здобутих внаслідок перемоги в російсько-турецькій війні, та тих, що входили до складу Запорозьких Вольностей до зруйнування Запорозької Січі¹⁶⁰. Генерал-губернатор радив поділити губернії на провінції, а ті, своєю чергою, на міста, навколо яких утворювалися повіти, залишивши також вільні ділянки землі для подальшого заселення. Для раціонального розподілу губерній В. Черткову та М. Муромцеву необхідно було скласти відомості, які б містили інформацію про кількісний та якісний склад населення регіону¹⁶¹. В інструкціях говорилося про нагальність складання штату присутніх місць губерній. 31 серпня Г. Потьомкін надіслав черговий ордер В. Черткову, в якому конкретизував дії щодо складання штатів¹⁶².

Робота зі складання штатів тривала до вересня 1775 року. Цього ж місяця Г. Потьомкін подав до Сенату на затвердження пропозиції щодо територіального устрою та штату двох губерній, але той їх не конфірмував. Більшість змін в адміністративно-територіальному устрої та штатах установ губерній відбувалися за ордерами Г. Потьомкіна без сенатського

¹⁶⁰ Олененко А. Історія формування кордонів Азовської губернії (1775–1776 рр.). За матеріалами опублікованих джерел. *Волинські історичні записки*. Т. 2. Житомир: Полісся, 1999. С. 173–174.

¹⁶¹ Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя: Тандем-У, 1999. С. 173.

¹⁶² Там само. С. 178.

затвердження¹⁶³. Особливе становище Г. Потьомкіна при дворі, його особисті якості дозволяли більшість рішень ухвалювати самотійно. Наприклад, відомо, що штат Азовської губернії функціонував лише за особистої апробації генерал-губернатора в березні 1776 року, що, звісно, викликало й певні труднощі в керуванні краєм. Наприклад, чиновництво не отримувало встановленої заробітної плати.

У центрі вимагали якнайскорішого впровадження адміністративної реформи 1775 року в регіоні. Але миттєве втілення наказу було неможливе. За всіма показниками регіон не був готовий до таких кардинальних і різких нововведень. Насамперед, це пов'язано із запорозькою спадщиною, яка потребувала виважених підходів до питання адміністрування територіями, що в минулому перебували у складі Запорозьких Вольностей. Вагомим аргументом на користь відстрочення впровадження норм губернской реформи також була наявність малої кількості населення в краї. Відповідно до «Учреждения о губерниях» у губернії повинно було нараховуватися близько 400 тисяч мешканців чоловічої статі, а в повіті – не менше ніж 30 тисяч. Тож устрій, що впровадив Г. Потьомкін на півдні України в перші роки свого перебування на посаді генерал-губернатора, мав свою специфіку і характер перехідної моделі, яка одночасно враховувала традиції попереднього історичного розвитку й подальші плани повної ліквідації всіх відмінностей в керуванні регіоном у майбутньому.

Якщо Новоросійська губернія мала хоча б якісь сформовані присутні місця, то Азовська не могла цим похвалитися. Показовий і той факт, що тривалий час в Азовській губернії не було й губернской канцелярії, а В. Чертков не міг повноцінно виконувати функції губернатора, про що неодноразово сповіщав Г. Потьомкіна у своїх рапортах¹⁶⁴.

¹⁶³ Савченко І. Місцеві органи управління Азовської та Новоросійської губернії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2001. С. 245.

¹⁶⁴ РДВИА. Ф. 52. Д. 92.

Відразу по заснуванні Азовської губернії її поділено на дві провінції – Азовську та Бахмутську. До 1778 року межі й назви провінцій кілька разів змінювалися. З 1778 й до ліквідації Азовська губернія поділялася на Катеринославську та Бахмутську провінції¹⁶⁵. Новоросійська губернія станом на 1776 рік поділялася на 4 провінції (Єлисаветградську, Полтавську, Слов'янську, Херсонську) та окремий повіт – Кременчуцький¹⁶⁶. Назви та межі провінцій впродовж функціонування губернії змінювалися також.

Провінції, своєю чергою, поділялися на повіти. Кількість повітів протягом функціонування Азовської та Новоросійської губерній постійно змінювалася. Після ліквідації Запорозької Січі територія Запорозьких Вольностей була повністю віддана Новоросійській губернії, але потім ухвалено рішення про рівний поділ запорозьких земель між Азовською та Новоросійською губерніями по Дніпру. Влада не могла допустити, щоб Запорозькі Вольності залишалися без контролю на той час, поки буде розв'язуватися питання нового устрою, а тому відразу після зруйнування Запорозької Січі для керування минулими Вольностями введено посаду головного командира, яким призначено в серпні 1775 року підполковника П. Норова. До запорозьких зимівників той також призначив наглядачів з російських відставних офіцерів¹⁶⁷.

Деконструкція старого ладу проходила повільно та помірковано, без поспішного руйнування традиційних зв'язків. Уряд оцінював ситуацію в регіоні та настрої населення для подальших дій. На базі старих козацьких паланок утворено повіти, які мали назви ліквідованих паланок та були в їхніх кордонах. Так, утворено Самарський, Протовчанський, Личковський,

¹⁶⁵ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 10.

¹⁶⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. С. 56.

¹⁶⁷ Дубровин Н. Ф. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774–1788 гг. *Сборник военно-исторических материалов*. 1893. Вып. VI. С. 36–37.

Барвінківський, Кальміуський та інші повіти¹⁶⁸. У повітах, утворених на теренах колишніх запорозьких володінь, відкривалися комісарські правління замість повітових, а очолювали земські правління земські комісари. На інших територіях відкривалися повітові або ж воєводські канцелярії на чолі з воєводами¹⁶⁹. Але траплялися й випадки, коли на територіях, що не входили до складу колишніх Запорозьких Вольностей, у повітах відкривалися комісарські правління, або на чолі повітових правлінь стояли земські комісари. Наприклад, земські комісари були призначені до Дмитрієвського та Керченсько-Янікольського повітів Азовської губернії.

Впровадження інституту земських правлінь та земських комісарів на теренах Південної України в перші роки по зруйнуванні Запорозької Січі пов'язано не лише з бажанням налагодити контроль за місцевим козацьким населенням, а й гострим дефіцитом чиновництва. Земські комісарства впроваджувалися як тимчасова інституція, що повинна була діяти до того часу, поки не будуть розроблені остаточні штати нових губерній. Губернатори періодично подавали рапорти до Г.Потьомкіна з проханням заснувати повітові канцелярії, замість комісарських правлінь¹⁷⁰. Втім, у деяких повітах вони діяли аж до останнього часу існування Азовської та Новоросійської губерній. Траплялися випадки, коли один земський комісар очолював одночасно два повіти¹⁷¹. У повітах, що мали за адміністративний центр фортеці, повітові канцелярії чи земські правління не створювалися, використовувалися вже наявні комендантські канцелярії. Такі повіти мали особливий статус, що пояснювалося їхнім стратегічним становищем. Повіти не підпорядковувалися провінційному правлінню. У справах, що стосувалися земського врядування, вони зносилися з губернатором, а з військових питань – з Г. Потьомкіним.

¹⁶⁸ Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя: Тандем-У, 1999. С. 185.

¹⁶⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 10.

¹⁷⁰ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 6. Л. 196 зв.

¹⁷¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 10. Л. 386.

Вагомим аргументом відстрочення впровадження «Учреждений о губерниях» у регіоні було також й те, що в південноукраїнських губерніях ще не сформувався дворянський прошарок. За нормами «Учреждений о губерниях» дворянство брало активну участь у місцевому врядуванні. Дворянство формувало дворянське зібрання, яке вибирало зі свого кола кандидатів на посади до повітових та губернських установ. Виборне чиновництва становило вагому частку в місцевому врядуванні.

Втім упродовж другої половини 70-х – початку 80-х років XVIII століття регіон поступово втрачав свої традиційні риси. Все частіше й частіше поставало питання про впровадження пунктів «Учреждений о губерниях». Чиновництво навіть отримало низку наказів про надсилення пропозицій з цього питання. Підштовхувало й те, що на початку 80-х років на Лівобережній Україні вже були впроваджені «Учреждения о губерниях» та відкриті Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське намісництва. Але головна проблема південноукраїнських губерній полягала, як уже зазначено, у тому, що жодна з губерній не досягла достатньої кількості населення для впровадження «Учреждений о губерниях». Втілення реформи також вимагало ще більшого числа кваліфікованого чиновництва для заповнення всіх позицій в установах, що відкривалися. На брак чиновництва в регіоні впливала й скасована 1774 року постанова, відповідно до якої поміщик міг отримати у володіння маєток лише за умови військової або цивільної служби на півдні України. Це істотно дестимулювало дворянство до служби¹⁷². Частково проблему з браком чиновництва вдалося подолати шляхом залучення до врядування відставного офіцерства місцевих полків, яке не мало засобів до існування, крім служби, та козацької старшини, яка проходила в цей час процес нобілітації та наближалася за своїми правами до російського дворянства. Відчутні проблеми в регіоні були й з канцелярськими службовцями. Поступово почав відбуватися притік чиновництва з інших

¹⁷² Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 67

регіонів. Цьому сприяла розповсюджена в Російській державі думка про південь України як місце, де легко зробити кар'єру, здобути високі чини та поправити майнове становище.

1783 року Г. Потьомкін подав Катерині II відомість про кількість населення в регіоні, за якою в південноукраїнських губерніях на той час нараховувалося 370 тисяч осіб чоловічої статі¹⁷³. Було ухвалене рішення про скасування Азовської та Новоросійської губерній та об'єднання їх в межах однієї адміністративної одиниці. Відтак 30 березня 1783 року вийшов указ про впровадження на півдні України положень «Учреждения для управления губерний» та утворення Катеринославського намісництва. Одночасно ухвалено і його штат¹⁷⁴. Відповідно до наказу, Катеринославське намісництво повинно було поділятися на 12 повітів. За потреби кількість повітів дозволялося збільшувати. З урахуванням особливостей регіону Г. Потьомкіну як генерал-губернаторові дозволено створювати область.

До кінця 1783 року тривало розроблення остаточного штату та адміністративного устрою Катеринославського намісництва. Активну участь в його розробленні брав новопризначений губернатор Катеринославського намісництва Т. Тутолмін. Він розробив проект утворення Херсонської області, так і не впроваджений. Остаточний проект поділу Катеринославського намісництва подав Г. Потьомкін до Сенату наприкінці 1783 року, а 22 січня 1784 року на його основі видано указ про поділ Катеринославського намісництва на 15 повітів: Катеринославський, Новомосковський, Алексопльський, Кременчуцький, Полтавський, Павлоградський, Костянтиноградський, Слов'янський, Бахмутський, Донецький,

¹⁷³ РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 12. Л. 171

¹⁷⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXI. С. 889.

Маріупольський, Херсонський, Єлизаветградський, Ольвіопольський та Олександрійський¹⁷⁵.

Г. Потьомкін зауважував, що кількість повітів зумовлена кількістю населення і враховуючи той факт, що «по недостаточному в некоторых обширных уездах числу народа не все теперь вообще учреждать во оных уездныя присутственныя места, но только необходимо нужные»¹⁷⁶. Відповідно до пунктів «Учреждений о губерниях» відбувався розподіл влади на місцях за функціями. Виокремлювалися адміністративні, фінансово-економічні та судові установи. Їхня діяльність також потребувала великого штату чиновників, що й спонукало Г. Потьомкіна ухвалити рішення не відкривати разом всі установи, а лише необхідні на перших етапах. Багато установ відкрито відразу на два повіти або міста. Також для заповнення багатьох виборних посад від дворянства в намісництві необхідно було зорганізувати діяльність дворянських зібрань.

Великі простори повітів Катеринославського намісництва ускладнювали та істотно впливали на функціонування чиновництва. Особливо це помітно на прикладі судових інстанцій. У рапорті від 18 березня 1786 року правитель Катеринославського намісництва І. Синельников повідомляв Г. Потьомкіна: «Обширность уездов Наместничества Екатеринославскаго немалое делает препятствие как дознано по опыту в поспешном отправлении дел, а особливо в произведении нижними земскими судами на месте следствий и в исполнении повелений насылаемых из наместнического правления и других судебных мест наипаче по делам уголовным не терпящим ни малейшаго петеряния времени, как требует порядок и точное выполнение законов, поелику земские исправники имея у себя только двух заседателей, не могут успевать в совершенном всего возлагаемого на них исправлении, в разсуждении только

¹⁷⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. Т. XXII. С. 10–11.

¹⁷⁶ Болотина Н. Деятельность Г. А. Потемкина (1739–1791 гг.) в области внутренней политики России. Москва: РАГС. 2010. С. 81; РГАДА. Ф. 16. Д. 799. Ч. 1. Л. 164–164.

малого количества судей сих судов»¹⁷⁷. Тож для раціоналізації діяльності земських судів у повітах намісництва, керуючись статтями «Учреждения о губерниях», І. Синельников запропонував до повітів додатково призначити ще по одному засідателю.

За маніфестом від 8 квітня 1783 року до складу Росії введено й Кримське ханство¹⁷⁸. З упровадженням загального адміністративно-територіального устрою на півострові влада не зволікала. В лютому 1784 року Г. Потьомкін подав імператриці на затвердження проект адміністративного облаштування області та список установ, які він планував відкрити якнайшвидше¹⁷⁹. Проект був підтверджений указом Катерини II і на території Кримського півострову введено «Учреждения о губерниях» та утворено Таврійську область. Таврійська область поділялася на 7 повітів: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський та Фанагорійський¹⁸⁰. Цей розподіл не був остаточним і за час існування області змінювався кілька разів.

При введенні Криму до свого правого поля Російська імперія спиралася на місцеву магометанську еліту, залучала її до врядування, зрівнювала в правах з російським дворянством. Остаточно органи врядування в Таврійській області були сформовані 1787 року. 27 грудня відкрито всі присутні місця та впроваджено порядок, що діяв на решті території Російської імперії¹⁸¹. Пройшли вибори суддів та засідателів. Складним був період, що передував 1787 року. Адміністративні, фінансові та господарські функції до остаточного

¹⁷⁷ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 5. Л. 146–146.

¹⁷⁸ РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 12. Л. 68–69.

¹⁷⁹ Проект административного устройства Таврической области, поданный Г. А. Потемкиным Екатерине II в феврале 1784 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1893. № 19. С. 71–75.

¹⁸⁰ Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783–1998 гг. Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. С. 118.

¹⁸¹ Болотина Н. Деятельность Г. А. Потемкина (1739–1791 гг.) в области внутренней политики России. Москва: РАГС. 2010. С. 89.

відкриття всіх установ виконувало Таврійське обласне правління у складі загального та нарадчого «присутствія» та канцелярії¹⁸².

Чергові адміністративні трансформації в регіоні, що вплинули на процес становлення чиновництва у Південній Україні, відбулися внаслідок російсько-турецької війни 1787–1791 років. До Російської імперії приєднано території між Бугом, польським кордоном та Дністром. 1792 року ці землі були поділені на повіти та приєднані до Катеринославського намісництва.

1791 року настає новий етап не лише в історії інституалізації південноукраїнського чиновництва, а й регіону загалом. Цього року помирає головний очільник краю – Г. Потьомкін. До призначення у 1793 році П. Зубова генерал-губернатором у регіоні складається дивна ситуація, що була пов'язана з підпорядкуванням південноукраїнських губерній. Цей трирічний період розкриває й ілюструє всю специфіку інституалізації та функціонування чиновницького стану в регіоні та демонструє дійсну вагу регіону в Російській імперії. Фактично після смерті Г. Потьомкіна головним начальником у регіоні була Катерина II, вона проголосила себе генерал-губернатором краю. Виконувачем і наглядачем за виконанням владної політики в Південній Україні призначено М. Каховського, але реальне керував В. Попов, колишній голова похідної канцелярії Г. Потьомкіна. Генерал-майор В. Попов керував вищими від нього за чином, наприклад генерал-аншефом М. Каховським. Цей факт за тогочасного законодавства та загальнодержавної традиції щодо чинування та підпорядкування виглядає досить дивно. Наприклад, М. Кам'янський, що намагався зайняти посаду генерал-губернатора регіону відразу після смерті Г. Потьомкіна й керувався аргументами старшинства, так і не зміг зрозуміти, що поєднувало таких людей в команді Г. Потьомкіна, як Попов, Безбородько, Голіцин, Фалєєв та інші. Насправді, Г. Потьомкіну вдалося сформувати команду, в якій кожен виконував свої функції, й

¹⁸² Прохоров Д. Органи управління Таврической области после присоединения Крыма к России: 1783–1787 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1996 г. Вып. 5. С. 220.

потрапити до її складу міг лише той, хто усвідомлював і співвідносив власні бажання з бажаннями Г. Потьомкіна та потребами держави. В. Попов був головний зберігач і розпорядник надзвичайної суми, а це значить, що від нього залежали всі й усе в регіоні. Перебравшись до Санкт-Петербурга й обійнявши посаду статс-секретаря, а згодом і голови кабінету Катерини II, він уважно стежив за ходом усіх справ у регіоні та, апелюючи до пам'яті про Г. Потьомкіна і його волі, керував південноукраїнськими губерніями. Майже кожен документ, що подавався на підпис імператриці мав форму на зразок «как покойный князь предлагал» або «покойный князь Г. А. Потемкин назначал быть»¹⁸³.

1793 року закінчується ера Г. Потьомкіна та його команди. Генерал-губернатором стає П. Зубов – давній противник Г. Потьомкіна. Головною ознакою врядування П. Зубова було намагання затьмарити славу свого попередника. 1795 року П. Зубов створює власну губернію, що не було виправдане ні економічними, ні будь-якими іншими чинниками, а спиралося лише на амбіції нового начальника південного краю. З частини Брацлавської губернії, земель, отриманих за Ясським трактатом, і Херсонського, Єлизаветградського та Новомиргородського повітів Катеринославського намісництва на півдні утворено Вознесенську губернію.

Наступна віха в інституалізації південноукраїнського чиновництва настала після смерті Катерини II. На троні її змінив син Павло I. Період його врядування відзначився протиставленням своєї політики політиці матері. Під приціл потрапила й Південна Україна, точніше Катеринославське намісництво, що вже самою назвою не влаштовувало Павла I. 1796 року скасовано Катеринославське намісництво, Таврійську область та Вознесенську

¹⁸³ Бойко А. Діяльність В. С. Попова по управлінню Південною Україною на початку 90-х рр. XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. VII. С. 98.

губернію та об'єднано їх у велику Новоросійську губернію¹⁸⁴. Місто Катеринослав перейменовано в Новоросійськ.

Новоросійську губернію, своєю чергою, поділено на 12 повітів: Катеринославський, Ольвіопольський, Павлоградський, Бахмутський, Єлизаветградський, Маріупольський, Новомосковський, Перекопський, Ростовський, Тираспольський, Сімферопольський та Херсонський. Губернія була занадто великою, а від цього й погано керованою. Місцевим органам врядування складно було керувати такими широкими територіями повітів. Чиновництво важко справлялося з обсягом роботи.

Прихід до влади Олександра I у 1802 році спричинив черговий виток реформування устрою Південної України. За указом 1802 року Новоросійську губернію поділено на три: Миколаївську, яка з 1803 року стала Херсонською, Катеринославську та Таврійську¹⁸⁵. Цей адміністративний поділ зберігся до останніх днів існування Російської імперії й більше не зазнавав суттєвих трансформацій.

Отже, формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття проходило в умовах форсованого розширення кордонів Російської імперії далі на південь. Входження до політичного тіла держави територій з відмінним багатовіковим устроєм вимагало від владних кіл випрацювання управлінських моделей, які б дозволили якнайшвидше привести край до законодавчих норм російської імперії та враховували специфіку попереднього історичного розвитку.

Особливо гостро стояло питання дефіциту кваліфікованого чиновництва. Реалізація політики центру в регіоні вимагала залучення значних людських ресурсів. Прикордонне становище південноукраїнських губерній збільшувало тут вагу військового чиновництва, але однаково це не розв'язувало проблеми. На пізніших етапах відбувалося залучення до

¹⁸⁴ Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783–1998 гг. Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. С. 122–123.

¹⁸⁵ ПСЗРИ. 1830. Т. XXVII. С. 272–291.

врядування представників лояльної місцевої еліти та спостерігався приплив кадрів з інших губерній Російської імперії. Особливістю формування чиновництва в регіоні було й функціонування інституцій перехідного характеру. Наприклад, на землях колишніх запорозьких паланок функціонували земські комісарства. Ці установи потребували меншого штату чиновників, що було вигідно в умовах кадрового голоду.

І на останок слід наголосити, що вагомим у процесі інституалізації чиновництва був і суб'єктивний чинник. Помітну роль у формуванні південноукраїнського чиновництва відіграв головний очільник краю Г. Потьомкін та його команда. Особливе становище Г. Потьомкіна при дворі й безмежна довіра імператриці дозволяли йому керувати регіоном у багатьох питаннях на власний розсуд. Наприклад, частина призначень на посади в регіоні відбувалася з порушенням регламенту й без дотримання норм законодавства про чинування.

2.2. Рух документів у вищих та місцевих органах влади

Встановлення руху документів – важливий складник джерелознавчого дослідження. Головне завдання дослідження руху документів з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття полягає в реконструкції генеральної джерельної бази, тобто комплексу документів, що був першопочатково створений у період, що досліджується. Встановлення головних напрямків руху документів дозволяє також оптимізувати та підвищити результативність евристичної роботи, визначити основних їх фондоутворювачів та видову палітру.

Рух документів з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття визначався структурою вищих, центральних і місцевих установ. Постійне реформування Катериною II установ змінювало напрямки руху документів та їхні обсяги. Перше, що зробила імператриця,

поділила Сенат на 6 департаментів у 1763 році¹⁸⁶. Таким рішенням він був спеціалізований. Кожен департамент відтепер завідував окремим комплексом питань. На думку сучасників, це повинно було сприяти швидшому ухваленню рішень. Більше не було потреби розглядати кожне питання на загальному зібранні Сенату. Поточні справи розв'язувалися на засіданнях окремих департаментів. Водночас це перевантажило роботу Сенату купою справ, що частково нівелювало його головну функцію – законодавчу¹⁸⁷. Між департаментами були розподілені функції колегій, які також ліквідовані за наказом імператриці. На початку 80-х років XVIII століття в Російській імперії діяло вже лише три колегії: Військова, Адміралтейська та Іноземних справ¹⁸⁸.

Отже, згідно з положеннями реформи, кожен з департаментів відповідав за такі питання. Перший департамент займався справами внутрішнього врядування, фінансами, промисловістю, церковним та державним майном, внутрішньою та зовнішньою торгівлею. Другий опікувався судовими справами. Третій займався справами губерній, що мали особливий статус, до яких належали і українські. Четвертий займався військовими та морськими справами. Справами місцевих органів врядування займався п'ятий департамент. На шостий департамент були покладені функції найвищої судової інстанції. Він проводив ревізування та перегляд судових справ усіх судових установ і виконував функції найвищої апеляційної інстанції¹⁸⁹.

До складу кожного департаменту входила низка експедицій та контор, що займалися конкретнішими проблемами. Питання чиновництва належало до юрисдикції Герольдмейстерської контори, що входила до складу першого департаменту Сенату. До 1711 року функцію обліку «служивых людей»

¹⁸⁶ ПСЗРИ. 1830. Т. XVI. С. 462–463; Лазаревский Н. Сенат в России. Энциклопедический словарь. Брокгауз и Еф рон. Санкт-Петербург: Издательское Дело, 1900. Кн. 58. С. 514.

¹⁸⁷ Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. Москва: Высшая школа, 1993. С. 624.

¹⁸⁸ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. С. 166.

¹⁸⁹ Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель в 4-х т. / сост. Ю. М. Эскин, М. В. Бабич, Е. Ф. Желуховцева. Т. 2. Москва, 1992. 520 с.

виконував Розрядний приказ¹⁹⁰. Після скасування Розрядного приказу його функції перейшли до Розрядного столу Сенату. 1722 року при Сенаті утворено особливий департамент для обліку дворянства та контролю за процесом чинування – Герольдмейстерська контора.

У своїй діяльності вона керувалася Інструкцією герольдмейстерові від 5 січня 1722 року¹⁹¹. Відповідно до цієї Інструкції Герольдмейстерська контора вела діяльність за такими напрямками. Укладала загальний реєстр дворян, що перебували на державній службі та осіб, що очікували на неї. До завдань контори належало також укладання реєстру народжених і померлих дворян¹⁹². Герольдмейстерська контора робила й генеральний іменний список дворянства та окремо за чинами. Окремо укладала відомості на дворян, що перебували на службі в армії, та тих, що проходили службу в цивільному відомстві, очікували призначення, вийшли у відставку.

З губерній до Герольдмейстерської контори щорічно повинні були надходити рапорти з необхідною інформацією – «Из Губерний и Провинций сообщать репорты погодно, и о таких, кто будучи у дел, или в домах, кроме дела, каким случаем выбудет, или умрет, також что у кого детей мужеска пола родится, или умрет же: и по тем репортам в списках о выбылых, под. іменами их отмечать, а прибылых, где надлежит, приписывать, дабы всегда у него Герольдмейстера о том обстоятельная и верная были ведомости»¹⁹³. До пріоритетних завдань контори входило фіксування й матеріалів, що стосувалися поточного обліку чиновництва, які були спричинені надходженням чолобитних або інших відомостей до установи з різних питань, зокрема, присвоєння чергового чину, службового просування тощо¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Фаизова И. В. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории Российского дворянства XVIII ст. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1990. С. 4.

¹⁹¹ ПСЗРИ. 1830. Т. VI. С. 497–499.

¹⁹² Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2003. 64 с.

¹⁹³ ПСЗРИ. 1830. Т. VI. С. 499.

¹⁹⁴ Фаизова И. В. «Манифест о вольности» и службе дворянства в XVIII ст. Москва: Наука, 1999. С. 20.

Окремий пункт у діяльності Герольдмейстерської контори – проведення систематичних оглядів «дворянских недорослей», під час яких складалися відомості про їхню освіту та службу¹⁹⁵. Герольдмейстерська контора також вела екстраординарний облік службовців за імператорськими наказами. Наприклад, у 1754–1756 роках проведено масовий перепис чиновництва¹⁹⁶. Головна мета заходу полягала в тому, щоб скласти правдиву картину про кількість, соціальне та економічне становище чиновництва в державі. Необхідно зауважити, що Герольдмейстерська контора до 1760-х років не володіла чіткою інформацією щодо жодного з перерахованих пунктів, чим і був зумовлений цей захід. Збір такого роду інформації був направлений і на пошук засобів покращення рівня проходження служби чиновниками.

Після 1762 року в зв'язку з оприлюдненням маніфесту «О даровании вольности и свободы дворянству», що скасовував обов'язкову службу дворянства, основу діяльності Герольдмейстерської контори склали матеріали поточного обліку. Такі заходи, як огляд дворянських «недорослей», вже не проводився. Дослідниця І. Фаїзова зазначає, що списків дворян, що перебували у відставці, та тих, що очікували призначення, не складали також¹⁹⁷. Але це не означає, що контроль влади за проходженням служби чиновництвом послабився. Наприклад, інформація про охочих вступити на службу продовжували збирати за старим формуляром і заносили в реєстри справ Герольдмейстерської контори й надалі регулярно¹⁹⁸. Додатково з 1784 року Герольдмейстерська контора стала укладати відомості про татарських мурз, а з 1794 року реєстр цивільних чиновників перших 8 класів¹⁹⁹.

¹⁹⁵ ПСЗРИ. 1830. Т. VI. С. 497–499.

¹⁹⁶ Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. Москва: Наука, 1974. С. 161.

¹⁹⁷ Фаизова И. В. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории Российского дворянства XVIII ст. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1990. С. 7.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 539. 57 л.

Про бажання влади володіти інформацією про чиновництво в усіх губерніях та установах держави свідчать також такі заходи. 31 жовтня 1772 року Сенат зобов'язав усі присутні місця надсилати до Герольдмейстерської контори відомості про всіх дворян, незалежно від того, чи перебувають вони на службі, чи ні²⁰⁰. 1778 року Сенат вкотре нагадав усім установам про необхідність надсилати до Герольдмейстерської контори відомості про дворян, які перебувають на службі, та тих, що ні, разом з інформацією про їхніх дружин та дітей.

Один з найчисленніших видів документів з історії чиновництва – формулярні списки, які, починаючи з 1763 року, стали основною його формою обліку. Усі установи були зобов'язані надсилати до Герольдмейстерської контори формулярні списки чиновництва двічі на рік²⁰¹. З 1788 року вимагалось надсилати формулярні списки лише один раз на рік у серпні місяці²⁰². З 1794 року додатково надсилалися окремо формулярні списки для чиновників, що несли службу від корони та окремо по виборам дворянства/на виборних посадах. Усі документи в цей час у Герольдмейстерській конторі групували в справи за адміністративним принципом – за намісництвами.

Від кожної губернії також надсилалися документи, що відображали поточні справи. Зокрема, повинні були надходити рапорти та представлення губернаторів, губернських правлінь щодо призначень, переміщень, затверджень, звільнень, відпусток, підвищень рангів, винагород і пенсіонів²⁰³. Разом з рапортами надсилали формулярні списки та атестати на чиновників, про яких ішлося в рапортах²⁰⁴.

²⁰⁰ Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1876. С. 513.

²⁰¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Санкт-Петербург: типография II отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1830. Т. XVI. С. 510.

²⁰² ПСЗРИ. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. Т. XXII. С. 1063.

²⁰³ Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2003. 66 с.

²⁰⁴ Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1876. С. 534.

Необхідно наголосити, що після губернської реформи 1775 року, що впроваджувала нові принципи врядування, значна частина функцій центральних органів була передана на місця, зокрема й контроль за проходженням служби дворянством. Ще починаючи з 1764 року, присутні місця дістали право самостійно відправляти чиновників у відставку, а до Сенату надсилати лише відомості про це²⁰⁵.

Інша центральна установа, до якої надходили відомості про чиновництво з усіх околиць, – Академія наук. З 176 року вона публікувала спеціальне довідкове видання – місяцеслов. Це видання відоміше загалом як адрес-календар. Під такою назвою місяцеслови почали публікувати з початку XIX століття. Протягом другої половини XVIII століття місяцеслов змінював свою назву кілька разів: 1765–1768 – «Адрес-календарь российский на лето (...) от рождества Христова, показывающий о всех чинах и присутственных местах в государстве, кто в каком звании или в какой должности состоит», 1768 – «Календарь или Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето (...) от рождества Христова, з 1769 до 1804 року – «Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето (...) от рождества Христова».

У цьому виданні вміщувалася коротка довідкова інформація про чиновників усіх державних установ Російської імперії: назва установи, ім'я, посада, чин. Привілей видавати місяцеслови належав Академії наук з 1765 по 1867 рік²⁰⁶. У разі, якщо хтось намагався якимось чином позбавити Академію наук монополії на їх публікацію, остання протестувала проти цього та виступала на захист своїх прав, що не дивно, адже видання місяцесловів становило одну з головних статей її доходів. Наприклад, відповідальність за видання адрес-календарів тривалий час була покладена на комітет правління Академії наук, що опікувався передусім господарчими справами Академії.

²⁰⁵ Фаизова И. В. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории Российского дворянства XVIII ст. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1990. С. 5.

²⁰⁶ Румянцева М. Ф. Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России: 1762–1802 гг.: дис. ... канд. истор. наук. Москва, 1985. С. 22.

Втім, згодом, частина функцій, що стосувалася публікації місяцесловів, була передана до відомства конференції Академії наук, що, на думку сучасників, повинно було забезпечити підвищення якості видання²⁰⁷.

Відомості про чиновників для друку місяцесловів Академія наук від самого початку планувала отримувати від Герольдмейстерської контори. З цього питання постійно велося інтенсивне листування між установами. Відомо, що публікація першого адрес-календаря все ж була виконана за матеріалами, надісланими Герольдмейстерською конторою²⁰⁸. Але така співпраця двох установ виявилася непродуктивною та нетривалою. Академія наук отримувала від Герольдії необхідну інформацію для публікації адрес-календарів невчасно. Також відомості про чиновників були неповні, застарілі та містили багато помилок і неточностей. Наприклад, навіть сама Герольдмейстерська контора, знявши копії з відомостей, що були в наявності для надсилання Академії наук, зазначала, що вона не впевнена, чи всі чиновники досі залишаються на своїх посадах²⁰⁹.

Невдовзі Академія наук ухвалила рішення налагодити систему отримання інформації про чиновників безпосередньо від самих установ без жодного посередника. Наказувалося надсилати списки чиновників до Академії наук у січні місяці²¹⁰. Отже, ми бачимо спробу організації автономного, додаткового вектора руху документів до центральних установ від місцевих²¹¹. Академія наук відтепер контактувала з установами Південної України та отримувала інформацію для публікації місяцесловів безпосередньо від них. Але можемо констатувати, що, попри всі зусилля Академії наук, налагодити безперебійне й систематичне надсилання відомостей так і не вдалося.

²⁰⁷ Там само. С. 25.

²⁰⁸ Архипова Г. Т., Румянцева М. Ф., Сенин А. С. История государственной службы в России в XVIII–XX вв. Москва: РГГУ, 2001. С. 54.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Степанов В. Русское служивое дворянство второй половины XVIII в. (1764–1795 гг.). Список по месяцесловам. Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. С. 4.

²¹¹ Архипова Г. Т., Румянцева М. Ф., Сенин А. С. История государственной службы в России в XVIII–XX вв. Москва: РГГУ, 2001. С. 53.

Установи Південної України надсилали відомості про чиновників також невчасно, а інколи й зовсім не робили цього. Наприклад, при публікації місяцеслова за 1780 рік автори мусили зазначати, що публікують відомості «по полученной из Новороссийской губернской канцелярии ведомости от 11 октября 1779 года»²¹². Аналогічна ситуація за цей рік стосується і відомостей від Азовської губернської канцелярії.

Тотожне за змістом до місяцесловів й інше видання – «Список находящимся у статских дел господам сенаторам, обер-прокурорам, и всем присутствующим в коллегиях, канцеляриях, конторах, губерниях, провинциях и городах, тако ж прокурорам, оберсекретарям, эсекуторам и секретарям, с показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин на (...) год»²¹³. Під такою назвою це видання виходило у 1766–1768 роках. У 1769–1773 роках воно відоме як «Список находящимся в гражданской службе во всех присутственных местах. С показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин ...»²¹⁴.

Історія публікації цього видання майже невідома й потребує окремого детального дослідження. Відомо лише, що його публікував Сенат. Найпевніше, коли публікацію місяцесловів віддали Академії наук, Сенат спробував організувати власне видання, досконаліше за інформаційним наповненням та вірогідністю вміщених фактів. За однією з версій, спершу видавати місяцеслови повинен був Сенат, але через те, що його друкарня була перевантажена роботою, то їх друк передали до юрисдикції Академії наук²¹⁵.

²¹² Месяцеслов с розписую чиновних особ в государстве на лето от рождества Христова. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1780. С. 451.

²¹³ Список находящимся у статских дел господам сенаторам, обер-прокурорам, и всем присутствующим в коллегиях, канцеляриях, конторах, губерниях, провинциях и городах, тако ж прокурорам, оберсекретарям, эсекуторам и секретарям, с показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин на 1767 г. Санкт-Петербург, 1767. 228 с.

²¹⁴ Список находящимся в гражданской службе во всех присутственных местах, с показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин. На 1769 год. Санкт-Петербург, 1769. 246 с.

²¹⁵ Данилевский И., Кабанов В., Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособ. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. С. 404.

Залишаються відкритими такі питання: чому паралельно існували такі схожі видання й чому з арени зійшов саме «Список находящимся в гражданской службе...». Адже Сенат з Герольдмейстерською контрою за бажанням могли зорганізувати досконаліше видання, аніж місяцеслови. Щодо матеріалів для публікації, то, безумовно, їх збором та опрацюванням займалася Герольдмейстерська контора.

1773 року з'явилося інше видання довідкового характеру, в якому також була вміщена інформація про чиновників – «Список состоящим в статской службе чинам первых осьми классов», яке виходило в 1773, 1775–1780, 1783–1784, 1786, 1788 та 1790–1797 роках. Історія публікації цього видання теж малодосліджена²¹⁶. Можливо, це продовження «Списка находящимся в гражданской службе во всех присутственных местах...». Публікацією цього видання так само завідував Сенат, а збором та підготуванням інформації для друку займалася Герольдмейстерська контора.

Взагалі поява такого роду довідкових видань свідчить про зростання ролі чиновників цивільного відомства в Російській імперії. Наприклад, останнє видання красномовно свідчить про намагання влади контролювати склад чиновництва. У ньому подано інформацію про чиновників перших восьми класів. Відомо, що здобуття чину восьмого класу гарантувало отримання спадкового дворянства для родини чиновника.

У зв'язку з реформами, що проводилися в державі, важливу роль в урядуванні почав відігравати й Кабінет Катерини II. Завантаживши Сенат поточною управлінською роботою, що раніше виконували колегії, імператриця значну частину його повноважень передала Кабінетові, що діяв при її особі²¹⁷. Така пертурбація повноважень центральних органів викликала

²¹⁶ Список находящимся в статской службе чинам. На 1795 год. Санкт-Петербург, 1795. 263 с.; Список состоящим в статской службе чинам [первых восьми классов]. На ... [1773, 1775–1780, 1783–1784, 1786, 1788, 1790–1797] г. Санкт-Петербург, 1772–1797. Государственная публичная историческая библиотека России. URL: <http://elib.shpl.ru/nodes/13200>. (дата обращения 13.02.2019).

²¹⁷ Государственные учреждения России XVI–XVIII вв. / под. ред. Н. Б. Голиковой. Москва: МГУ, 1991. С. 130.

значні труднощі з визначенням документопотоків між ними та місцевими органами. Наприклад, Сенат тепер мусив звертатися до Кабінету з проханням надіслати йому необхідні відомості, бо вони тепер надходили безпосередньо не до Сенату, а до Кабінету. Особливий статус південного регіону зумовлював потребу в регулярному надходженні документів з різних питань до Кабінету, зокрема й кадрових, і тих, що стосувалися відкриття нових установ та їх комплектації чиновниками. До кабінету надходили проекти щодо реформування регіону. Кабінет був зацікавлений в отриманні оперативної інформації з регіону, але й одночасно це перевантажувало його роботу.

Виняткове значення для дослідження історії чиновництва Південної України XVIII століття мала діяльність Військової колегії. Це було пов'язане не лише з тим, що вона опікувалася військовими питаннями, а південь України в цей час був кордоном воєнних дій, а й з тим, що на чолі цієї установи стояв Григорій Потьомкін – головний очільник регіону. Він відіграв роль в розв'язанні майже всіх життєвих питань. Не буде зайвим нагадати, що тривалий час південноукраїнські губернії мали винятково мілітарний характер, а згодом творили складний синтез військового та цивільного порядків, а тому й не дивна висока роль військових в керуванні регіоном. Розгляд діяльності Військової колегії в системі руху документів саме з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття доречно проводити паралельно з розглядом діяльності канцелярії Г. Потьомкіна, що, безумовно, зробимо трохи нижче. А зараз мова піде про особливості руху документів між тутешніми губернськими та повітовими установами та центральними установами.

Укладання та рух документів між ними в другій половині XVIII століття відбувалися за законодавчими актами, ухваленими в період врядування від Петра I до Катерини II: «Генеральным регламентом»²¹⁸, «Наказом земским

²¹⁸ Реформи Петра I: сб. док. / сост. В. И. Лебедев. Москва, 1937. С. 109–135.

дякам или секретарям об исправлении их должности»²¹⁹, «Наказом губернаторам и воеводам и их товарищам»²²⁰, «Наставлением губернаторам»²²¹, «Учреждением о губерниях»²²². Істотний вплив на рух документів, окрім перерахованих законодавчих актів, мав сенатський указ від 5 червня 1775 року «О присылке из губерний ведомостей в Сенат и другие присутственные места с означением, какого рода ведомости до какого места принадлежат»²²³. Цей указ упроваджував розпис документів, які повинні були надсилати губернські установи до вищих інстанцій.

Ще 1774 року Сенат зобов'язав усі канцелярії повідомити в рапортах, куди, які й про що вони надсилають документи до вищих установ²²⁴. Після того, як були опрацьовані й проаналізовані всі надіслані рапорти, виявилось, що кожна канцелярія щороку надсилала 1700 документів. Така їх кількість значно ускладнювала роботу канцелярій. Це, своєю чергою, й послужило причиною появи розпису, який впроваджувався указом від 5 червня 1775 року.

Автори розпису визнавали, що більша частина документів, яких складали на місцях у канцеляріях для надсилання до вищих установ, зайві, а тому потребують скорочення. Відповідно до розпису, залишилося лише 50 основних та 10 додаткових відомостей, що необхідно було надсилати до вищих інстанцій.

Також у розписі зазначалося, що кожен губернатор повинен розробити список відомостей для власної губернії, які губернська канцелярія повинна отримувати з провінційних, а останні – від підпорядкованих повітових канцелярій. Для Азовської та Новоросійської губерній такий список розробив

²¹⁹ ПСЗРИ. 1830. Т. VI. С. 182–186.

²²⁰ ПСЗРИ. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. Т. VIII. С. 94–112.

²²¹ Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття). Джерела з історії Південної України. Т. 1. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. С. 1–4.

²²² Там само. С. 4–90.

²²³ ПСЗРИ. 1830. Т. XX. С. 152–165.

²²⁴ Там само. С. 152.

В. Чертков у липні 1775 року²²⁵. Окремим пунктом він вніс до списку відомості, які додатково надходили до канцелярії Г. Потьомкіна. Це було зумовлене потребою генерал-губернатора володіти оперативною інформацією. З початку утворення губерній той не перебував на їхній території й волів мати більше інформації.

Примітний і й той факт, що В. Чертков взяв на себе сміливість і скоротив список 10 додаткових відомостей, що надсилалися до центральних установ. Жодним законодавчим актом надсилання цих відомостей не скасовувалося, а тому дії В. Черткова можна розглядати як ті, що виходять за межі його повноважень. Після редакції В. Черткова з 10 додаткових відомостей залишилися лише дві, що надсилалися до канцелярії Г. Потьомкіну, та дві, що надходили від провінційних канцелярій до губернських. Цей випадок додатково ілюструє специфічне становище Південної України в Російській імперії.

Питання чиновництва стосується пункт № 11 розпису. Відповідно до нього, щопівроку до Герольдії необхідно було надсилати відомості про «приказных слугителей и о их детях, об отставных штабс- и обер-офицерах, о дворянах и их женах и детях также об отставных приказных слугителях и их детях»²²⁶.

Стосовно надсилання цих відомостей Г. Потьомкіну, В. Чертков зазначає, що до генерал-губернатора необхідно надсилати відомості «Об одних членах приказных слугителей к господину генерал губернатору отправлять, а об отставных и дворянах за надобное не признается, одна ж все то губернии от правинцей и оным от приписных городов присыласть следует»²²⁷.

Розуміючи вагу формування висококваліфікованого чиновницького складу в зміцненні влади та інтересів Російської імперії в регіоні,

²²⁵ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 79. Ч. 1. Л. 103–107 об.

²²⁶ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 79. Ч. 1. Л. 104.

²²⁷ Там само.

Г. Потьомкін в ордері від 15 травня 1777 року додатково зажадав від азовського губернатора В. Черткова отримувати тричі на рік відомості про склад чиновництва в губернії²²⁸. Можемо виснувати, що до новоросійського губернатора надіслано цей ордер також.

Насторожує лише частота подавання відомостей про чиновництво – тричі на рік. Це може підвести до декількох висновків. Губернські та повітові установи в цей час перебували в процесі постійного становлення, а тому не мали чітко сформованого штату. Постійно відбувалася ротація кадрів і інформація, що надходила до центральних установ, швидко застарівала. Г. Потьомкін як очільник краю потребував додаткової і точнішої інформації, а тому, крім тих відомостей, що одночасно надсилалися до центральних установ і до його канцелярії, організовано й ці потоки, що надходили лише до його канцелярії.

Втім, не завжди відомості надсилали до Г. Потьомкіна та центральних установ у зазначені терміни. Досить часто траплялося, що одночасно надсилалося кілька відомостей за попередні періоди²²⁹. Це обумовлювалося тим, що чиновники не встигали й працювали навздогін. Викликають сумніви й якість роботи чиновників зі складання відомостей.

Як уже стало зрозуміло, істотну корективу до руху документів внесла діяльність канцелярії Г. Потьомкіна, який 1774 року був призначений спочатку на посаду головного командира Новоросійської губернії, а згодом і генерал-губернатора Азовської та Новоросійської губерній.

Канцелярія при Г. Потьомкіні діяла з 1769 року²³⁰. Відразу по призначенні на нову посаду він зажадав зрівняти власну канцелярію в правах і за кількістю штатних одиниць із малоросійським штабом генерал-губернатора П. Рум'янцева²³¹. Відомо, що 1783 року штат канцелярії Г. Потьомкіна

²²⁸ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 2. Л. 89–96.

²²⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 9. 520–526.

²³⁰ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 60

²³¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 798. Ч. Л. 2.

налічував 25, а 1791 – вже 51 чоловік²³². При цьому 18 із 51 були цивільні чиновники.

Відтоді канцелярія на території південноукраїнських губерній перебрала на себе частково функції центральних органів влади Російської імперії. Катерина навіть була вдячна такому перебігові подій. Ні Сенат, який перебував у процесі постійного реформування, ні Кабінет при імператриці не могли оперативно реагувати на динамічні зміни, що відбувалися в регіоні²³³. Але на той момент навіть Катерина не підозрювала, що канцелярія Г. Потьомкіна повністю сконцентрує владу над регіоном у своїх руках. Утім, це можна було передбачити. Насамперед, це пояснювалося тим, що в законодавстві не були чітко прописані повноваження генерал-губернатора. Сміливості Г. Потьомкіну надавало й перебування в фаворі в імператриці. Це дозволяло йому користуватися необмеженим кредитом довіри та проводити самостійно політику щодо регіону. Не останню роль відіграло і його президентство у Військовій колегії, що не можна вважати збігом обставин.

Канцелярія Г. Потьомкіна була чітко структурованою установою. Вона поділялася на експедиції, кожна з яких завідувала окремою групою питань. Відомі такі експедиції: військова, артилерійська, морська, секретна, лічильна, аудиторська, експедиція іррегулярних військ, креслярська, домова контора та домашня канцелярія, що займалася особистими справами Г. Потьомкіна²³⁴. Від підпорядкованих установ канцелярія отримувала рапорти та донесення. Своєю чергою, канцелярія надсилала накази. Від Г. Потьомкіна надходили ордери.

Функціонування канцелярії Г. Потьомкіна істотно вплинуло на рух документів щодо кадрового складу установ Південної України. Як уже згадано, канцелярія перебрала на себе функції центральних органів, що в

²³² Лукашевич О. А. Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г. О. Потьомкіна. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4 (5). С. 161.

²³³ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз. Київ, 2000. С. 58.

²³⁴ Мурзакевич Н. Письма светлейшего князя Г. А. Потемкина-Таврического разным лицам. *ЗОИИД*. 1871. Т. VII. С. 191.

окремих випадках навіть суперечило законодавству. Г. Потьомкін власним ордером приймав, звільняв і переміщував чиновників, яких мав затверджувати Сенат. Здебільшого Г. Потьомкін навіть не повідомляв про свої рішення. Обіймаючи з 1784 року посаду президента Військової колегії, Г. Потьомкін масово роздавав військові чини цивільним чиновникам. У разі потреби нагородження високими цивільними чинами Г. Потьомкін оминав Сенат та прямо звертався до імператриці. В умовах комплектування штатів установ Південної України це був найкоротший шлях здобути необхідний чин для потрібних урядовців²³⁵. Втім це перешкоджає процесові реконструкції руху документів.

У 80-х роках склалася така ситуація, що майже всі кадрові питання проходили через канцелярію Г. Потьомкіна. До неї надходили рапорти, формулярні списки, атестати, різні відомості про кількісний та персональний склад чиновництва. Губернатори повідомляли Г. Потьомкіна в рапортах про вакантні посади та про кандидатів на них, надавали відомості про кандидатів для підвищення чинів та отримання нагород, звітували про результати виборів дворянства на виборні посади до губернських і повітових установ²³⁶.

У цей час призначення чиновників відбувалося лише за особистої конфірмації Г. Потьомкіна. Він взагалі не використовував списки кандидатів, що уклала Герольдмейстерська контора²³⁷. При призначенні чиновників на посаду головним критерієм були рекомендації від осіб, в яких він був впевнений та яким довіряв. Складалася така ситуація, що в 70–80-х роках XVIII століття до Герольдії майже зовсім не надходили документи про цивільних чиновників Південної України, що істотно відбилося на рухові та представництві документів. З 8200 позицій справ з Герольдмейстерської

²³⁵ Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав, 1905. Вып. 2.

²³⁶ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 423.

²³⁷ Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2003. С. 69.

контори, що були винесені на обговорення засідань першого департаменту Сенату за 1780–1789 роки, лише дві стосуються Південної України²³⁸.

Щодо руху чиновницьких документів губернських і повітових установ Південної України, то він відбувався наступним чином. З утворенням Новоросійської губернії в 1764 році на теренах Південної України розпочато впровадження загальноімперського адміністративного поділу, що визначав горизонтальні та вертикальні зв'язки установ між собою. Новоросійська губернія була поділена на провінції та повіти²³⁹. Але цей поділ лише частково відповідав моделі, що існувала в російській державі. Замість повітових канцелярій діяли полкові, що впливало передусім на видове представництво продюкованих документів. Відповідно до чинного законодавства, ці канцелярії виконували управлінські, фінансові й судові функції одночасно. Усі документи з них надсилалися до губернської канцелярії.

Додатковий вектор руху чиновницьких документів періоду існування першої Новоросійської губернії (1764–1775) був зумовлений призначенням у жовтні 1767 року на посаду головного командира Новоросійської губернії київського військового губернатора генерал-аншефа Федора Воєйкова. А щоб перебувати у курсі справ у Новоросійській губернії при ньому була створена Новоросійська експедиція, до якої надходили всі документи, що стосувалися нагальних справ з керування губернією, зокрема, й щодо персонального складу установ²⁴⁰.

У період функціонування Новоросійської та Азовської губерній у 1775–1783 роках спостерігаємо ще складніший симбіоз різних систем керування та формування додаткових потоків документів. Насамперед, утворення нових губерній збіглося хронологічно з адміністративною реформою в масштабах

²³⁸ Там само.

²³⁹ Государственные учреждения России в XVIII века (законодательные материалы): справ. пособ. / за ред.: А. В. Чернов. Москва: Московский государственный историко-архивный институт, 1960. С. 322.

²⁴⁰ Савченко І. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губерній. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 244.

усієї Російської імперії. Губернії функціонували за старими нормами, але одночасно відбувалося й поступове проникнення в устрій і елементів нового ладу²⁴¹. У настановах місцевому чиновництву зазначалося, що необхідно сприяти якнайшвидшому реформуванню регіону та встановленню норм «Учреждений». Також, відповідно до сенатського наказу від 18 лютого 1776 року, пропонувалося ще до запровадження реформи ввести посади губернського та повітового казначей²⁴². Наприклад, у рапорті Г. Потьомкіну В. Чертков згадує, що на посаді казначея в Азовській губернії з 1776 року перебував секунд-майор Влас Ходиревський²⁴³. У штатах Азовської губернії, які надіслав на розгляд Г. Потьомкіну В. Чертков одразу після відкриття Азовської губернії, йдеться про комісаріатську експедицію, яка в подальшому згадується вже під назвою «казначейство». Цікавий і межовий час між відкриттям Катеринославського намісництва та скасуванням Азовської та Новоросійської губерній. Приміром, ще до відкриття Катеринославського намісницького правління одночасно з Азовською губернською канцелярією розпочали працювати карна та цивільна палати²⁴⁴. Отже, судові справи вже надходили на розгляд до цих палат, а не до Азовської губернської канцелярії.

Впровадження в 1783 році на теренах Південної України губернської реформи 1775 року спричинило зростання числа установ та чиновництва, що обслуговувало їх, що не лише ускладнило рух документів, а й істотно вплинуло на їх кількісний та якісний склад. За умовами реформи, ліквідовувалася така адміністративно-територіальна ланка, як провінція. Тепер губернії поділялися лише на повіти. Також відбувся розподіл влади на окремі гілки. Особливим досягненням було виокремлення судових і фіскальних органів.

²⁴¹ Олененко А. Г. Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 21.

²⁴² ПСЗРИ. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. Т. XX. С. 349.

²⁴³ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 8. Л. 50.

²⁴⁴ Месяцеслов с росписую чиновних особ в государстве на лето от рождества Христова. Санкт-Петербург: При Императорской Академии наук, 1784. С. 483.

Рух документів тепер відбувався за такою вертикаллю. Замість губернської канцелярії впроваджувалося намісницьке правління. На повітовому рівні організовувалися нижні земські суди, які підпорядковувалися намісницьким правлінням. Фінансовими справами в губернії завідувала Казенна палата. У повітах, відповідно до положень «Учреждений», утворювалися казначейства²⁴⁵. Останні укладали відомості про прибутки та витрати в повітах та надсилали їх до Казенної палати. Окремий пункт відомостей стосувався коштів на утримання чиновницького штату – заробітна плата та забезпечення канцелярським приладдям.

Найскладніше були структуровані судові органи. Кожна суспільна верства отримала свій суд. Наприклад, у губернському центрі організовувалися палати карного та цивільного суду, які виконували здебільшого апеляційні функції та були призначені для всіх верств. Судові справи цивільного та карного складу дворян розглядали у Верхньому земському суді. Він виступав апеляційним органом для повітових судів. Для міщан організовано губернський магістрат, до якого на апеляцію подавалися справи з міських магістратів. справи селян розглядала на губернському рівні Верхня розправа, на повітовому ж – Нижня розправа.

Розглянута вище система нових органів, що впроваджувалася в Південній Україні, тотожна до схеми руху документів та чітко відображає її вертикалі. Нижчі органи надсилали до вищих рапорти, відомості та екстракти з розглянутих справ. До підпорядкованих надходили накази.

Вагому частку джерел з історії чиновництва становлять документи, спродуковані внаслідок діяльності дворянських зібрань: губернських і повітових. Відповідно до «Учреждений», важлива роль у формуванні місцевого апарату покладалася на дворянство. «Грамота на права, вольностии преимущества благородного Российского дворянства» 1784 року остаточно

²⁴⁵ Мигунова Т. Л. Административные реформы Екатерины Великой (исторические предпосылки и результат). Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2001. С. 79.

закріпила ключову роль дворянства у формуванні поважної частки установ місцевого рівня представниками зі свого кола. Перші дворянські зібрання в Російській імперії почали проводитися з 1785 року, на півдні України – пізніше.

Відповідно до вищезазначених законодавчих актів, дворянські зібрання збиралися раз на три роки. За три місяці до губернського збиралися повітові зібрання, на яких обиралися повітові предводителі дворянства²⁴⁶. Участь у дворянських зібраннях мали право брати всі дворяни, які володіли нерухомим майном у повіті та були старші від 25 років. Також існував і майновий ценз. Річний прибуток дворянина не мав бути менший за 100 рублів²⁴⁷. Дворяни всієї губернії також обирали з-поміж повітових предводителів дворянства двох кандидатів на посаду губернського предводителя. Губернатор із запропонованих йому претендентів призначав лише одного на посаду губернського предводителя дворянства.

Окрім того, що дворяни обирали губернського та повітових предводителів дворянства, вони формували й більшу частину чиновницького апарату губернії. Дворянство обирало на трирічний термін десять засідателів Верхнього земського суду, по два засідателя в совісний суд, повітовий суд і Нижній земський суд. Дворянство обирало також повітового суддю та земського справника.

Усі ці дії знайшли відображення в документах, що продукували дворянські зібрання. Останні зносилися з губернськими та повітовими установами лише за формою рапортів та пропозицій. Інформація, що стосується чиновництва, міститься і в таких документах, як журнали засідань губернських зібрань, повідомлення про оголошення дворянських виборів,

²⁴⁶ Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1876. С. 542.

²⁴⁷ Там само.

повідомлення про результати дворянських виборів²⁴⁸. Дуже часто губернські правління робили запити до дворянських зібрань з проханням укласти відомості різного характеру. До таких, зокрема, належать відомості про незайнятих у повітах чиновників.

Окремим пунктом діяльності дворянських зібрань і дворянських предводителів стояло укладання алфавітного реєстру дворян. Повітовий предводитель дворянства складав алфавітний реєстр усіх дворян, що проживали в повіті та володіли нерухомим майном²⁴⁹. Цей список він надсилав губернському предводителю дворянства, який укладав родовідну книгу губернії, що поділялася на 6 частин. У другу та третю частини заносилися відомості про військове та цивільне дворянство.

Отже, підбиваючи підсумки огляду руху документів з історії чиновництва, слід наголосити на такому. Російська імперія намагалася налагодити жорсткий контроль за проходженням служби чиновниками, що, своєю чергою, викристалізувалось у формі систематичного обліку чиновництва. До центральних та вищих установ надсилалися різноманітні відомості, які відображали становище чиновництва та проходження ним служби на місцях. Головною центральною установою, до якої мали надходити матеріали стосовно чиновництва, була Герольдія. До інших центральних установ також надходили відомості про чиновництво, але не в таких масштабах, як до Герольдмейстерської контори, що зумовлювалося функціональними обов'язками останньої. Втім регіональні особливості керування територіями Південної України наклали свій відбиток на рух документів з історії чиновництва, що простежується, передусім, в абсорбуванні канцелярією Г. Потьомкіна багатьох функцій центральних установ, зокрема й Герольдії. До канцелярії Г. Потьомкіна надходили всі

²⁴⁸ Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2003. С. 45.

²⁴⁹ Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: тип. А. М. Котомина, 1876. С. 541.

документи, що стосувалися відкриття нових установ та їх комплектації. До канцелярії надсилалися й документи, що відображали поточну ротацію кадрів. Герольдія також повинна була отримувати ці документи, але цього не відбувалося. Отже, діяльність канцелярії Г. Потьомкіна істотно переформатувала не лише напрями руху документів, а й їх наповнення.

2.3. Основні архівні зібрання джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття

Джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття розпорошені переважно між архівними установами України та Російської Федерації, але так історично склалося, що основна маса цінних джерел зберігається все ж в архівосховищах останньої.

Така диспропорція передовсім обумовлена відносинами Південної України та Російської імперії у другій половині XVIII століття у форматі провінція–центр, що визначало домінування потоку важливих документів від місцевих установ до центральних. У цей період влада Російської імперії проводила інтенсивну політику інтеграції та уніфікації регіону до загальнодержавних норм і жадала знати про успішність власних дій у регіоні. Це спонукало її збільшувати кількість звітних документів від місцевих установ і чиновників у регіоні та ухвалювати оперативні рішення на їх основі.

Багато цінних документів, які стосуються історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, українські архіви втратили за доби панування Радянського Союзу. У цей час велика кількість матеріалів була з них вилучена й вивезена до архівів Москви та Санкт-Петербурга. Втім, справжніх непоправних втрат українські архівосховища зазнали в роки Другої світової війни. Та частина документів, що не була евакуйована, знищена однаковими зусиллями обох ворожих сторін²⁵⁰. Для порівняння, до початку

²⁵⁰ Мишак І. Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. 2004. Вип. 26. С. 96–108.

Другої світової війни найбільшим архівосховищем матеріалів з історії не лише чиновництва, а й Південної України другої половини XVIII століття загалом був Державний архів Дніпропетровської області, але він, на превеликий жаль, зазнав колосальної непоправної шкоди. Втрачено понад 90 % документів. Хоча серйозних втрат архів почав зазнавати ще в XIX столітті. Це пов'язано, насамперед, з неосвіченістю та зловживанням посадових осіб, яких мало цікавили питання історії. Документи зберігалися в жахливих умовах на горищах, у хлібах, що спричиняло їх масове гниття та нищення. Також архів пережив кілька пожеж, але катастрофічних збитків йому завдано саме в часи Другої світової війни²⁵¹. В реєстрі втрачених фондів зазначається, що архів втратив близько 2925 фондів²⁵², з них – 680 фондів дореволюційного періоду. Другої половини XVIII століття стосувалося понад 100 фондів. Особливо цінними для реконструкції історії чиновництва могли б стати втрачені фонди «Новоросійського губернського правління», «Азовської губернської канцелярії», «Катеринославського намісницького правління», «Верхньої розправи Катеринославського намісництва» та інші, що сформувалися внаслідок діяльності південноукраїнських губернських і повітових установ другої половини XVIII сторіччя. Про багатство втрачених фондів сьогодні свідчать лише описи, які дивом уціліли й тепер зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області в фонді 1682 – «Катеринославська губернська архівна комісія. 1874–1921». Навіть побіжний огляд назв втрачених справ переконливо свідчить про їх потенційну цінність для дослідження історії чиновництва. В архіві зберігалися документи, що відображали службове просування місцевих чиновників, їх ротачію та ряд інших важливих питань керування регіоном. Низка справ стосувалася питання

²⁵¹ Путівники у 2-х т. Дніпропетровськ: Державний архів Дніпропетровської області, 2009. Т. 1. С. 10–11.

²⁵² Архівні зібрання України. Спеціальні довідники. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Київ: Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2007. Кн. 1. С. 134–281.

запорозької спадщини. Важливі документи, що відображали процес nobilitaції козацької старшини, адже після зруйнування Запорозької Січі остання відіграла помітну роль у формуванні штатів установ Російської імперії на півдні України. З огляду на те, що ще й досі залишається відкритим питання кількості та глибини залученості вихідців з козацької спільноти до нових губернських органів. Втрачені документи, можливо, могли б пролити світло на цю проблему. Документи відображали й поточну діяльність чиновництва. Особливо цікаві питання упорядкування територій, що входили до складу Запорозьких Вольностей.

На сучасному етапі в Державному архіві Дніпропетровської області документи другої половини XVIII століття переважно сконцентровані в 12 фондах. Для студій з історії чиновництва Південної України цінність становлять матеріали трьох фондів: 859 – «Новороссийская палата суда и расправы»²⁵³, 648 – «Екатеринославская межевая контора»²⁵⁴ та 368 – «Екатеринославская палата уголовно суда»²⁵⁵. Основна особливість цих фондів полягає в тому, що в них містяться документи, що зображають такі дивіантизми чиновницького буття, як хабарництво, зловживання посадовим становищем і некомпетентність чиновництва.

У фонді «Новороссийская палата суда и расправы» нам цікаві 8 справ, що стосуються історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття: 1 – «Дело о незаконной продаже товаров бывшим канцеляристом Балаклавской таможенной заставы Н. Корнеевским»²⁵⁶, 2 – «Дело об изъятии листов приходной и расходной книги канцеляристом Балаклавской таможенной заставы Н. Корнеевским»²⁵⁷, 3 – «Указы именные и Сената Таврическому областному правлению, Киевскому наместническому

²⁵³ ДАДО. Ф. 859.

²⁵⁴ ДАДО. Ф. 648.

²⁵⁵ ДАДО. Ф. 368.

²⁵⁶ ДАДО. Ф. 859. Спр. 1.

²⁵⁷ ДАДО. Ф. 859. Спр. 2.

правлению, сообщения Таврического областного правления»²⁵⁸, 4 – «Дело о присвоении воспорского городского магистра О. Нуринским казенных денег»²⁵⁹, 5 – «Дело о привлечении к ответственности бывшего Феодосийской портовой таможи поручика Крамели, о злоупотреблении чиновников феодосийской и перекопской таможен, Таврической казенной палаты и других учреждений»²⁶⁰, 18 – «Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе»²⁶¹, 18 А. – «Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе»²⁶².

Унікальні та неординарні за своїм змістом такі справи: 5 – «Дело о привлечении к ответственности бывшего Феодосийской портовой таможи поручика Крамели, о злоупотреблении чиновников феодосийской и перекопской таможен, таврической казенной палаты и других учреждений»²⁶³, 18 – «Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе»²⁶⁴, 18-А. – «Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе»²⁶⁵. У справах подані матеріали слідства відразу на цілу групу чиновників, звинувачених головню у злочинах, що пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Документи справ переважно представлені запитальними пунктами, виписками із слідчих журналів, екстрактами та іншими. Перелічені документи багаті на біографічні відомості.

Аналогічний за вмістом документів до попереднього фонд «Екатеринославская палата уголовно суда»²⁶⁶. Він містить документи, що стосуються зловживання чиновництвом службовим становищем. Великий комплекс документів сформувався внаслідок судового слідства над майже всіма працівниками Кременчуцького магістрату, разом з

²⁵⁸ ДАДО. Ф. 859. Спр. 3.

²⁵⁹ ДАДО. Ф. 859. Спр. 4.

²⁶⁰ ДАДО. Ф. 859. Спр. 5.

²⁶¹ ДАДО. Ф. 859. Спр. 18.

²⁶² ДАДО. Ф. 859. Спр. 18.

²⁶³ ДАДО. Ф. 859. Спр. 5.

²⁶⁴ ДАДО. Ф. 859. Спр. 18.

²⁶⁵ ДАДО. Ф. 859. Спр. 18а.

²⁶⁶ ДАДО. Ф. 368.

2 градоначальниками: 1 – «Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих городского магистрата в злоупотреблении по службе»²⁶⁷, 2 – «Дело о рассмотрении злоупотреблений по службе служащих кременчугского магистрата»²⁶⁸, 3 – «Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих градского магистрата в злоупотреблении по службе»²⁶⁹, 4 – «Дело по обвинению служащих Кременчугского городского магистрата в злоупотреблениях по службе»²⁷⁰, 5 – «Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих городского магистрата в злоупотреблениях по службе»²⁷¹, 9 – «Дело по обвинению Кременчугского градоначальника Адлерштраге в злоупотреблении по службе»²⁷².

Знаходимо інформацію про зловживання службовим становищем і в інших справах фонду «Екатеринославская палата уловного суда». Цінність, зокрема, становлять такі справи: 7 та 8 – «Дело о злоупотреблении по службе земского исправника Золоторевского Якова и губернского регистратора Журжева Степана»²⁷³, 10 – «Дело о законном присвоении денежной суммы судьей Полтавского уездного суда Балясным Максимом. 1796»²⁷⁴, 11 – «Дело по рассмотрению жалобы статского советника Гарасеванова о насильственном уводе подданных ему людей представителями полтавского нижнего земского суда»²⁷⁵, 12 – «Дело о незаконной выдаче Кременчугским бургомистром Аршиновым документов польским подданным»²⁷⁶, 13 – «Дело по обвинению судьи Сачавцева и регистратора Некрасовского Градижского уезда в

²⁶⁷ ДАДО. Ф. 368. Спр. 1.

²⁶⁸ ДАДО. Ф. 368. Спр. 2.

²⁶⁹ ДАДО. Ф. 368. Спр. 3.

²⁷⁰ ДАДО. Ф. 368. Спр. 4.

²⁷¹ ДАДО. Ф. 368. Спр. 5.

²⁷² ДАДО. Ф. 368. Спр. 9.

²⁷³ ДАДО. Ф. 368. Спр. 7, 8.

²⁷⁴ ДАДО. Ф. 368. Спр. 10.

²⁷⁵ ДАДО. Ф. 368. Спр. 11.

²⁷⁶ ДАДО. Ф. 368. Спр. 12.

злоупотреблениях по службе»²⁷⁷, 15 – «Указы Правительствующего Сената об учреждении губернских казначейств, о приписки сосланных в отдаленные губернии, о порядке судопроизводства»²⁷⁸.

Організацію роботи землемірів на півдні України ілюструють документи, які зберігаються у фонді «Екатеринославская межевая контора»²⁷⁹. Матеріали фонду представлені інструкціями землемірам, рапортами про виконання роботи, документами, що стосуються ротації, отримання заробітної плати та здобуття чергових чинів чиновниками, залученими до роботи в межевій конторі Катеринославського намісництва. Маємо й документи, що стосуються перевищення службових повноважень землемірами. Особливо цінні справи: 30 – «Дело по обвинению землемера Анатольского в злоупотреблении служебным положением» та 55 – «Дело по обвинению Градижского землемера Андреева в злоупотреблении по службе».

Значний корпус джерел з історії чиновництва Південної України зберігається в Державному архіві в Автономній Республіці Крим. Документи з теми розподілені між трьома фондами: 801 – «Екатеринославский и Таврический генерал-губернатор П. А. Зубов»²⁸⁰, 799 – «Таврическое областное правление»²⁸¹, та 535 – «Попов Василий Степанович (1745–1822) – управляющий кабинетом Екатерины II, и его дети и внуки»²⁸².

У перелічених фондах зберігаються документи, які детально відображають персональний склад установ Південної України у другій половині XVIII століття. Велику їх частку становлять формулярні списки чиновників, багаті на біографічні відомості. Наприклад, значний комплекс формулярних списків, об'єднаних у кілька справ, виявлено у фонді

²⁷⁷ ДАДО. Ф. 368. Спр. 13.

²⁷⁸ ДАДО. Ф. 368. Спр. 15.

²⁷⁹ ДАДО. Ф. 648.

²⁸⁰ ДААРК. Ф. 801.

²⁸¹ ДААРК. Ф. 799.

²⁸² ДААРК. Ф. 535.

В. Попова²⁸³. Також поважну частину цього фонду становлять документи з похідної канцелярії Григорія Потьомкіна, що також містять інформацію стосовно комплектування штатів присутніх місць Південної України.

Для реконструкції персонального складу установ Таврійської області корисні документи, що зберігаються у фонді «Таврическое областное правление». Вони утворені внаслідок діяльності установ області й ілюструють процес формування штатів, ротацію чиновників, підвищення та отримання ними чергових чинів та нагород²⁸⁴.

Фонд «Екатеринославский и Таврический генерал-губернатор П. Зубов» тотожний за видами та інформаційним навантаженням документів до попередніх двох фондів, розглянутих вище. У фонді зберігається багато формулярних списків чиновництва установ Південної України²⁸⁵.

У колекціях Дніпропетровського історичного музею Д. Яворницького зберігаються цінні документи, створені переважно внаслідок діяльності установ Азовської та Новоросійської губерній у перші роки їхнього функціонування. Втім, робота з джерелами, що зберігаються в музеї, ускладняється тим, що вони не становлять єдиного масиву й не поєднані між собою логічно. Це обумовлено тим, що корпус документів, який зберігається в музеї, формувався завдяки науковій діяльності Д. Яворницького, а не безпосередній діяльності установ фондоутворювачів. Багато документів представлено в копіях.

Але, попри перераховані вищі недоліки, колекція документів Дніпропетровського історичного музею за своїм видовим та інформаційним наповненням документів унікальна. В документах відображено діяльність чиновників Російської імперії з уніфікації регіону до загальнодержавних законодавчих норм. Особливо цінні інструкції, що були надані комісарам, яких призначали до повітів, утворених на територіях колишніх запорозьких

²⁸³ ДААРК. Ф. 535. Спр. 977, 2117.

²⁸⁴ ДААРК. Ф. 799. Спр. 5, 6, 7.

²⁸⁵ ДААРК. Ф. 801. Спр. 5, 23, 64.

паланок²⁸⁶. У колекціях музею зберігається й велика кількість рапортів та звітів, доношень чиновників щодо упорядкування запорозької спадщини. Маємо й звіти командирів, призначених до повітів на колишніх територіях Запорозьких Вольностей²⁸⁷. В архіві музею зберігаються також документи Катеринославського намісницького правління²⁸⁸ та Азовської губернської канцелярії²⁸⁹, які містять фрагментальну інформацію про персональний склад установ та певні поточні справи чиновництва.

Джерела з історії південноукраїнського чиновництва зберігаються й у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України В. І. Вернадського. Документи з досліджуваної теми сконцентровані в таких його фондах: 9 – «Фортеця Св. Єлизавети»; 5 – «Одеське товариство історії та старожитностей»; 42 – «Н. Д. Полонська-Василенко».

Фонд «Фортеці Св. Єлизавети» містить документи, утворенні внаслідок діяльності кількох інституцій на теренах Південної України. До цих установ належать: канцелярія комендантів фортеці Св. Єлизавети, канцелярія Новослобідського козацького полку та Єлизаветградська провінційна канцелярія. Рівною мірою, незалежно від фондоутворювачів, усі документи фонду цінні для дослідження історії чиновництва. Документи, утворенні внаслідок діяльності двох перших установ, розкривають діалог місцевого населення з представниками перших інституцій Російської імперії в регіоні, які функціонували тут до впровадження загальноросійського адміністративно-територіального устрою. Вони гарно ілюструють поступові кроки влади з інкорпорації регіону до держави²⁹⁰. Єлизаветградська провінційна канцелярія

²⁸⁶ ДІМ, КП. 166459 / АФД. 137.

²⁸⁷ ДІМ, КП. 38197 / АРХ. 208.; Там само. 74238 / АРХ. 1453; Там само. 166478 / АФД. 156.

²⁸⁸ ДІМ, КП. 383773 / АРХ. 200.

²⁸⁹ ДІМ, КП. 7457 / АРХ. 14740.

²⁹⁰ ІР НБУ. Ф. ІХ. Спр. 1611–1618. «Рапорты о заготовке сена, о состоянии слободского казачьего селения, о нападении запорожских казаков и об увозе ими печеного хлеба, ведомости отлучек и нарядов рядовых и мастеров по крепости св. Елизаветы. Октябрь 1762 г.»; Спр. 1626–1647. «Рапорты, отношения и табеля о состоянии Слободского казачьего полка, о прибыли и убыли людей. Ноябрь 1762 – январь 1763 г.»; Спр. 1648–1657 «Доношения командиров рот и команд Неженского полка киевского гарнизона о вступлении в брак нижних чинов. 1762 г.»; Спр. 1658–

ж вела свою діяльність вже як безпосередній елемент загальнодержавної адміністративної системи.

Документи, що зберігаються у фонді «Одеського товариства історії та старожитностей» зібрані внаслідок наукової роботи членів зазначеного товариства. Документи XVIII століття представлені як оригіналами, так і копіями, що зробили члени товариства під час евристичних робіт в архівосховищах регіону²⁹¹. Багато з джерел, що зберігаються у фонді, видрукувано в «Записках Одесского общества истории и древностей».

Щодо фонду відомої дослідниці Південної України Н. Полонської-Всиленко, то серед матеріалів ми знаходимо не лише робочі матеріали, чернетки її опублікованих робіт та неопублікованих напрацювань, але є й копії історичних документів, які дотичні до теми цього дисертаційного дослідження²⁹².

1669 «Доношения капитана Пандурского полка Олешовского о жестоком обращении поручика Карачуна с подчиненными и о нанесении оскорбления ему и его жене; ордера Мельгунова о разборе этого дела и приговор. 1762 г.»; Спр. 1708–1727 «Табели о состоянии Слободского казачьего полка и переписка по жалобе Михаила Проходы на притеснения новопоселенцев сотником плетеноташлыцким Молчаном. 1762 г.»; Спр. 1728–1776 «Ордера Слободской полковой канцелярии, рапорты сотников и прошения казаков о спорах за землю, об оскорблении, пропаже лошадей, о временном исполнении должности сотника и другим вопросам. 1762 г.»; Спр. 1777–1778 «Указы гарнизонной канцелярии крепости св. Елизаветы об отпуске денежного содержания обер- и унтер-офицерам, капралам и нижним чинам гусарского Хорватского полка Новосербского корпуса. 20–27 марта 1762 г.»; Спр. 1876–1884 «Рапорты и отношения крепости св. Елизаветы гарнизонной канцелярии об удержании с бригадира Муравьева и ротмистра Попова по 6 рублей и о выплате рядовым денежного содержания. Декабрь 1763 г.»; Спр. 1897–1903 «Ордера коменданта крепости св. Елизаветы Муравьева и рапорты писарей гарнизонной канцелярии Щербинова и Лобовского о переводе по службе и об освобождении от налогов. 1763 г.»; Спр. 1966–2037 «Указы, ордера отношения и рапорты о перемещении личного состава, полученные комендантской канцелярией крепости св. Елизаветы. 1763, 1787, 1795 г.»; Спр. 1422–1442 «Рапорты жителей с. Каменная в слободскую полковую канцелярию о тяжести постоя ландемильского и брянского полка, о пропаже лошади и о доставке пакетов кош низовой запорожский и по другим вопросам. 1964 года оригиналы».

²⁹¹ ІР НБУ. Ф. V. Матеріали Одеського товариства історії та старожитностей. Спр. 1695–1714 «Переписка В. Попова с разными лицами. 1792–1793. Из Решитил. архива походной канц. Письма Н. Мордвинову, А. Вяземскому. Переписка с А. Храповицким. Копии нач. XIX в.»; Спр. 1715–1753 Выписка из бумаг Решитиловского архива канц. кн. Потемкина. 31/08/1770 – сент. 1791.

²⁹² ІР НБУ Ф. 42. Н. Д. Полонської-Всиленко. Оп. 1. Спр. 149. Копії документів XVIII століття до історії південного краю, 1767–1803 рр.; Спр. 267. Адміністрація Нової Сербії. Розділ монографії з історії Новоросії. [1937].; Спр. 270. Ліквідація Запорозької Січі. Розподіл Запорозьких Вольностей. План монографії.; Спр. 276. Полонская-Василенко Н. Д. Подборка (копий) документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780–1800 гг. в Новороссии. Ч. II.; Спр. 277. Полонская-Василенко Н. Д. Копии документов 1740–1770-х гг. архивов крепости Св. Елизаветы,

Сьогодні найбільше зібрання джерел з історії чиновництва сконцентровано в Російському державному архіві давніх актів. Особливо цінний фонд 16 «Внутреннее управление». Він унікальний за змістом документів та їхньою інформацією. Основу фонду становлять документи імператорських канцелярій, Близньої канцелярії, Конференції при найвищому дворі, Сенату, Державної ради, місцевих установ Південної України, архівів державних діячів південного регіону. У фонді нараховується 1601 справа. До історії ж Південної України має стосунок 25 справ.

Для студіювання історії південноукраїнського чиновницького стану особливе значення мають такі справи фонду: 558 – «Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю»; 691 – «Расписание дел по Экспедициям в Екатеринославском наместничестве, поднесенное от генерал-поручика Тутолмина»; 796 – «Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниєю»; 693 – «Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниєю»; 700 – «Высочайшие рескрипты и грамоты императрицы Екатерины Второй князю Платону Александровичу Зубову по управлению вверенных ему в управление Екатеринославскою и Вознесенскою губерниями и Таврическою областью»; 797 – «Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.»; 798 – «Высочайшие указы и рескрипты императрицы Екатерины Второй князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому по управлению вверенными ему губерниями: Новороссийской, Азовской, Астраханской, Саратовской, Екатеринославкой, Харьковской и Таврической областью»; 962 – «Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврическою областью»; 965 – «Донесения губернатора Семена Жегулина о Таврической области и о войске Черноморских Казак»;

Генеральной войсковой канцелярии, собраний и фондов для сборника документов “Заселения Південної України в XVIII ст.” [1938].

966 – «Доклады князя Платона Зубова по управлению Таврической областью, губерниями Херсонской, Екатеринославской». Майже кожна справа складається з кількох частин і містить у середньому близько 10 тисяч аркушів. Охарактеризуємо лише окремі з них, щоб скласти уявлення про їхній зміст.

Справа 558 – «Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниєю» складається з 11 частин (кожна – майже 500 аркушів) й містить документи, утворені переважно внаслідок діяльності Азовської губернської канцелярії та провінційних канцелярій Азовської губернії. Вагому частину документів у справі становлять індивідуальні та групові формулярні списки. У ній сконцентровано також багато рапортів губернатора Азовської губернії Василя Черткова про надання чергових чинів, пенсіонів, нагород, збільшення заробітної плати, переміщення та звільнення чиновників. Маємо великий комплекс чолобитних та донесень, у яких чиновники переважно просили розв'язати їхні проблеми зі службовим просуванням. Документи справи відображають і процес формування штатів установ Азовської губернії та підготування до впровадження норм губернської реформи 1775 року²⁹³. Особливо цінні джерела для дослідження формування чиновництва – списки козацької старшини, яка була зрівняна у званнях з російським дворянством²⁹⁴. Відомо, що лояльна до Російської імперії старшина формувала бюрократичний кістяк установ губерній, утворених після зруйнування Січі.

Окремий комплекс у справі становлять унікальні за змістом і формою документи, що стосуються впровадження норм губернської реформи 1775 року в регіоні. Переважно це проекти з перетворення Азовської губернії на Азовське намісництво²⁹⁵. Маємо багато проектів, що стосуються врегулювання управлінської діяльності чиновництва в регіоні за різними напрямками: від лісозаготівлі до облаштування училищ, госпіталів та інших

²⁹³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 9. Л. 254.

²⁹⁴ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 10. Л. 263–298 об., 300–307, 316 – 327 об., 322–323.

²⁹⁵ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 10. Л. 426–457 об.

необхідних для функціонування суспільства інстанцій²⁹⁶. Цінність цих проектів полягає в тому, що вони є результатом інтелектуальних потуг місцевого чиновництва та відображають першочергові напрями його діяльності з перетворення регіону на частину Російської імперії.

Варто зупинитися на справі 796 – «Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею». За видовим складом документів та їхнім інформативним навантаженням вона схожа на попередню. Ця справа представлена переважно документами, створеними внаслідок діяльності канцелярії Новоросійської губернії та підпорядкованих їй установ. Особливу цінність становлять документи, спродуковані до 1775 року. Ця обставина значно підвищує цінність вміщених документів у справі, адже період функціонування Новоросійської губернії у 1764–1775 роках слабо задокументований та досліджений. Окрім численних формулярних списків, чолобитних, рапортів про присвоєння чинів, особливо цінні знайдені у справі відомості про штати Новоросійської губернії²⁹⁷. Цей документ унікальний і важливий для дослідження формування тут чиновницького апарату, адже проливає світло на раніше маловідомі сторінки історії.

Справа 693 – «Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею» містить багато документів, що стосуються формування штатів установ Катеринославського намісництва, до яких, зокрема, належать іменні списки претендентів на обіймання посад у тутешніх установах²⁹⁸.

Окремий комплекс документів становлять рапорти правителів Катеринославського намісництва Тимофія Тутолміна²⁹⁹ та Івана Синельникова

²⁹⁶ РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 10. Л. 359, 368; РГАДА. Ф. 16. Д. 588. Ч. 9. Л. 293, 298 об.; Олененко А. Г. Нереалізований проект заснування військового училища у Катеринославі. *Історія і культура Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щоріч.* 2009. Вип. 6. С. 110–116.

²⁹⁷ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 796. Ч. 7. Л. 70–76, 150–171.

²⁹⁸ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 1. Л. 180–192.

²⁹⁹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 1. Л. 142–142 об., 151–151 об., 166–166 об.

про представлення чиновників до нагородження чинами, які йдуть у комплекті з іншими документами: формулярними списками, чолобитними, атестатами³⁰⁰. Інформація, що стосується витрат на утримання чиновницького апарату намісництва, вміщена у відомостях про прибутки та видатки намісництва³⁰¹. У справі знаходимо й відомості про складання списку претендентів на нагородження орденом Св. Володимира³⁰². Трапляються документи, що стосуються позбавлення дворянської гідності³⁰³.

Цінні джерела з історії чиновництва – знайдені відомості про чиновників за окремими установами та відомствами. Наприклад, список чиновників південноукраїнських митниць, рекомендованих обер-директором Миколою Папофіласом до підвищення чинів³⁰⁴. Про деяких з цих чиновників згадано й у рапортах того ж Миколи Папофіласа, в яких він подавав коротку біографічну інформацію та опис професійних здобутків і якостей претендентів³⁰⁵. Нерідко рапорти укладалися як супровідні документи до формулярних списків, чолобитних та атестатів.

Формування чиновництва в Таврійській області, утвореній внаслідок приєднання до Російської імперії земель Кримського ханства у 1783 році, розкривають документи, зосередженні у справі 962 – «Донесения к Князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврическою областью». Особливої уваги заслуговують документи про прийняття підданства Російської імперії та присягання їй на вірність поселень колишнього Кримського ханства³⁰⁶. У справі вміщено й списки кримської еліти³⁰⁷. Окремі документи добре

³⁰⁰ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 3. Л. 3–33, 51–63.

³⁰¹ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 2. Л. 241 об.

³⁰² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 3. Л. 238.

³⁰³ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 3. Л. 235–236 об.

³⁰⁴ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 2. Л. 6–6 об.

³⁰⁵ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 693. Ч. 2. Л. 11–18.

³⁰⁶ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 962. Ч. 1. Л. 9–18, 70.

³⁰⁷ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 962. Ч. 1. Л. 64–67.

ілюструють співробітництво представників місцевих родів з адміністрацією Російської імперії та їхню лояльність³⁰⁸.

Апріорі в Російському архіві давніх актів багатим на джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття повинен бути й фонд Герольдмейстерської контори, адже ця установа була профільна і займалася саме обліком чиновництва. До неї повинні були надходити документи, що відображали процес заповнення штатів присутніх місць та проходження служби чиновниками. Втім, при детальному опрацюванні матеріалів фонду виявлено, що він слабо представлений документами, які відображають ці процеси в регіоні, якщо порівняти з іншими губерніями Російської імперії. Це, своєю чергою, можна пояснити специфічними умовами перебування регіону в системі державного механізму Російської імперії.

Ця ситуація зумовлена передусім тим, що істотну корективу до руху документів внесла діяльність канцелярії Григорія Потьомкіна, який 1774 року був призначений спочатку на посаду головного командира Новоросійської губернії, а згодом і генерал-губернатора Азовської та Новоросійської губерній. З цього часу канцелярія на території південноукраїнських губерній перебрала на себе частково функції центральних органів влади Російської імперії.

У 80-х роках склалася така ситуація, що майже всі кадрові питання проходили через канцелярію Григорія Потьомкіна. До неї надходили рапорти, формулярні списки, атестати, різні відомості про кількісний та персональний склад чиновництва. Губернатори повідомляли Григорія Потьомкіна в рапортах про вакантні посади та про кандидатів на них, надавали відомості про кандидатів для підвищення чинів та отримання нагород, звітували про результати виборів дворянства на посади до губернських та повітових установ.

³⁰⁸ РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 962. Ч. 1. Л. 68.

У цей час призначення чиновників відбувалося лише за особистої конфірмації Григорія Потьомкіна. Він взагалі не використовував списків кандидатів, що укладала Герольдмейстерська контора³⁰⁹. При призначенні чиновників на посаду головним критерієм були рекомендації від осіб, у яких він був впевнений та яким довіряв. Складалася така ситуація, що в 70–80-х роках XVIII століття до Герольдії майже зовсім не надходили документи про цивільних чиновників Південної України, що суттєво позначилося на рухові та представництві документів у фонді Герольдмейстерської контори. З 8200 справ з Герольдії, що були винесені на обговорення засідання першого департаменту Сенату за 1780–1789 роки, лише дві стосується Південної України³¹⁰.

Інше архівосховище, у якому виявлено джерела з історії південноукраїнського чиновництва, – Російський державний військово-історичний архів. Найбільше зібрання джерел з теми в архіві – фонд Григорія Потьомкіна-Таврійського, документи якого становлять частину колишньої похідної канцелярії генерал-губернатора, про яку йшлося вище³¹¹. З 3575 одиниць фонду 435 стосуються Південної України. Майже всі вони містять документи, що висвітлюють питання інституалізації чиновництва у Південній Україні та розкривають напрямки його управлінської діяльності.

За видовою ознакою документи фонду переважно представлені рапортами та відомостями губернаторів Азовської та Новоросійської губерній, правителів Катеринославського намісництва, які стосуються керування дорученими їм територіальними одиницями. Нерідко в рапортах головні очільники регіону повідомляли про стан формування штатів установ південноукраїнських губерній. До Потьомкіна надходили й пропозиції та проекти щодо устрою та функціонування установ регіону. Наприклад, Василь

³⁰⁹ Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2003. С. 69.

³¹⁰ Там само. С. 69.

³¹¹ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1.

Чертков, відповідно до сенатського наказу, розробив розпис документів, які надсилали нижчі органи влади до вищих. До документів, що зберігаються у фонді, належать також численні формулярні списки, атестати, чолобитні.

Інший сегмент документів фонду становлять розпорядження та ордери Г. Потьомкіна. Як головнокомандувач регіону, він розумів важливість кадрових питань, а тому вагома частка його ордерів стосувалася устрою установ губерній Південної України та комплектування їхніх штатів. У фонді також зберігаються накази та розпорядження Катерини II та вищих і центральних органів влади (Сенату, колегій) до Г. Потьомкіна. Своєю чергою, маємо й комплекс документів з кадрових питань та керування краєм, які Григорій Потьомкін надсилав до вищих установ та імператриці.

Ще одне архівосховище, у якому виявлено джерела з історії чиновництва, – Російський державний історичний архів. Документи з історії чиновництва у архіві переважно представлені матеріалами кінця XVIII – початку XIX століть й зосереджені в межах фондів «Правительствующий Сенат. Первый Департамент» та «Формулярные списки чиновников гражданского ведомства “коллекция”».

Унікальні джерела з історії чиновництва зберігаються у фонді 1349 – «Формулярные списки чиновников гражданского ведомства “коллекция”» – групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798³¹², 1800³¹³ та 1801³¹⁴ роки, групові списки чиновництва Таврійської губернії за 1804 рік³¹⁵, групові формулярні списки чиновництва Катеринославської губернії за 1803 рік³¹⁶. Є у фонді й формулярні списки за пізніші роки³¹⁷.

У фонді 1341 – «Правительствующий Сенат. Первый Департамент» також зберігаються документи, цінні джерела для дослідження історії чиновництва

³¹² РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. Д. 52.

³¹³ РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. Д. 57.

³¹⁴ РГИА. Ф. 1349. Оп. 6. Д. 480.

³¹⁵ РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. Д. 70.

³¹⁶ РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. Д. 55.

³¹⁷ РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. Д. 34, 32, 108, 117, 40, 98, 108.

Південної України. Особливо цікава справа 10 – «О таможнях Екатеринославской губернии». У справі виявлено штати митниць Новоросійської та Азовської губерній³¹⁸. Цінні документи вміщено також у таких справах фонду: 185 – «О высылке в С. П. из Иностранной, Адмиралтейской коллегии и из Слободской-Украинской и Новороссийской губерний некоторых чиновников для употребления в учреждении при экспедиции государственного хозяйства практической школы»³¹⁹

У Російському державному історичному архіві є також фонд «Герольдия. Департамент», втім він вміщує документи переважно XIX століття. Документи другої половини XVIII століття є лише за останні роки століття³²⁰.

Цінний комплекс джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки ім. Михайла Салтикова-Щедріна. Найбільше його зібрання документів з теми – фонд Василя Попова (Ф. 609). Але він не становить єдиного комплексу й має фрагментарний характер. Справи, що містять документи стосовно історії чиновництва, – переважно залишки похідної канцелярії Григорія Потьомкіна, передані після його смерті Василеві Попову, та документи, сформовані внаслідок перебування останнього на посаді секретаря Катерини II.

За видовою ознакою значна більшість знайдених у фонді документів належить до офіційного листування. Це, зокрема, листування Василя Попова з Василем Каховським (губернатором Катеринославського намісництва) та Михайлом Каховським (правителем Таврійської області) стосовно керування південним регіоном³²¹. Наприклад, у листах до Попова Василь Каховський неодноразово просив посприяти пришвидшенню розв'язання нагальних

³¹⁸ РГИА. Ф. 1341. Оп. 1. Д. 10. Л. 16–20.

³¹⁹ РГИА. Ф. 1341. Оп. 1. Д. 185.

³²⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 45. Д. 84, 85, 86, 87.

³²¹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 213, 215, 216, 218, 219.

кадрових питань. До таких належали звільнення зі служби, переведення з цивільної служби на військову, нагородження чинами чиновників³²².

Викликають інтерес і листи Василя Попова до Семена Жегуліна (правителя Таврійської області в 1789–1796 роках)³²³. В одному з таких листів від 1 серпня 1792 року Попов просив Жегуліна не надавати нікому чинів без відома імператриці. Попов зобов'язав останнього систематично надсилати йому відомості про надані чини. Своєю чергою, Василь Попов на основі отриманих відомостей готував доповіді Катерині II. Є тут і листи Василя Попова до Василя В'яземського³²⁴. У фонді зберігається щоденник Василя Попова, точніше його уривок – за травень – жовтень 1811 року³²⁵. Основна частина щоденника зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим³²⁶.

Виявлено листи від представників кримської еліти до правління Таврійської області з проханнями про перехід у підданство Російської імперії також цінні для дослідження історії чиновництва³²⁷. Збереглися у фонді й документи, спродуковані внаслідок діяльності предводителя дворянства Катеринославського намісництва³²⁸.

Інший фонд Відділу рукопису, в якому виявлено документи з історії південноукраїнського чиновництва, – «Эрмитажное собрание» (885). Сформувався фонд з документів державного та сімейного архіву Катерини II³²⁹. Основну частку знайдених документів становлять різні відомості щодо господарського стану регіону. Наприклад, відомості стосовно підрядів провіанту, фуражу та цін на них. Ці документи цінні для

³²² Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 214.

³²³ Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 37.

³²⁴ Там само.

³²⁵ Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 32.

³²⁶ Маленко. Л. Чорноморське козацьке військо в документах і матеріалах українських архівних та музейних установ. Казачество XV – XXI вв. URL: www.cossackdom.com. (дата звернення: 25.02.2019).

³²⁷ Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 466, 469, 475.

³²⁸ Отдел рукописей РНБ. Ф. 609. Д. 482.

³²⁹ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ, 2000. 78 с.

дослідження, адже вони є результатом діяльності чиновництва й демонструють його практику в регіоні. У фонді зберігається й робота Михайла Щербатова «О древних чинах бывших в России и должности каждого с них»³³⁰ та Катеринине «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи»³³¹.

Інформацію стосовно окремих чиновників виявлено у справах 539 – «Список находящимся в статской службе чинам седьмого класса. 1788 г.» та 546 – «Списки находящимся в губерниях председателям палат и директорам экономии. Апрель 1788 г.». Особливий інтерес становить друга справа. У ній містяться формулярні списки Катеринославського намісництва: голови палати карних справ, полковника Олександра Синельникова³³², голови палати цивільних справ, колезького радника Єгора Гарсеванова³³³ та директора економії, надвірного радника Федора Корби³³⁴; Таврійської області: голови палати карних справ, полковника Петра Скорнякова³³⁵, голови палати цивільних справ, колезького радника Івана Лідемана³³⁶, щодо посади директора економії зазначається, що на час складання списку вона була вакантна.

У Відділі рукописів зберігається й невеликий фонд Григорія Потьомкіна-Таврійського – 612. Він нараховує лише 41 одиницю зберігання й представлений різномірними матеріалами: ордерами різним особам, листами від і до Григорія Потьомкіна³³⁷. Більша частина справ у фонді вміщує лише один документ, обсягом до кількох аркушів. З-поміж документів фонду

³³⁰ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 470. Л. 53.

³³¹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 66-а. Л. 108.

³³² Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 546. Л. 60.

³³³ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 546. Л. 48.

³³⁴ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 546. Л. 141.

³³⁵ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 546. Л. 58.

³³⁶ Отдел рукописей РНБ. Ф. 885. Д. 546. Л. 91.

³³⁷ Отдел рукописей РНБ. Ф. 621. Д. 9, 15, 40, 41.

особливий інтерес становить лист Григорія Потьомкіна до Катерини II з подякою за збільшення заробітної плати губернаторові³³⁸.

Значний масив джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття зосереджено у фонді Михайла Погодіна – 588. У ньому містяться листи Г. Потьомкіна до різних осіб та до нього³³⁹, а також ордери³⁴⁰, накази³⁴¹, повідомлення³⁴², звернення³⁴³. Поміж документів фонду виняткову цінність становлять скарги та прохання чиновників, які вони висловлювали у своїх листах до Григорія Потьомкіна. Найчастіше чиновництво просило посприяти розв'язанню проблем, пов'язаних з їхньою службою: здобуттям чинів, посад, пенсіонів³⁴⁴. До документів, виявлених у фонді, належать і атестати. Зокрема, один такий атестат, що видав Платон Зубов, знайдено в 47 справі.

Інше архівосховище, у якому виявлено відповідний комплекс джерел, – Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. Основу архіву становлять документи, зібрані внаслідок діяльності Археографічної комісії. 1919 року до архіву долучено й колекцію документів Бібліотеки академії наук. Документи ж із історії чиновництва локалізуються в архіві переважно в межах трьох фондів: 226 – «Коллекция Библиотеки академии наук»; 36 – «Воронцовы»; 200 – «Аполлон Скальковский».

У фонді 226 особливий інтерес викликає справа 424 – «Документы по истории Украины, собранные В. П. Адриановой-Перетц. 1690–1876». У цій справі міститься низка документів Азовської губернської канцелярії, які придбала відома літературознавка Варвара Адріанова-Перетц під час відвідування Києва. Згадані документи служать гарною ілюстрацією взаємодій канцелярій Азовської та Новоросійської губерній зі стратегічно важливих

³³⁸ Отдел рукописей РНБ. Ф. 621. Д. 41.

³³⁹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 7, 8, 10, 12, 18, 20, 31, 45, 47, 79, 81, 85.

³⁴⁰ Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 80.

³⁴¹ Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 83, 86.

³⁴² Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 84.

³⁴³ Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 82.

³⁴⁴ Отдел рукописей РНБ. Ф. 588. Д. 7, 8, 18, 31, 4.

питань³⁴⁵. Тут є також 3 ордери за 1785 рік, адресовані правителєві Катеринославського намісництва Іванові Синельникову³⁴⁶ та декілька документів правління Новоросійської губернії за 1799 рік³⁴⁷.

Цінні джерела з історії чиновництва містяться й у справах фонду 36 «Воронцовы»: 474 – «Высочайшие рескрипты на имя Екатеринославских гражданских губернаторов с 1791 по 1801 год» та 869 – «Список чиновникам служащим в Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниях и в области Бессарабской». У справі 474 вміщено документи, які розповідають про приєднання до Катеринославського намісництва нових територій між річками Бугом та Дністром і вказівки чиновникам з їх облаштування³⁴⁸. У документах йде мова і про організацію межової експедиції при правлінні Катеринославського намісництва та розпорядження стосовно її організації Катеринославському правителєві Василєві Каховському³⁴⁹. Є й відомість про призначення платні чиновникам межової експедиції³⁵⁰. В одному з документів, що міститься у справі, говориться про призначення правителєві Катеринославського намісництва Василєві Каховському щорічно 3000 рублів додатково до платні за його роботу та внесок у розбудову міста Катеринослава³⁵¹. Особливо цінна для дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття справа 869, бо в ній містяться документи, з інформацією, необхідною для реконструкції біографій багатьох чиновників регіону³⁵².

Щодо фонду Аполлона Скальковського, то умовно його можна поділити на дві частини. Перша представлена чернетками робіт дослідника та копіями документів XVIII століття, які він використовував у своїх студіях. Друга – це

³⁴⁵ Архив СПБИИ РАН. Ф. 226. Оп. 1. Д. 424. Л. 146–166.

³⁴⁶ Архив СПБИИ РАН. Ф. 226. Оп. 1. Д. 424. Л. 197–200.

³⁴⁷ Архив СПБИИ РАН. Ф. 226. Оп. 1. Д. 424. Л. 285–300.

³⁴⁸ Архив СПБИИ РАН. Ф. 36. Д. 474. Л. 21.

³⁴⁹ Архив СПБИИ РАН. Ф. 36. Д. 474. Л. 53.

³⁵⁰ Архив СПБИИ РАН. Ф. 36. Д. 474. Л. 53 об.

³⁵¹ Архив СПБИИ РАН. Ф. 36. Д. 474. Л. 23.

³⁵² Архив СПБИИ РАН. Ф. 226. Д. 869. Л. 16–130.

безпосередньо оригінали документів XVIII століття. Слід назвати такі справи фонду, як 10 – «Исторический очерк первого столетия Новороссийского генерал-губернаторства 1774–1874 гг.»³⁵³, 17 – «Материалы по истории Новороссийского края»³⁵⁴, 98 – «Статистические материалы по истории Екатеринославской губернии»³⁵⁵, 92 – «Материалы по истории Херсонской губернии»³⁵⁶, 3 – «Первые попытки изучения Новороссийского края в 1760–1770 гг.»³⁵⁷. Перелічені справи свідчать про поступове проникнення та закріплення влади Російської імперії в регіоні та дозволяють побачити тяглість й поступовість дій уряду. Цінність зібраних Аполлоном Скальковським відомостей полягає також у тому, що вони мають унікальний характер, адже більшість використаних дослідником документів втрачено назавжди.

Отже, навіть огляд джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, які зберігаються в архівах Російської Федерації, засвідчує їх великий потенціал для дослідження не лише становлення бюрократії Російської імперії в регіоні, а й багатьох інших питань стосовно цього періоду. Джерела, виявлені під час розвідок в архівосховищах Російської Федерації, передусім, характеризують політику уніфікації регіону до загальнодержавних норм, яку проводила імперія в той час. Відомо, що головним складником цієї політики було творення органів влади на місцях з чиновницьким апаратом, який був основним провідником і втілювачем задумів центру. Документи архівосховищ демонструють поетапне формування штатів цих установ. Також вони дозволяють нам персоніфікувати процес формування губернських та повітових установ Південної України.

Зібрання обласних архівів південноукраїнських міст дуже схожі. Вони були сформовані зазвичай внаслідок діяльності губернських та повітових

³⁵³ Архив СПБ ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 2. Д. 10.

³⁵⁴ Архив СПБ ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 2. Д. 17.

³⁵⁵ Архив СПБ ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 2. Д. 98.

³⁵⁶ Архив СПБ ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 2. Д. 92.

³⁵⁷ Архив СПБ ИИ РАН. Ф. 200. Оп. 2. Д. 3.

установ, визначених для губерній і повітів, відповідно до тогочасного законодавства. Втім, як уже згадано, архівосховища зазнали значних втрат і ті документи, що тепер зберігаються в архівах, становлять лише невелику частку від першопочаткового масиву.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ТА НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

3.1. Особливості продукування документальних джерел, їх класифікація та формуляр

Найбільший комплекс документів з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття переважно створено під час заснування губерній та формування штатів установ нових адміністративно-територіальних одиниць у регіоні. В історії півдня України цього періоду відомо кілька масштабних витоків адміністративних змін, здебільшого спричинених просуванням кордонів Російської імперії далі на південь після успішних військових операцій та підписання міжнародних договорів. Усю другу половину XVIII століття регіон перебував у безперервному процесі реформування, що, своєю чергою, відобразилось у появі різних за видами та змістом документів.

Кожній істотній трансформації адміністративно-територіального устрою краю передував етап розроблення проектів, пошук оптимальних шляхів упорядкування територій. Зазвичай відбувалася тривала робота зі складання штатів губерній та окремих установ та наповнення їх відповідними чиновниками. Документи, спродуковані в ході цих процесів, можна згрупувати за такими категоріями.

1. Проектні документи:

- Примірні штати установ;
- Проекти.

2. Документи про персональний склад чиновництва:

- Формулярні списки;
- Чолобитні;
- Штати установ;

- Атестати;
- Абшити;
- Свідоцтва;
- Рапорти;
- Іменні списки.

3. Документи, які регламентували діяльність чиновництва:

- Інструкції,
- Ордери,
- Укази,
- Приписи.

Штат (для другої половини XVIII століття характерне вживання двох назв для цього виду документа: штат, або стат) – це спеціальний документ, який відображає структуру окремої установи чи певної сукупності установ, об'єднаних між собою певними ознаками та зв'язками, приміром, штати установ окремої адміністративно-територіальної одиниці. У штатах, окрім структури установи, зазначалась інформація про посади, передбаченні законодавством для її функціонування та кількість службовців, які мали займати ці посади. Додатково штати закріплювали розмір заробітної плати чиновників. Для півдня України показове часте складання штатів за фактом вже наявних і функціональних інституцій.

Про процес складання штатів установ першої Новоросійської губернії 1764–1775 років маємо мало відомостей. Відомо принаймні два варіанти штатів. Перший датований 22 березнем 1764 року – «Штат Новороссийской губернии и на каком основании правление оной Губернии»³⁵⁸. Другий – від 26 березня 1765 року – «Штат Канцелярии Новороссийской Губернии и подведомственных оной провинций»³⁵⁹.

Згаданий штат 1764 року – компонент більшого за обсягом і значущішого для розвитку регіону документа, доповіді Микити та Петра

³⁵⁸ ПСЗРИ. 1830Т. 16. С. 657.

³⁵⁹ ПСЗРИ. Т. 44. Штаты по духовной и гражданской части. Ч. 2. С. 86.

Паніних «О именовании новосербского селения Новороссийской губернией, о поселении в оной полоков двух Гусарских и Пикинерного, о плане роздаче земель к их посиленю. – С приложением штатов Правления губернии и выше означенным полкам». В історичній літературі цей документ більше відомий як план роздачі земель у Новоросійській губернії³⁶⁰. Цей документ вагомий не лише для дослідження історії чиновництва періоду функціонування Новосійської губернії у 1764–1775 роках, а й усього періоду, що вивчається. У плані задекларовано першочергові заходи, направлені на колонізацію регіону. Майже до кінця XVIII століття чиновники південноукраїнських губерній у своїй діяльності покликалися на пункти плану. Основний текст документа поділено на 8 розділів. Кожен з них окреслює окремий управлінський напрямок діяльності чиновництва в регіоні. Наприклад, маємо розділи про ліси, торгівлю та комерцію, кордони, школи, аптеки та інші. Втім першочергове завдання чиновництва, за документом, усе ж полягало в роздаванні земельних наділів та контролі за цим процесом.

Стосовно штату, що іде за планом, то в ньому графічно представлено інформацію про звання чинів, які мали бути в губернській канцелярії, їхня кількість, розмір заробітної палати та земельного наділу. Проте майже рівно через рік, 26 березня 1765 року, світ побачив новий штат губернії. Приводом для його появи послужило приєднання до Новоросійської губернії нових територій й утворення на їх теренах нової провінції. Головна особливість формуляра нового штату від попереднього полягає в тому, що тут уже подано інформацію про штатні одиниці провінційних канцелярій. У попередньому подано штатний розпис лише губернської канцелярії.

Розробили штати Азовської та Новоросійської губерній у 1775 році за розпорядженням Г. Потьомкіна губернатори В. Чертков та М. Муромцев. Генерал-губернатор надіслав губернатором ордери з відповідними

³⁶⁰ Джерела з історії Південної України. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / упор.: А. Бойко. Т. 10. Запоріжжя, 2009. С. 46.

розпорядженнями³⁶¹. Останнім наказувалося зібрати всю необхідну інформацію про території та населення, які були під їхньою юрисдикцією й подати розроблені штати з урахуванням усіх виявлених обставин й детальними поясненнями запропонованих дій. При розробленні штатів губернатори керувалися передусім чинними законодавчими актами Російської імперії, зокрема, штатами центральних і місцевих установ 1764 року³⁶². Враховували й вплив традиції місцевого козацького населення та прикордонне становище, що помітно вирізняло їх з поміж інших губерній Російської імперії.

В одному з ордерів до В. Черткова Г. Потьомкін пише про розроблені й надіслані до нього штати: «Представленные ко мне от вашего превосходительства штаты о учреждении по нынешнему положению Азовской губернии я апробую, на которые и неумедлю я в скорости исходатайствовать высочайшей ее императорского величества конфирмации, а между тем извольте ваше превосходительство назначенные теми штатами провинции, города и другие управления начинать делать, устанавливая присутственные места и разделяя провинции на уезды по собственному вашему распоряжению»³⁶³.

Проте штати Азовської та Новоросійської губерній 1775–1783 років так і не апробували ні імператриця, ні Сенат. Це, можливо, пов'язано з тим, що головне завдання місцевої адміністрації в цей період влада вбачала в підготуванні губерній до впровадження норм губернської реформи 1775 року в регіоні й з огляду на швидкі зміни, що насувалися, ухвалювати тимчасові штати не було потреби. До документів, спродукованих у цей період, передовсім належать примірні штати.

³⁶¹ Богумил. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. Вып. 2. С. 4–7.

³⁶² ПСЗРИ. Т. 16. С. 462.

³⁶³ Богумил. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. Вып. 2. С. 47–48.

Тож, у цей час здебільшого всі кадрові питання в губерніях розв'язувалися винятково за згоди та особистої конфірмації Г. Потьомкіна. Генерал-губернатор також надав губернатором широкі права у розв'язанні багатьох питань, зокрема, кадрових³⁶⁴.

Однак наближення часу впровадження губернської реформи в Російській імперії змусило й губернії півдня України підійти до цього питання з неабиякою старанністю. Останні роки функціонування Новоросійської та Азовської губерній позначилися інтенсивною роботою місцевого чиновництва з підготування заходів, які передбачали втілення норм губернської реформи 1775 року в регіоні. 1779 року Г. Потьомкін надіслав губернаторам Азовської та Новоросійської губерній ордери, у яких квапив надіслати пропозиції стосовно розподілу губерній відповідно до норм губернської реформи.

Унаслідок інтелектуальних потуг місцевого чиновництва у 1781–1783 роках з'явилося багато проектів, які окреслювали головні кроки на шляху реформування губерній в намісництва відповідно до «Учерждений о губерниях». Були розроблені численні плани адміністративно-територіального устрою, а головне, штати нових установ та проекти, які регламентували діяльність чиновництва регіону³⁶⁵.

Про ретельність, з якою місцеві чиновники підійшли до проектної діяльності, свідчать розроблені різні варіанти штатів майбутніх намісництв. Наприклад, знайдені 4 штати майбутнього Азовського намісництва свідчать, що процес роботи над ними був тривалий, копіткий та детальний³⁶⁶. Один із штатів, окрім уже традиційної для цього виду документів структури та інформації про кількість посадовців та їхньої заробітної плати в кожній окремій установі, містить список кандидатів на обіймання цих посад, які, до речі, на той момент працювали в установах ще чинної Азовської губернії і,

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Панкєєв О, Олененко А. Азовське намісництво: нереалізований проект. Запоріжжя, 2011. 98 с.

³⁶⁶ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 10. Л. 300–305 об., 327–358 об., 375, 398–402, 458–463 об.

можливо, що дехто з них міг докластися до створення цих документів особисто.

Що ще примітно: у тому ж стовпчику, де інколи вказані імена чиновників, готових зайняти ці посади, маємо інформацію іншого штибу. Наприклад, у деяких штатах вказано, що окремі чиновники, приписані до губернської канцелярії, насправді перейдуть у повне розпорядження губернатора. Це сигналізує про намагання зберегти і продовжити традицію власних канцелярій, на зразок похідної канцелярії Г. Потьомкіна.

Вершиною такої творчості в ці роки став проект утворення Азовського намісництва «Учреждение земских распоряжений Азовского наместничества»³⁶⁷. Авторство цього документа можна приписати тодішньому губернаторові Азовської губернії В. Черткову. Документ складається з двадцяти розділів та додаткової таблички, розміщених на 49 списаних з обох боків аркушах і додатків на 63 сторінках³⁶⁸.

«Учреждение земских распоряжений Азовского наместничества» – есенція головних управлінських завдань чиновництва Південної України на шляху до уніфікації регіону відповідно до норм губернської реформи 1775 року, які були, насамперед, продиктовані специфікою регіону.

Пріоритетним завданням В. Чертков визначив роздавання земель та їхнє заселення. Аде для утримання необхідної кількості населення необхідно було створити належну мережу шкіл, шпиталів, доріг, мостів. Проект також визначав такі дрібниці, за якими мусило наглядати чиновництво, як побудова приміщень різного призначення.

Останній XX розділ проекту «О учреждении присутственных мест в наместничестве» акцентує увагу на труднощах керування регіоном, пов'язаних із присутністю великої кількості колишнього запорозького

³⁶⁷ Панкєєв О, Олененко А. Азовське намісництво: нереалізований проект. Запоріжжя, 2011. 98 с.

³⁶⁸ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 10. Л. 465–514 об.

населення та іноземних колоністів, які не звикли до нового способу врядування.

Дуже примітна рекомендація В. Черткова не залучати до виборних посад іноземних поселенців та колишніх козаків. Натомість він пропонує призначати членів земського суду, які, відповідно до норм реформи, мусили бути виборними: «Возлагать на них во всех случаях производство суда есть совершенно без пользы, и им самим по новости домовства в тягость, во уважение чего полагается во всех уездах всех судей, также в верхнем земском суде заседателей, коим по силе генерального о наместничествах учреждения, следовало б быть по выбору от дворянства, ис переменою, равно и всех в наместничестве исправников, иметь не по выбору, а определять наместническому правлению с следуемым по силе учреждения на то утверждением, а не по выбору быть»³⁶⁹.

Втім, ані Азовська, ані Новоросійська губернія не мали достатніх можливостей для впровадження нового адміністративного ладу, тож їх скасування і утворення на їхньому місці Катеринославського намісництва було передбачуване. Проте з утворенням Катеринославського намісництва поставало багато інших управлінських питань, які потребували нагального розв'язання.

Впровадження адміністративної реформи 1775 року передбачало зміну системи державного врядування, основи якої були закладені ще за часів Петра I. Відповідно до закону, передбачалося створення мережі нових місцевих установ з чіткою структурою адміністративного підпорядкування та чітко визначеними головними обов'язками та повноваженнями керівного чиновництва.

Втім, закон оминав увагою кілька важливих компонентів, без деталізації яких функціонування нововведених установ було неповноцінне. До таких

³⁶⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 10. Л. 509–510 об.

прогалин, передусім, належала процедура справочинства та регламентація обов'язків канцелярського чиновництва.

Проблема діловодства в Російській імперії визрівала вже тривалий час. Чинна система не задовольняла потреби державних установ і чиновництва всіх рівнів у своєчасній інформації для ухвалення управлінських рішень. Інформація у звітній документації на момент відправлення часто була вже застаріла. Причина цього, насамперед, полягала в тому, що процес справочинства не був уніфікованим тривалий час, а державний апарат та його потреба в управлінській інформації зростали з кожним роком.

Місцеве чиновництво було перевантажене підготуванням документів і виготовленням їх копій для різних інстанцій. Формуляри більшості документів, що продукували місцеві установи, часто не були чітко регламентовані, що ускладнювало роботу канцелярських працівників. Не рідкими були випадки, коли підготовлені документи не мали жодної цінності для ухвалення управлінських рішень, або вміщена інформація у складених документах уже була кілька разів про дубльована в інших.

Проект Катеринославського губернатора Т. Тутолміна «Росписание дел по экспедициям и столам для удобнейшаго оных производства и для точнаго наблюдения порядка, предписаннаго в высочайшем Ея Императорскаго Величества учреждении о разделении дел по существу материи» – спроба розв'язати низку питань, пов'язаних, передовсім, з регламентацією документотворчої діяльності канцлерських чиновників³⁷⁰. Проект Т. Тутолміна не лише перекликався із загальноімперською потребою реформування справочинної традиції відповідно до норм «Учреждения для управления губерний», але й враховав специфіку Південної України.

³⁷⁰ РДАДА Ф. 16. Д. 691. Л. 145.

Дослідник О. Лукашевич припускає, що проект міг бути адресований як самій імператриці, так і генерал-прокурору О. В'яземцеву³⁷¹. Він також допускає, що наказ укласти «Росписание дел» міг надійти і від Григорія Потьомкіна, який саме в той час перебував у регіоні і був заскочений ходом багатьох персонально важливих для нього справ.

Г. Потьомкін був обурений тим, що в регіоні майже не залишилося вільних територій, щоб роздати людям зі свого табору. Для виправлення ситуації наказав Т. Тутолміну анулювати всі земельні роздачі, які він особисто не затверджував³⁷². Т. Тутолмін, своєю чергою, бачив незаконність у такому способі ведення справи і спробував розв'язати проблему, покликаючись на законні підстави. Він надіслав до місцевих правлінь наказ скласти відомості, чи всі, хто отримав земельні наділи, виконують умови їх користування. Тож, створення «Росписание дел» можна розцінювати як намагання Т. Тутолміна провадити всі справи в дорученому намісництві відповідно до букви закону та за чітко визначеними правилами. Такі риси Т. Тутолміна, найпевніше, розходилися з баченням Г. Потьомкіна, як керувати регіоном, і вплинули на те, що той тут надовго не затримався.

Чітко з'ясувати час створення проекту важко через брак джерел. Відомо, що він створений у період перебування Тимофія Тутолміна на посаді губернатора Катеринославського намісництва (30 березня 1783 – 22 травня 1784 року). Таємниця оперативності Т. Тутолміна в підготуванні такого масштабного «Росписание дел» за такий короткий термін криється в тому, що роботу над новою системою справочинства він розпочав ще до призначення на цю посаду. Проект можна вважати результатом теоретичних міркувань і практичних спостережень Т. Тутолміна за роботою чиновників та

³⁷¹ Лукашевич А. Развитие губернской делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в.: дис. ... канд. истор. наук: 05.25.02. Москва: РГБ, 1995. С. 177.

³⁷² Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя: Тандем-У, 1997. Ч. 1. Аграрні відносини. С. 50.

справочинними практиками, які він розпочав, ще будучи правителем Тверського намісництва³⁷³.

Щодо структури «Розпису справ», то умовно його можна поділити на дві частини. У першій подано розподіл канцелярій установ Катеринославського намісництва на експедиції та столи, відповідно до основних галузей та справ, які належали до відомства кожної установи. Також визначено обов'язки та кількість прикріпленого до установ канцелярського чиновництва. Окремими пунктами перераховано види документів і визначено періодичність їх складання та надсилання до центральних інституцій. Другу частину становлять формуляри документів, які утворювали основний видовий комплекс звітної документації, що мусили продукувати канцелярські установи Катеринославського намісництва.

До документів, які розкривають персональний склад чиновництва, належать: групові та індивідуальні формулярні списки чиновництва, чолобитні, атестати, рапорти, іменні списки.

Особливо цінне джерело становлять формулярні списки службовців – документи офіційного справочинства, створені з метою обліку цивільного та військового чиновництва, яке мало ранг відповідно до Табеля про ранги 1722 року. Формулярні списки складали у вигляді таблиць. Кількість показників таблиці та її інформативне наповнення протягом другої половини XVIII століття постійно змінювалися. У документах вказувалася інформація про службове, сімейне, соціальне та економічне становище чиновництва³⁷⁴.

Введення регулярного обліку чиновництва за допомогою формулярних списків у Російській імперії припадає на 1764 рік. Головна мета, яку переслідувала влада, впроваджуючи їх, полягала в налагодженні контролю за

³⁷³ Грот Я. К. Биография поэта. Сочинения Державина. Т. 8. Санкт-Петербург, 1880. С. 371.

³⁷⁴ Туманова М. Ф. Организация учета чиновничества в 60–90-х гг. XVIII в. *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: сб. ст.* Москва: Академия наук СССР; Институт истории СССР, 1983. С. 180.

кількістю чиновництва, проходженням ними служби, нагородженням черговими чинами, а також, що було дуже важливо, соціальним складом.

До 1764 року для контролю за проходженням служби використовували атестати та описання служби, які необхідно було надавати за будь-якої зміни в статусі чиновника. В указі від 3 березня 1763 року «О имении гражданским чиновникам, представляемым к отставке или к награждению чинами, аттестатов о беспорочной их службе»³⁷⁵ та указі від 10 березня 1763 року «О подробном описании службы чиновников, представляемых к награждению на Высочайшее усмотрение»³⁷⁶ зазначалося, що документи, які відображали проходження служби, надсилалися не регулярно, а лише у разі зміни статусу чиновника:

- 1) нагородження чином;
- 2) призначення на вищу посаду;
- 3) переходу з однієї установи в іншу;
- 4) переходу з однієї посади на іншу.

Для подолання інформаційного вакууму Сенат видав указ «О присылке в Сенат из всех присутственных мест послужных списков чиновников через каждые полгода по приложенной форме»³⁷⁷. У додатку до указу містилася форма, яка мала такі пункти для заповнення:

- 1) «Чины и имена»;
- 2) «Сколько кому от роду лет»;
- 3) «Из каких чинов и сколько имеет за собою мужеска пола душ людей и крестьян и в которых уездах»;
- 4) «Вступление в службу»;
- 5) «Какими чинами и когда происходил»;
- 6) «Кто в походах и у дел против неприятеля был или не был»;
- 7) «Кто был в фергерах, кригсрехтах и штрафах и подозрениях»;

³⁷⁵ ПСЗРИ. 1830. Т. XVI. С. 172–173.

³⁷⁶ Там само. С. 173.

³⁷⁷ Там само. С. 510.

8) «К продолжению статской службы за чем кто не способен»;

9) «К повышению чинами достоин или не достоин и за чем».

Цей формуляр був покладений в основу всіх дальших облікових форм чиновництва XVIII століття. Вищезазначеним законодавчим актом також закріплювалася традиція систематичного складання групових формулярних списків, які, на відміну від індивідуальних, мали ширше функціональне призначення. Індивідуальні списки робилися нерегулярно, а тому не давали змоги дістати цілісне уявлення про персональний склад установ у межах усієї держави та контролювати процеси чинування. Така ситуація не влаштовувала владу. Як уже зазначено, індивідуальні списки подавалися лише при зміні статусу чиновника, тобто на них покладалася функція підтвердження спроможності чиновника обіймати нову посаду чи засвідчення гідності для здобуття чергового чину. Згідно з нормами тогочасного законодавства, кожній посаді відповідав чин Табеля про ранги 1722 року. Обіймати посаду, яка не відповідала рангові чиновника, заборонялося. Для здобуття чергового чину чиновникові необхідно було пройти всі щаблі, закріплені в Табелю про ранги та вислужити певну кількість років у кожному чині. На групові ж формулярні списки покладалася функція систематичного обліку чиновників у межах усієї держави та кожної окремої установи.

Істотне значення для налагодження обліку чиновників мав і сенатський наказ від 31 жовтня 1771 року «О присылке из всех присутственных мест списков о служащих и не служащих дворянах, по прилагаемой форме»³⁷⁸. Формуляр списку для дворян, які не були на державній службі, був менш докладний, ніж формуляр для дворян, які служили.

З 1788 року можна говорити про остаточне закріплення формулярних списків як форми обліку чиновників. Цього року видано сенатський указ «О доставлении из всех присутственных мест в Герольдию ежегодно в августе месяце формулярных списков о всех чинах, состоящих в классах, и о

³⁷⁸ ПСЗРИ. 1844. Т. 19. С. 359–360.

приложении оных при каждом представлении к определению в должность и к награждению чинами»³⁷⁹.

В указі наголошувалося на тому, що Герольдмейстерська контора часто не отримує з деяких намісництв відомостей про переміщення чиновників, які залежать від місцевої влади. Для покращення обліку чиновництва пропонувалося щорічно в серпні з намісництв та інших департаментів штатської служби надсилати до Герольдії списки. Також зазначалося, що намісницьким правлінням слід було стежити за складанням окремого списку чиновництва на виборних посадах. Утім облік чиновників, обраних від дворянства, вівся за аналогічним формуляром, що й чиновників від корони.

Особлива увага при складанні формулярних списків у другій половині XVIII століття приділялася документальному підтвердженню відомостей, уміщених у формулярні списки. При проведенні перепису чиновників у середині XVIII століття, основною формою обліку чиновників були «сказки», які переважно укладали зі слів самих службовців. У формулярних списках же нерідко трапляються посилання на документи, які підтверджують дворянство³⁸⁰. Джерелом інформації для складання формулярних списків також служили журнали, в яких записували відомості про проходження служби чиновником: час його вступу на службу, соціальне походження, заслуги та штрафи під час проходження служби, нагородження³⁸¹. Відповідно до постанови Сенату від 10 березня 1764 року, в усіх установах необхідно було мати такі журнали. Свідчили про проходження служби також персональні атестати від головних командирів, під керівництвом яких працювали чиновники. У формулярних списках досить часто бачимо посилання на них.

³⁷⁹ ПСЗРИ. 1846. Т. 21 С. 1063–1064.

³⁸⁰ РГИА. Ф. 1344. Оп. 4. Спр. 52 Л. 5.

³⁸¹ Архипова Т., Румянцева М., Сенин А. История государственной службы в России. XVIII–XX века. Москва, 1999. 232 с.

Дарма що формування губернських і повітових установ та їх заповнення відповідним штатом на півдні України у другій половині XVIII століття відбулося з нуля та постійно змінювалося протягом цього періоду, укладання групових та індивідуальних формулярних списків відбувалося несистематично та представлено нерівномірно за роками.

Частково це можна пояснити, що не всі документальні комплекси уцілили, але логічніше пояснення – те, що укладання формулярних списків повільно ставало документотворчою рутиною місцевих чиновників³⁸².

Укладання групових та індивідуальних формулярних списків чиновництва набирає обертів лише в останні роки функціонування Азовської та Новоросійської губерній у 1782–1783 роках. Але необхідно підкреслити, що їх укладання в цей період відбувалося переважно для потреб Г. Потьомкіна, щоб він міг процеси формування персонального складу особисто контролювати. Але, як форма обліку чиновництва, укладання та надсилання формулярних списків почало набирати систематичнішого характеру лише в останні десять років XVIII століття.

З 460 залучених до дослідження індивідуальних формулярних списків 83 % укладено з метою підвищення чину, решта 17 % – у зв'язку з переходом на іншу посаду або до іншої установи.

Є унікальне джерело – групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік, які зберігаються у 52 справі «Формулярные списки чиновников учреждений Новороссийской губернии за 1798 год» 1344 фонду «Коллекция формулярных списков чинов гражданского ведомства» Російського державного історичного архіву³⁸³. У фонді зберігаються й інші групові формулярні списки чиновництва Південної України, втім, основна їх маса укладена вже в XIX столітті. Унікальність зазначених списків полягає в тому, що це єдині відомі на сьогодні групові

³⁸² Додаток В.

³⁸³ РГИА. Ф. 1344. Оп. 4. Д 52.

формулярні списки чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, які стосуються окремо взятої губернії.

У першому груповому формулярному списку, вміщеному у справі, подано дані про 81 чиновника Новоросійської губернії, в другому – 83. Інформація про значну більшість чиновників у двох списках ідентична. Загалом у групових списках подано відомості про 98 чиновників, зокрема: двох радників та секретаря правління Новоросійської губернії; Казенної палати віце-губернатора, двох радників; губернського скарбника, двох радників та двох асесорів, секретаря палати та секретаря експедиції свідоцтва рахунків; камерної частини радника, асесора та секретаря; голови першого департаменту Палати суду та розправи, радника, двох асесорів та секретаря; голову другого департаменту Палати суду та розправи, радника, двох асесорів та секретаря; губернського прокурора; губернського землеміра; городничих Новоросійська, Новомосковська, Павлограда, Бахмута, Херсона, Ольвіополя, Тирасполя, Акмечеті, Маріуполя; землемірів Новоросійського, Новомосковського, Павлоградського, Маріупольського, Ростовського, Бахмутського, Єлизаветградського, Херсонського, Ольвіопольського, Тираспольського, Акмечетського та Перекопського повітів; секретарів Новоросійського, Новомосковського, Павлоградського, Маріупольського, Ростовського, Бахмутського, Єлизаветградського, Херсонського, Ольвіопольського, Тираспольського, Акмечетського та Перекопського повітових та нижніх земських судів; Маріупольського грецького суду секретаря, Карасубазарського римсько-католицького суду секретаря; Єлизаветградського, Новомиргородського, Одеського, Бахчисарайського, Козловського, Перекопського, Таганрозького, Олександрійського та Миколаївського поліцмейстерів. Дубосарського та Бериславського гродських комісарів; Нахічеванського вірменського магістрату секретаря; головного начальника кримських карантинів; Очаківського, Одеського та Овідіопольського портових карантинів начальників, Дубоссарського сухопутного карантину начальника; приставів Козловського,

Кефінського, Ахтирського та Таманського карантинів; пристава Таганрозького портового карантину.

Головна відмінність між формулярними списками полягає в тому, що в першому формулярному списку вміщено формуляри Єлизаветградського, Новомиргородського, Одеського, Бахчисарайського, Козловського, Перекопського, Таганрозького, Олександрійського та Миколаївського поліцмейстерів, Таманського портового карантину пристава Маріупольського городничого, Карасубазарського римсько-католицького суду секретаря, яких нема у другому. Своєю чергою, у другому ми маємо формулярні списки губернського прокурора, губернського землеміра та землемірів Новоросійського, Новомосковського, Павлоградського, Маріупольського, Ростовського, Бахмутського, Єлизаветградського, Херсонського, Ольвіопольського, Тираспольського, Акмечетського та Перекопського повітів, які не представлено в першому.

Відмінності між формулярними списками можна пояснити тим, що вони були укладені в різний час. Формулярний список, який у справі вміщено першим, укладений 1799 року, а не 1798, як зазначено на титульному аркуші справи. На користь версії, що формулярний список укладено пізніше, свідчать подані в ньому відомості про нагородження чиновників черговими чинами за 1799 рік. У цьому формулярному списку детальніше розписана й попередня служба чиновників, ніж у другому. Доказом пізнішого укладання формулярного списку служать і формулярні списки поліцмейстерів, вміщені в ньому. Починаючи з 1799 року, до кожного губернського міста почали призначати поліцмейстерів, а на півдні України, як ми бачимо, їх призначали й до повітових міст.

Така послідовність розміщення формулярних списків у справі, коли хронологічно пізніший документ іде першим, зумовлена, напевно, тим, що вони були зшиті так при фрондуванні матеріалів в архіві

Формулярні списки не позбавлені й звичайних описок, зроблених під час перенесення відомостей з одного списку в інший. Особливо рясніють формулярні списки на одну й ту ж особу розбіжностями в датах вступу на посаду чи здобуття чергового чину. Деякі проміжні посади та чини взагалі пропущено. Джерелом інформації для складання групових формулярних списків зазвичай служили інші формулярні списки – персональні, які склалися на одну особу. Такі зазвичай потім зводилися у груповий формулярний список установи або, як у нашому випадку, цілої губернії. До губернського правління надсилали формулярні списки з кожної установи. Вірогідність інформації та цілісність групового формулярного списку гарантував підпис на кожному аркуші особи, відповідальної за його укладання. У кінці груповий формулярний список також завіряли підписами члени губернського правління. У нашому випадку встановити особу, яка була відповідальна за складання групових формулярних списків Новоросійської губернії за 1798 рік та завіряла їх поаркушно власним підписом, неможливо. Текст цієї частини документа збляклий та слабо читається. Теж саме стосується й підписів членів губернського правління. Втім можна розібрати підписи Григорія Бразоля, Кирила Гладкого та Дмитра Крилова, підписи інших осіб нерозбірливі.

Репрезентативність формулярних списків прямо залежить від кількості чиновництва в губернії. У групових формулярних списках Новоросійської губернії за 1798 рік репрезентовано відомості лише про посади, призначення на які залежало від корони. Виборне ж чиновництво, що переважало кількісно, у формулярних списках зовсім не представлено. Як уже зазначено, згідно з указом Сенату від 31 березня 1778 року, складання формулярних списків для чиновників від корони та за вибором дворянства велось окремо. У формулярних списках зовсім не представлені засідателі та голови совісного суду, верхнього земського суду, губернського магістрату, бургомістри, ратмани та багато інших чиновників.

Н. Демідова зазначає, що після губернской реформи 1775 року в кожній губернії, залежно від її масштабів та кількості повітів, число чиновників коливалося в межах 400–480 осіб³⁸⁴. Воно може бути й значно більшим. Кількість канцелярських чиновників штати губерній та намісництв не визначали, надавалася лише певна сума на їх утримання. Відомості групових формулярних списків чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік не дають нам повної картини про їхній склад. Однак щодо конкретних посад ми можемо говорити про достатньо високу репрезентативність. Групові формулярні списки містять інформацію про всіх секретарів повітових та нижніх земських судів губернії, городничих, поліцмейстерів та повітових землемірів Новоросійської губернії на 1798 рік. Цінність формулярних списків також полягає в можливості дослідження персоналій кожного окремого чиновника.

Списки чиновництва переважно склалися за потреб та на вимогу місцевих очільників. Як правило списки не мали уставленого формуляру. Складові частини формуляру документів залежали від ситуації та інформації, яку ці списки мусили комунікувати їх замовникам.

Найчастіше списки були рубриковані та укладені у вигляді таблиць. Наприклад, «Имянной список отлично аттестованных новороссийскою и азовскою губернскими канцеляриями господином полковником Баувером и другими здешней губернии начальствами и присутственными местами», який був укладений одразу по відкриттю Катеринославського намісництва містив списком атестованих чинів різного роду, які попередньо знаходилися на службі в Новоросійській та Азовській губерніях, був укладений у вигляді рубрикованої таблиці³⁸⁵. Таблиця складається з двох стовпчиків: «По представлению правящего полтавским казачьим полком полковника Боувера» та «Какими чинами». Рубрикація здійснена відповідно до чинів, які атестовані

³⁸⁴ Демидова Н. Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII вв. Абсолютизм в России: сб. ст. Москва, 1963. С. 240.

³⁸⁵ Додаток А.

чиновники мають: «Малороссийские сотники», «Войсковые товарищи», «Находившиеся при суде подкоморском повету полтавского чиновники» та інші.

У першому стовпчику було вказано ім'я та теперішні чини атестантів. У другому було зазначено чини до якого було атестовано підвищити.

«Список Екатеринославскаго наместническаго правления и всем присудственным местам с показанием чинов в оных присудствующих» 1786 року також укладений у вигляді таблиці, але вже за головні компоненти слугують наступні стовпчики: «Присутственные места» та «Присудствующие в оных чины»³⁸⁶. У першому стовпчику вказано назву установи, а у другому перераховано імена чиновників з назвами їх посад та чинів, які знаходилися при виконанні обов'язків при тих установах.

Великий комплекс джерел, які також містять детальну персональну інформацію про проходження служби становлять чолобитні. Чолобитна як вид документа має доволі давню справочинну традицію. Формуляр документа та процедура його укладання сформовані ще за часів приказної системи та закріплені багатьма законодавчими актами. Наприклад, Соборним уложенням Олексія Михайловича 1649 року. Генеральний регламент Петра I 1722 року також відіграв важливу роль у формуванні справочинних традицій укладання чолобитних. Подання чолобитних робилося лише на гербовому папері.

Головна зміна, яка сталась у досліджуваний період, стосувалася назви документа та вживаних мовних форм у ньому. Зокрема, сенатський указ 1786 року замінював усталені «чолобитная» на «прошение». Замість звичного «Бьет челом» також вживалося «Прошу», «Просит» або інші похідні форми.

Чолобитні укладали переважно від імені прохача на ім'я монаршої особи канцелярські чиновники з метою здобути службове підвищення, новий чин, пенсію, звільнення зі служби за станом здоров'я тощо. Укладання чолобитних, які не стосувалися кар'єри, також траплялися, наприклад, щодо

³⁸⁶ Додаток В.

різноманітних побутових проблем. Є чолобитні від людей, які скаржилися на зловживання або невиконання службових обов'язків чиновниками.

Втім чолобитні, укладені саме з метою здобуття нового чину або посади, переважали кількісно, вони становили приблизно 90 % від усіх чолобитних. За всю кар'єру один службовець міг ініціювати укладання чолобитних з проханням підвищити чин або надати чергову посаду кілька разів.

Примітно, що на півдні України в досліджуваній період «Бьет челом», «Прошу», «Просит» вживали паралельно ще до ухвалення Сенатського указу 1786 року. Після 1786 року «Бьет челом» не зникло з ужитку і часто трапляється в документах. Лише щодо 1790-х років можна говорити про остаточне припинення використання «Бьет челом».

Як уже згадано, за адресат документ мав монаршу особу. Зазвичай документ починався зі вступної форми, яка була написана великими літерами і сильно контрастувала відносно решти тексту: «Всепресветлейшая, державнейшая, великая государыня императрица Екатерина Алексеевна самодержица всероссийская, государыня всемилоствейшая».

Адресантом виступав чиновник-прохач. Приклад найусталенішої мовної форми цієї частини документа – чолобитна губернського регістратора Новоросійської губернії Михайла Полянського про нагородження його обер-офіцерським чином. У ній він використовує такий закріплений формат: «Бьет челом уволенный из штата Новороссийской губернской канцелярии регистратор Михаил Радионов сын Полянской, а о сем тому следуют пункты».³⁸⁷

Головна частина чолобитної зазвичай складалася з пронумерованих пунктів. Примітно, що траплялися випадки, коли вона мала лише один пронумерований пункт. Наприклад, вже згадана чолобитна Михайла

³⁸⁷ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Л. 308.

Полянського мала лише один пункт, дарма, що в усталеній формі говориться про множину, а саме «тому следуют пункты»³⁸⁸.

Першопочатково чиновник-чолобитник детально викладав головні віхи кар'єри. Зазначав нагороди, посади, чим він відзначився при виконанні своїх обов'язків та похвали, які отримував від керівників. Від детальності викладеного залежав успіх прохання, тож чиновники зазвичай добре пам'ятали хронологію своїх здобутків.

Добрим прикладом цього складника документа служить чолобитна капітана Івана Петрова, який виконував функції земського комісара в Новоросійській губернії, спочатку в Єкатиринославському повіті 1774 року, а згодом в Кременчугському 1775 року³⁸⁹. Ось як він описує свою службу до призначення його на посаду земського комісара у 1775 році: «Вступил я в военную службу Вашего Императорского Величества из обер-офицерских детей в киевской гарнизон, рядовым 1758-го генваря 9-го. Чинами происходил капралом 1758 сентября 20-го. Сержантом 1759 июня 25-го. Баталионным адъютантом ранга прапорщика 1769 генваря 17. А затем последуя ревнному желению моему к действительной службе Вашего Императорского Величества переведен я был из гарнезона в поселенные в Новороссийской губернии гусарские полки и определен в Чорный полк прапорщиком 1771 декабря 20. Определен порутчиком 1772 июля 24. С переводом в Жолтой полк, где я продолжал службу до 1774 году, а в том году главнокомандующим Новороссийскою губернией покойным господином генерал-аншефом и кавалером Воейковым июня 8-го произведен был за безпорочную службу мою в настоящи чин и определен без отставки от военной службы в Екатеринбургскую провинцию земским комиссаром как тогда наполняем был Новороссийской губернии штат воинскими чинами. После же в 1775 году

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 4. Л. 361–363.

перемещен я в таковую же земского комисара должность в губернской Кременчугской уезд»³⁹⁰.

Далі Іван Петров уже продовжує виклад самої проблеми, що він не був нагороджений ніяким чином уже 12 років, попри те, що його вже двічі представлено до нагородження, але справа так і не зрушила з місця.

Ще розповсюдженою формулою в чолобитних було зіставлення власного посадового становища та чинів з тими колегами, які розпочали державну службу в однакові роки та тривалий час просувалися кар'єрними щаблями рівномірно зі своїми колегами. У певний момент окремі чиновники починали випереджати колег, що спонукало тих до пошуку справедливості в чиноприсвоєнні. Звісно, що обставини швидкого просування окремих чиновників часто залежали не лише від їхніх здібностей та відданого виконання службових обов'язків. Фаворитизм був притаманний не лише найвищим ешелонам влади. Г. Потьомкін застосовував цю модель при формуванні штатів губернських і повітових установ Південної України від самого початку. Наближені до Г. Потьомкіна кола користувалися значними преференціями.

Коли чиновників спонукав подавати чолобитні фактор, що більшість колег-одноліток значно випередили їх у чинах, вони використовували різні мовні форми, аби акцентувати на цьому увагу, як, наприклад, «о награждении противу сотоварищей моих поже»³⁹¹.

Окремим пунктом зазначали атестати від колишніх або теперішніх керівників чиновників-чолобитників. Зазвичай перераховані атестати були долучені разом із чолобитними і служили доказом, що все викладене в них правда.

У передостанньому абзаці чолобитної вказували, на які саме наслідки від подання чолобитних чиновники-прохачі сподівалися. Цей абзац зазвичай

³⁹⁰ Там само. Л. 361.

³⁹¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 1. Л. 295.

починався з чергового звернення до монаршої особи і мав таку мовну форму: «И дабы Высочайшим Вашего Императрического Величества Указом повелено было се мое челобитие принять».

В останньому параграфі чолобитних зазвичай вчергове акцентувалося на сподіванні про позитивне рішення щодо прохання та містилася інформація про місце подання чолобитної та ім'я канцелярського чиновника, який записав чолобитну. Наприклад, це добре ілюструє чолобитна: «Всемиловнейшая Государыня прошу Вашего Императорского Величества о сем моем челобитии решение учинить к поданию надлежит Екатеринбургского наместничества правителю Ивану Максимовичу Сенельникову 1784 года августа «...» дня»³⁹².

Через те, що чолобитні укладали канцелярські чиновники зі слів прохачів, їх мусили підписати останні, щоб засвідчити записану від них інформацію. Зазвичай їхнє ім'я згадувалося по всьому документі наприкінці кожного параграфа. Якщо це була копія чолобитної, то її відрізняло від оригіналу те, що вона не була оформлена на гербовому папері. Оригінал завжди також писали від першої особи, а копія могла бути оформлена вже від третьої. Втім неодноразово траплялися випадки, коли чолобитну подавали на звичайному папері, але про це обов'язково в ній вказували. Головною причиною подання чолобитних не на гербовому папері був брак такого в канцелярії на момент їх укладання. Як, наприклад, про це вказано в чолобитній секретаря Новомиргородського магістрату Афанасія Зуєва: «Сею челобитную писал Новомиргородского магистрата копеист Григорий Николаев за не имением гербовой на простой бумаге»³⁹³.

За всю кар'єру один чиновник міг подати багато чолобитних. Кожного разу, бажаючи покращити свій статус, він мусив надіслати чолобитну з проханням. Як наслідок, маємо можливість простежити еволюцію поглядів

³⁹² Там само.

³⁹³ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 490.

окремих чиновників на власну кар'єру та заслуги, які, на їхню думку, мусили служити вагомими аргументами для позитивного рішення з чолобитного клопотання.

Загалом формуляр чолобитних, складених в установах Південної України у другій половині XVIII століття, не відрізнявся від загальноновживаного в Російській імперії. З викладеного вище побіжного аналізу можна стверджувати, що до основних складників формуляру чолобитних належали такі частини.

1. Початковий протокол:

- Інскрипція (Позначення адресата);
- Інтитуляція (Ім'я та поточна посада чиновника чолобитника).

2. Основана частина:

- Преамбула (Хронологічний опис кар'єри чиновника чолобитника);
- Диспозиція (Констатація проблеми або прохання);
- Короборація (Інформація про атестати, які підтверджують службу).

3. Кінцевий протокол:

- Назва установи, до якої подано чолобитну;
- Сигнатура (Підпис чиновника-чолобитника та канцелярського чиновника, який записав чолобитну);
- Датум (Дата, коли було укладено чолобитну).

Згадані в чолобитних атестати – також самостійний документ і цінні джерела біографічного характеру для дослідження історії формування південноукраїнського чиновництва у другій половині XVIII століття.

Атестати виконували роль рекомендацій, які засвідчували добропорядну службу чиновників. Їх видавали як керівники, так і установи, в яких перебували на службі чиновники. Зазвичай кожен з них за весь період служби на різних посадах у середньому міг отримати від 2 до 4 атестатів, які він

презентував кожного разу, коли шукав можливостей здобути вищий чин, кращу посаду, заробітну плату, або при виході на пенсію.

Складання атестатів на цивільних чиновників лише розпочалось у другій половині XVIII століття. До цього атестати складали тільки на військових чиновників. Указ Сенату від 5 березня 1763 року вже офіційно зобов'язував видавати атестати цивільним чиновникам³⁹⁴. У цей період також змінюється і їх інформативне навантаження. Попередньо вони мали більше інформації про чиновників, але з введенням формулярних списків як обов'язкової форми обліку чиновництва, що вже вміщали детальнішу як особову інформацію про родину, так і про службу, необхідність у дублюванні відпала. За атестатами зберігалася лише роль рекомендацій.

Ми можемо виокремити три основні види атестатів. До першого належать атестати, що видали офіційні установи та чиновники Російської імперії. До другої – атестати, які видали установи інших держав. Переважно пред'явниками таких атестатів були іноземці, що перебували на службі в Російській імперії³⁹⁵. До останнього виду належать атестати, що видали колишні козацькі канцелярії або козацька старшина. Їх почергово усіх скасовано протягом 1764–1781 років³⁹⁶. Колишні козаки часто в перші роки після скасування традиційного устрою подавали атестати, що видала їм ще колишня козацька старшина паланкових та полкових канцелярій, бо не мали ще інших. Наприклад, колишній отаман Петро Рябий 1778 року видав атестат також колишньому козакові М. Білецькому про те, що останній виконував свою службу сумлінно³⁹⁷.

Щодо формуляру атестатів, то він складався з таких частин:

³⁹⁴ ПСЗРИ. 1830. Т. 16. С. 1016.

³⁹⁵ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 485.

³⁹⁶ Синяк І. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформативний потенціал. Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ: Українські Пропілеї, 2016. С. 31–59; Ченцова Н. В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій. Історія і особистість історика: зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ, 2004. С. 139–154.

³⁹⁷ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 6. Л. 36.

1. Основна частина:

- Номінацію (назва);
- Нарація (Основна частина. Опис служби чиновника, якому надано атестат);
- Диспозиція (рекомендація щодо нагородження чином).

2. Кінцевий протокол:

- Сигнатура (Підпис).

Назва документа завжди розміщувалася посередині аркуша і була написана великими літерами. Основна частина зазвичай починалася такою усталеною мовною формулою: «По указу еє Императорского Величества дан». Траплялися випадки, коли цю частину випускали. Але це переважно в атестатах, виданих чиновникам, які звільнялися з роботи за станом здоров'я. Потім вказували посаду та ім'я чиновника, якому видано атестат. Далі вже йшов безпосередньо опис його діяльності та основних здобутків під керівництвом начальника або установи, до якої належав чиновник, якому видано атестат. Зазвичай опис був лаконічний, але траплялись і дуже розлогі атестати, що можна пояснити швидше певними персональними стосунками між керівником та його підлеглим, ніж дійсно екстраординарною службою останнього.

Завершувала основну частину атестату безпосередня рекомендація щодо нагородження чином. Наприклад, як в атестаті від князя Данила Кудашова на фахмістра Тихона Григоровича, присяжного казенної палати Новоросійської губернії, зазначено: «То в разсуждение сего и его непорочной сужбы, справедливо заслуживает награждение чина, в засвидетельствование всего вышеписаного и сей от меня за подписью [...] дан в Кременчуге сентября 25 1784 года»³⁹⁸.

Атестати могли підписати як одна особа, так і група чиновників, які репрезентували установу, де працював чиновник, якому був виданий атестат.

³⁹⁸ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 5. Л. 8.

Ілюстративний приклад – атестати вахмістра Івана Дмитрієва. Один атестат йому видав генерал-майор Григорій Депрерадович. У ньому зазначено, що Іван Дмитрієв перебував під його командуванням у Бахмутському гусарському полку та «вел себя добропорядочно и препоручаемые ему по канцелярии полковых дел письменных исполнял всегда верно и трудолюбиво, чем он и заслуживает достойного награждения»³⁹⁹.

Інший атестат видали Іванові Дмитрієву вже з Бахмутської провінційної канцелярії і підписали колективно капітан Арсеній Юлинець, генеральний писар Матвій Бажинов, асесор Максим Лисенков, прапорщик Андрій Савіцький, регістратор Семен Федотов та колезький секретар Марко Максимов про те, що «Прикомандированому в оной для письма Бахмутского гусарского полку вахмистру Дмитриеву, в том, что находился он в означенной канцелярии для письма сего года с апреля месяца по нижеписанно число, добропорядочно и рачительно без всяких пороков, в чем ему за подписанием ис приложением печати и сей атестат дан: 20 дня ноября»⁴⁰⁰.

Як видно Іван Дмитрієв офіційно перебував на військовій службі в Бахмутському гусарському полку, але мав атестати як від командира Бахмутського гусарського полку, так і від представників цивільного адміністрації Бахмутської провінційної канцелярії. Наявність атестатів одночасно від військових та цивільних чиновників досить розповсюджене явище для досліджуваного періоду. Що було характерно саме для півдня України, то це домінування атестатів, наданих офіцерами військовим, які намагалися знайти собі посаду на цивільній службі.

У разі, якщо це були копії атестатів, то траплялися випадки, коли на один аркуш вміщували одночасно два різні атестати. Як, наприклад, це видно з копій атестатів вже згаданого вахмістра Івана Дмитрієва. На одному аркуші

³⁹⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 15. Л. 262-265

⁴⁰⁰ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 5. Л. 16.

одночасно розміщено атестати, що видали йому генерал-майор Григорій Депрерадович та група чиновників Бахмутської провінційної канцелярії.

Необхідно також зауважити, що в архівосховищах на сьогодні зберігаються переважно копії атестатів. Це пов'язано з їх процедурою подання. Подаючи чолобитні, чиновники презентували оригінали атестатів, а канцелярські чиновники, своєю чергою, робили копію і завіряли їх своїм ім'ям «С подлинными свидетельствовал регистратор Осип Базилеевич»⁴⁰¹. Отже, оригінали залишалися в чиновника-прохача, а копії атестатів долучали до справи.

Дуже схожі за функціями та формуляром до атестатів були інші документи, до яких, зокрема, належать абшити та свідоцтва.

Абшит видавали чиновникам, які звільнялися зі служби, а його формуляр був повністю аналогічний до формуляра атестату, за винятком назви. Але абшитів в архівах до нашого часу збереглося, якщо порівняти з іншими документами, які засвідчують службу чиновників, не так багато, що можна пояснити частим використанням атестатів при звільненні зі служби.

Свідоцтва, як і атестати, засвідчували проходження служби чиновників. Насправді встановити чітку відмінність між свідоцтвами та атестатами важко. Вони дуже схожі як за формуляром, так і за своїм функціональним призначенням. Єдина помітна відмінність, полягає в тому, що у свідоцтвах інколи вміщували інформацію не лише про службу, а й про інші аспекти, з нею не пов'язані⁴⁰².

Часто формулярні списки, чолобитні, атестати та абшити супроводжували рапорти. У цьому разі рапорти виконували не лише супровідну функцію, але й ініціювали розгляд справ від імені чиновників-прохачів. Зазвичай авторами рапортів були голови установ, у яких останні офіційно виконували обов'язки, або й сама установа.

⁴⁰¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 5. Л. 16–17.

⁴⁰² Олененко А. Азовська губерньська канцелярія (1775–1784 pp.): історія установи та її документації. С. 83.

Формуляр рапортів у цій категорії був усталеніший. До частин формуляру, зокрема, належали:

1. Початковий протокол:

- Інскрипція (Адресат);
- Інтитуляція (Позначення особи, від якої надходив рапорт).

2. Основна частина:

- Номінацію (Назва документа);
- Нарачію (Постановка справи. Опис служби або іншої інформації про чиновника, важливої для ухвалення рішення у справі).

3. Кінцевий протокол:

- Датум (Дата складання рапорту);
- Сигнатура (Підпис);
- Вказівка про місце складання рапорту.

Останню групу джерел становлять документи, які визначали діяльність чиновницького корпусу регіону. Враховуючи, що чині законодавчі акти апріорі не могли чітко визначити поточні обов'язки чиновництва навіть в центральних установах, південноукраїнське керувалося у своїй роботі наказами, які воно отримувало від своїх безпосередніх керівників на місцях. Динаміка регіону вимагала швидких управлінських рішень та їх виконання. Недаремно багато чиновників при виконанні повсякденних обов'язків керувалося, насамперед, здоровим глуздом та інтересами покровителя, а вже в останню чергу – держави. А якщо чиновництво й отримувало офіційні розпорядження, то вони були переважно оформлені у вигляді ордерів, указів, приписів та інструкцій.

Розпорядження і накази від головного очільника регіону Г. Потьомкіна були оформлені у вигляді ордерів. Адресатами ордерів виступали переважно губернатори, відповідальні за нагляд над усіма справами в межах губерній, які перебували в їхній прямій юрисдикції. Усі отриманні від Г. Потьомкіна накази

далі спускалися для виконання до відповідних установ або чиновників на місцях. Губернатори, своєю чергою, до підлеглих їм установ і чиновників надсилали також ордери від власного імені, приписи та пропозиції. Місцеві чиновники при виконанні своїх обов'язків також керувалися указами, спродукованими місцевими губернськими та повітовими правліннями.

Зазначені документи переважно містили розпорядження щодо врегулювання як поточних питань, так і стратегічно важливих для керування усім регіоном. Ці документи часто відрізнялися детальністю опису проблем та очікуваних дій для їх розв'язання.

Формуляр документів цієї групи дуже схожий у своїх основах. До найрозповсюдженіших його клаузул належать:

1. Початковий протокол:

- Інскрипція.

2. Основна частина:

- Номінацію;
- Преамбула;
- Нарація;
- Диспозиція.

3. Кінцевий протокол:

- Датум;
- Сигнатура.

Інструкції, зараховані до останньої групи джерел, заслуговують окремого розгляду. Вони відображають унікальну ситуацію, в якій опинився уряд Російської імперії у своїх намаганнях швидко уніфікувати регіону до адміністративно-територіальних стандартів. Зрозуміло, що після зруйнування Запорозької Січі та традиційного паланкового устрою уряд Російської імперії головне завдання вбачав в утриманні контролю над колишнім козацьким населенням. Але жодна з чинних цивільних посад не передбачала такого завдання на той час. Частково розв'язання проблеми було знайдене в

запровадженні посад земських комісарів, прикріплених до повітів, де проживала значна кількість козацького населення.

Унікальність посади вимагала обережних і виважених дій від призначених чиновників. Недарма кожен із них отримав детальні письмові посадові інструкції, які окреслювали найголовніші покладені на них завдання.

Наприклад, азовський губернатор В. Чертков та новоросійський губернатор В. Муромоцев видали ряд таких інструкцій Норову, Горлинському, Корчагіну та іншим призначеним виконувати обов'язки земських комісарів у зазначених губерніях⁴⁰³.

Усі інструкції схожі за оформленням та змістом. Структурно вони оформлені у вигляді пунктів, якими земським комісарам пояснено їхні головні обов'язки. Безумовно, насамперед, земські комісари мусили наглядати за суспільним порядком та сприяти швидшій інтеграції козацького населення, але водночас рекомендувалося не поспішати і не тиснути на місцеву людність, щоб не викликати спротиву.

Підсумовуючи огляд та аналіз головних документів, які служать джерелами з історії формування чиновництва в Південній Україні у другій половині XVIII століття, слід зазначити, що концептуально всі документи, спродуковані в досліджуваний період, потенційно цікаві для студій. Будь-який документ – прямий результат роботи чиновника або групи чиновників і відбиває рівень їхньої професійної придатності та інтелектуальних потуг у процесі його підготування.

У цьому підрозділі проаналізовано лише ті документи, які розкривають персональний склад чиновницького корпусу та його офіційні повноваження і стратегії на шляху інкорпорації регіону до адміністративних економічних та політичних стандартів Російської імперії. Зокрема, проаналізовано такі документи, як штати установ, проекти, положення, іменні списки, формулярні

⁴⁰³ ДІМ. КП. 7457 / АРХ. 141–171, 62–70, 47–53, 73–77; РГВИА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 79. Л. 173–178.

списки, чолобитні, атестати, абшити, свідоцтва, рапорти, інструкції, ордери, укази та приписи.

Процес укладання, формуляр та ситуації, які приводили до появи певних документів, часто відрізнялись від загальноприйнятих норм. Це пов'язано як з особливістю регіону, так і з реформами у сфері адміністрування та справочинства в усій Російській імперії. Звісно, роль особистості головного очільника регіону, Г. Потьомкіна, також накладала свій відбиток на процес укладання багатьох документів, особливо тих, від яких залежало ухвалення важливих управлінських рішень з питань, які той бажав контролювати особисто. Це передусім стосувалося заповнення штатів установ лояльними і вірними йому чиновниками.

Проектні документи створили місцеві чиновники для окреслення головних стратегій з формування нового адміністративного ладу та процесу справочинства на новоприєднаних територіях. Проаналізовані проекти проливають світло на специфічні умови, в яких місцеве чиновництво мусило діяти, та їхні інтелектуальні потуги, спрямовані на реформування регіону.

Формуляри документів, призначених для ведення обліку чиновництва та засвідчення їхньої професійної придатності, укладено переважно відповідно до тогочасних законодавчих норм. Відмінність же була у процесі розгляду та ухвалення рішень на їх основі. Більшість документів цієї групи укладено для потреб Г. Потьомкіна та інших керівників регіону, а вже потім на вимогу центральних установ, які відповідали за контроль над обліком та процесом надання чинів.

Розпорядчі документи та інструкції вже деталізували та регламентували повноваження, обов'язки та завдання, покладені на місцеве чиновництво. Переважно вони керувались у своїх діях ордерами та наказами, виданими головними очільниками регіону та правліннями установ, під юрисдикцією яких чиновники перебували.

3.2. Особливості створення наративних джерел

Наративні джерела, на відміну від джерел, утворених внаслідок діяльності державних установ і посадових осіб у межах виконання своїх професійних обов'язків, дозволяють ширше глянути на процес формування чиновництва в Південній Україні у другій половині XVIII століття та дослідити сторони його буття, не відображені в офіційних документах.

За видовою ознакою до нарративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття належать мемуари, щоденники, подорожні записки та приватне листування. Перелічені види епістолярних джерел представлені нерівномірно. Наприклад, в історичній літературі вже спростовано хибне твердження про велику кількість мемуарів у цей період⁴⁰⁴. Це також стосується щоденників та епістолярії. Наприклад, такий вид нарративного жанру, як особисте листування, мав би кількісно домінувати на загальному тлі, але він взагалі майже не представлений. Звісно, велика кількість листів чиновництва Південної України другої половини XVIII століття до наших часів не збереглася. Це, передусім, стосується листів нижчої та середньої чиновницької ланки. З епістолярною спадщиною чиновництва вищого ешелону ситуація не ліпша. Приватне листування зазвичай осідало в родинних архівах і рідко потрапляло до архівних установ на зберігання. Втім, окрім природних чинників, слід враховувати й особливості історичного розвитку регіону. На кількісний та видовий склад нарративних джерел істотно вплинув соціальний склад південноукраїнського населення, його політичні, культурні та світоглядні орієнтації.

Залежно від становища в суспільстві та індивідуальних позицій авторів, нарративи різняться між собою і за ступенем представлення інформації з досліджуваного питання. За рівнем наближеності до чиновництва всі нарративні джерела умовно можна поділити на дві великі групи. До першої

⁴⁰⁴ Тартаковский А. Русская мемуаристка XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге. Москва, 1991. С. 21.

належать наративи мандрівників та іноземців, що висловили свої враження та ставлення до подій і персон чиновницького світу Південної України, але не мали жодної інституційної причетності до керування регіоном. До другої групи належать наративи осіб, що були безпосередньо залучені до керування регіоном або впливали на хід подій. Це, насамперед, представники вищого та місцевого чиновництва й офіцерства. До цієї групи також належать наративи непривілейованого населення, що мало тісні контакти з чиновниками та взаємодіяло/контактувало з ними з різних питань.

Наративи іноземців та мандрівників ґрунтуються передусім на відомостях, які вони отримали від місцевого населення, та плітках, що циркулювали при дворі у вищих колах. Головна ж відмінність наративів чиновників полягає в тому, що ті для написання своїх мемуарів частіше користувалися офіційними документами. У своїх спогадах на користь висунутих тез вони нерідко наводять відомості звітів, рапортів та інших службових документів. Трапляються випадки й прямого цитування документів. Ця риса значно підвищує інформаційний потенціал наративів щодо чиновництва Південної України другої половини XVIII століття. Зазвичай у спогадах чиновники намагалися показати свою роль у розв'язанні важливих державних справ, а Південна Україна виступала тлом, на якому вони ці справи вершили. До сюжетів, висвітлених на сторінках мемуарів, належать і питання чинування. Чиновники прискіпливо стежили за проходженням служби своїми колегами. Якщо траплялися випадки невинуватого швидшого просування декого кар'єрними щаблями, це не залишалося непоміченим. Найчастіше чиновники скаржилися на порушення принципу старшинства при проходженні служби. Починаючи службу в одому чині та в одному віці, деякі чиновники випереджали своїх однолітків, що, звісно, викликало обурення інших. Зазвичай ті, що застрягали в одому чині на кілька років і не рухалися далі, подавали клопотання про зрівняння їх у чинах зі своїми ровесниками. А тому й не дивно, що такі важливі, з їхнього

погляду, сюжети життя досить детально описані в мемуарах і листах. Здебільшого в цьому й полягало чиновницьке буття тих часів.

Переходячи до огляду наративних джерел, слід зазначити, що перша група джерел представлена текстами В. Зуєва, Е. Кравен, Ж. Ромма та Л. Сегюра.

Певні уявлення про особливості формування чиновництва Південної України другої половини XVIII століття формують подорожні нотатки В. Зуєва, опубліковані 1787 року під назвою «Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году»⁴⁰⁵. Ця публікація з'явилася завдяки експедиції до Південної України, що організувала Академія наук 1781 року, на чолі з В. Зуєвим. Першочерговим завданням подорожі до новоприєднаних територій була розвідка природних ресурсів регіону, що визначалося потребою економічного та господарського освоєння краю Російською імперією. Прикладний характер експедиції відбився й на тексті записок. У них є лише кілька коротких заміток, що не стосуються безпосередніх завдань експедиції, зокрема, про традиції та побут місцевого населення. Відомості про діяльність південноукраїнського чиновництва в записках також мають фрагментарний характер, але вони становлять цінність для дослідження його історії не лише в цей період, а й подальший.

В. Зуєв розповідає, як новоросійський губернатор піклувався про стан освітніх закладів у губернії. З його ініціативи організовано ряд навчальних закладів як для представників дворянства, так і для різночинців. Тих, хто мав хист, губернатор направляв на навчання до кадетського корпусу, що був організований також за його наказом⁴⁰⁶.

У подорожніх записках неабияку увагу приділено облаштуванню міст. Описуючи архітектуру міст, в яких довелося побувати В. Зуєву під час своєї подорожі, він звертав увагу й на адміністративні споруди, в яких працювали

⁴⁰⁵ Зуєв В. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. Санкт-Петербург, 1787. 313 с.

⁴⁰⁶ Там само. С. 216.

місцеві чиновники. Перебуваючи в Нікополі, В. Зуєв зауважує, що в місті всі споруди гарні, зокрема соборна церква та канцелярія. Також він наголошує і на наявності повітового суду в Нікополі⁴⁰⁷.

Інформативніший щоденник Елізабет Кравен, дружини англійського адмірала, яка після розлучення з ним у 1785 році відправилась у подорож до Російської імперії. Щоденник надруковано відразу по закінченні мандрів у 1787 році в Парижі⁴⁰⁸. В Європі його появу сприйняли з цікавістю. Текст відрізнявся жвавістю та яскравістю описаного. Щоденник Е. Кравен набув популярності й в інтелектуальних колах Російській імперії. Тут він з'явився в тому ж році французькою мовою. Згодом щоденник перекладено й російською під назвою «Путешествие в Крым и Константинополь миледи Кравен в 1786 году». Він побудований як переписка з рідною сестрою, що стилістично виконано популярним і часто вживаним у той час для такого жанру в Європі стилем. Шкода, але щоденник Е. Карвен залишається майже не залученим до наукового вжитку сьогодні, що можна пояснити його бібліографічною рідкістю. В Україні є лише один примірник цього видання.

Леді Кравен була світською особою, а тому більше уваги звертала на оточення, людей. Під час своєї подорожі теренами Південної України вона була бажаною гостею в буднику кожного вельможі. Її запрошували на звані вечери та різні дійства, що організовувала для розваги у вільний час місцева еліта. Інколи особисто для леді Кравен влаштовували прогулянки та екскурсії околицями, під час яких вона могла ближче познайомитися з представниками місцевого чиновництва. Е. Кравен майстерно вдалося передати атмосферу чиновницького життя поза межами присутніх місць. Іноземку запрошували до своїх осель і представники кримської знаті, яка на той час вже перебувала на службі в Російській імперії.

⁴⁰⁷ Там само. 263.

⁴⁰⁸ Путешествие в Крым и Константинополь миледи Элизабет Кравен в 1786 году. Историческое наследие Крыма. URL: <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=104&par=74&l=&art=585>. (дата обращения: 15.03.2019).

Жільбер Ромм – помітний діяч Французької революції, працюючи в Росії, також мав подорож до Криму у 80-х роках XVIII століття⁴⁰⁹. Втім його «Путешествие в Крым в 1786 г.» майже зовсім не містить згадок про представників чиновництва Південної України. Жільбера Ромма цікавили зовсім інші аспекти буття регіону. Він переважно зосередився на описі географічних і природних особливостей краю, облаштуванні населених пунктів та укріплень. Жільбер Ромм був переконаний, що саме з цього боку читачеві буде цікаво ознайомитися з регіоном. Коментуючи дорожні нотатки іншого мандрівника, Жільбер Ромм зазначав: «Мне кажется, что этот путешественник больше занимает внимание читателя своими личными делами, нежели теми местами, которые проезжал; притом же то небольшое, что он сообщает, несвободно от ошибок и редко представляет интерес»⁴¹⁰. Аналізуючи текст Жільбера Ромма, не треба нехтувати й тією думкою, що його перебування в Російській імперії не було випадковим, він виконував шпигунські завдання уряду своєї країни, а тому його увага й була сконцентрована на стратегічно важливих об'єктах.

Щодо чиновництва, то Жільбер Ромм лише побіжно згадує, що під час подорожі мав зустріч з В. Каховським і рядом інших представників чиновницької верхівки регіону. Не подано ані подробиць зустрічей, ані аналізу особистих і професійних якостей чиновників.

Цінне джерело з історії південноукраїнського чиновництва – мемуари французького посла в Російській імперії Л. Сегюра⁴¹¹. Під час перебування в Росії він брав участь у подорожі Катерини II до Південної України. У його мемуарах бачимо цілий ряд осіб, причетних до чиновницького світу регіону. Маючи широкий кругозір, Л. Сегюр аналізує процеси, явища та людей, з

⁴⁰⁹ Бартечев П. И. Жильбер Ромм. К истории русской образованности нового времени Русский архив. 1887. № 1. Т. 25. С. 5–38; Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941. 79 с.

⁴¹⁰ Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941. С. 39.

⁴¹¹ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). Санкт-Петербург, 1865. 386 с.

якими він безпосередньо стикався під час перебування на півдні України, через призму лібералізму та інших теорій, що були популярні на той час в Європі. Втім мемуари Л. Сегюра грішать певною суб'єктивністю та неточністю в переданні певних подій, що необхідно враховувати при їх використанні. В історичній літературі вже неодноразово висловлювалися сумніви стосовно вірогідності передання окремих розлогих монологів представників південноукраїнського чиновництва, що вміщені в мемуарах Л. Сегюра⁴¹².

Друга група джерел представлена наративами А. Грибовського, О. Пішчевича, П. Сумарокова, Д. Мертваго, Г. Потьомкіна, Катерини II, Ф. Ростопчина, М. Воронцова та М. Коржа.

Особливо цікавий для дослідження історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття щоденник А. Грибовського⁴¹³. З 1787 року він перебував на службі в похідній канцелярії Г. Потьомкіна, а після смерті генерал-губернатора був зарахований до канцелярії його наступника на посаді П. Зубова. Бувши наближеним до представників головного командування, А. Грибовський знав усі особливості та тонкощі керування регіоном та був особисто знайомий не лише з представниками чиновницької верхівки, а й з численнішою когортою рядових чиновників губернського та повітового рівня.

При роботі з текстом цього щоденника слід мати на увазі, що при його публікації упорядники зібрали та механічно поєднали в одне ціле нотатки та різні за походженням витяги А. Грибовського, які інколи не поєднані ні тематично, ні хронологічно. Усі фрагменти поділено на три великі частини: 1) 1792 р.; 2) зображення Катерини II; та 3) записки минулих років⁴¹⁴. Всередині кожна з них також змістовно поділена на менші частини. Зокрема, перша –

⁴¹² Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 171.

⁴¹³ Грибовский А. Записки о императрице Екатерине Великой. Репринтное воспроизведение издания 1864 г. Москва, 1989. 96 с.

⁴¹⁴ Білівненко С. М. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2008. С. 108.

найінформативніша щодо історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття – також складається з кількох штучно об’єднаних частин. Таке поєднання спричинило появу частих необґрунтованих повторів у тексті⁴¹⁵.

Необхідно акцентувати увагу й на стилістичній витонченості тексту А. Грибовського. Він проявив себе досить гарним оповідачем. Здебільшого автор подає власну позицію щодо подій та їхніх персонажів, добирає факти для побудови аргументації та сюжетної лінії, відповідно до власних переконань і поглядів, що типово для текстів такого жанру. Стилiстична особливiсть щоденника полягає в тому, що А. Грибовський вдався до детального опису зовнішності та одягу оточення. Уважно вивчав та описував фізіологічні особливості облич та тіл. Через аналіз зовнішніх ознак він намагався розгледіти внутрішній світ та характер тих, що його оточували.

До персоналій, що стали об’єктом ретельного аналізу А. Грибовського, належить В. Попов – непересічна постать не лише в історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття та регіону загалом, а й у масштабах Російської імперії. Перебуваючи на посаді голови військово-похідної канцелярії Г. Потьомкіна, В. Попов користувався безмежною довірою генерал-губернатора, був його правою рукою в розв’язанні всіх важливих питань керування, зокрема й кадрових⁴¹⁶. Після смерті Г. Потьомкіна Південною Україною фактично управляв В. Попов.

Про нього А. Грибовський пише, що той був середнього зросту, товстуватий, «станом не складен», мав широкий ніс та сірі очі. Народився В. Попов у місті Казані й рисами обличчя був схожий на татарина. Освіту він здобув ув одній з казанських гімназій, де й вивчив російську та німецьку мови, повідомляє А. Грибовський. Також зазначає, що В. Попов не мав певних особливих талантів, які б вирізняли його з-поміж чиновницької когорти. За що

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Грибовский А. Записки о императрице Екатерине Великой. Репринтное воспроизведение издания 1864 г. Москва, 1989. С. 20–22.

Г. Потьомкін шанував В. Попова, то це, насамперед, за його відданість і готовність виконати будь-яке його доручення в будь-яку годину доби. «Безвýchодно почти находилъся в канцелярии бывшей в одних покоях с князем, готов будучи во всякий час ночи, которыя князь часто проводил от безсонницы без сна, во всей форме пред ним явиться, как скоро он его спросит. Сим средством, и скорым и точным исполнением дел, снискал он у князя почти неограниченную доверенность, которою до самой его смерти пользовался», – пише А. Грибовський про взаємини В. Попова та Г. Потьомкіна⁴¹⁷.

Ті, хто близько спілкувалися з В. Поповим, користувалися багатьма перевагами в здобутті чергових чинів чи високих посад. Для того, щоб потрапити до цього кола, необхідно було мати лише рекомендацію від його фаворитки або познайомити його з черговою привабливою жінкою, підкреслює автор⁴¹⁸. Питання причетності В. Попова до розпорядження екстраординарною сумою А. Грибовський також не оминув увагою⁴¹⁹. Він зазначає, що В. Попов не міг покрити надмірних витрат на всі розкоші, які він так любив, тільки прибутками наданої йому Решетилівки. Цих грошей вистачило лише б на місяць такого життя, яке він вів. В. Попов мав безконтрольний доступ до екстраординарної військової суми. В його руках також були прибутки Катеринославського намісництва та Таврійської області, що дорівнювали 2 мільйонам карбованців на рік. 12 мільйонів карбованців сріблом надходили з провінційних канцелярій. Отже, коли В. Попов відчував фінансову скруту, то міг безперешкодно користатися цими грошима в будь-який час. Наприклад, як зазначає Грибовський, програвши черговий раз у карти велику суму, В. Попов ішов до свого кабінету й повертався з нього вже з повною шапкою червонців⁴²⁰. Після смерті Г. Потьомкіна В. Попов усіма

⁴¹⁷ Там само. С. 20.

⁴¹⁸ Там само. С. 22.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Там само.

шляхами намагався запобігти ревізії екстраординарної суми й приховати нестачу грошей.

1800 року В. Попову було наказано скласти детальний звіт про кошти, що були при похідній канцелярії покійного князя⁴²¹. Відповідно до поданої від В. Попова доповідної записки, існувала така схема розпорядження екстраординарною сумою. Казначей видавали гроші за усним або письмовим наказом Г. Потьомкіна. Гроші видавали й при зверненні інших осіб, які діставали на те згоду від генерал-губернатора. При цьому гроші видавали без жодної проблеми та розписки. А тому, як пише В. Попов, ніяких звітів про витрати грошей не вимагали й нікуди їх не надавали⁴²².

А. Грибовський і сам був причетний до зловживань службовим становищем. Відомо, що вершиною службової кар'єри А. Грибовського було призначення його на посаду статс-секретаря Катерини II й до цього часу жодної розмови про правопорушення з його боку офіційно не було. Втім після смерті імператриці він втратив протекцію й усі свої посади. Проти нього завели дві карні справи. Йому інкримінували зловживання службовим становищем.

Цінне джерело з історії південноукраїнського чиновництва – «Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная: 1764–1805 гг.»⁴²³. О. Пішчевич був представник однієї з сербських родин, що поселилася в Південній Україні на початку другої половини XVIII століття. Писання мемуарів у Пішчевичів було родинною справою. Його батько також залишив розлогі спогади про своє життя⁴²⁴.

У своїх мемуарах О. Пішчевич описує тільки свій життєвий шлях. Автор подає лише ті події, які вважав ключовими, ті, що змінили його статус, його

⁴²¹ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 65.

⁴²² Краткая записка о приходе и расходе экстраординарных сумм в распоряжениях покойного князя Потемкина бывших. *ЗОИИД*. 1872.

⁴²³ Пишчевич А. С. Жизнь А. С. Пишчевича им самим написанная 1764–1805. Москва, 1885. 273 с.

⁴²⁴ Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя, 2008. С. 158.

долю. Отримання чергових нагород та чинів належать до переліку важливих віх у його житті.

З усіх викладених О. Пішчевичем сюжетів, найбільше викликає інтерес зображений ним процес здобуття капітанського чину, що розтягнувся в часі на кілька років. О. Пішчевич згадує, що «отец положил ходотайствовать мне капитанский чин». Здобуття чергового чину відбувалося за допомогою досить складної схеми посередництва третіх осіб. Батько О. Пішчевича розповів про службу свого сина знайомому Шарову й просив останнього подати руку допомоги, знайти можливості поклопотатися перед потрібними людьми. «Сей г-н Шаров перед моим приездом взял у отца моего двух жеребцов, за которые деньги еще не были заплачены; итак отец мой положил чтобы я сими лошадьми доехал до капитанского чина», – пише О. Пішчевич. Шаров, своєю чергою, за допомогою своїх зв'язків домігся зустрічі молодого шукача чину з місцевим лікарем, що пообіцяв поговорити з графінею Браницькою про його справу. «И сим каналом я должен был достигнуть желаемого», – з почуттям сорому повідомляє О. Пішчевич. Графиня Браницька була одна з племінниць Г. Потьомкіна й при нагоді мала порекомендувати його своєму дядькові⁴²⁵.

Роздумуючи про спосіб здобуття капітанського чину, О. Пішчевич пише: «Представлялось мне мое будущее капитанство столь чудным, что чем более я о нем размышлял, тем смешнее мне казалось достигнуть до ононого посредством жеребцов, лекаря и женщины». Йому самому не вірилося, що таким принизливим способом можна чогось досягти. Як уже зазначено, його охоплювало почуття сорому, що навколо всі знають його таємницю. Втім О. Пішчевичу цього разу бажаного здобути не судилося.

Намагання родини Пішчевичів просунути свого родича кар'єрними сходами на цьому не припинилися. Вже через деякий час О. Пішчевич мав зустріч з В. Каховським, до якого він звернувся з листом від свого дядька Хорвата все з тим же питанням здобуття капітанського чину. Але успіху не

⁴²⁵ Пишчевич А. С. Жизнь А. С. Пишчевича им самим написанная 1764–1805. Москва, 1885. С. 107.

досяг і цього разу. Він декілька разів приходив до Каховського, але той казав йому прийти наступного разу.

В. Каховський зображений в щоденнику О. Пішчевича як вкрай неприємна особистість, яка не привертає до спілкування⁴²⁶. Щодо виконання В. Каховським професійних обов'язків губернатора, то О. Пішчевич зазначає, що він ніколи не жив у своїй губернії, а завжди перебував у справах, пов'язаних з постачанням армії продовольством та провіантом. На його думку, В. Каховський мав більше користі від заняття цими справами, ніж від керування губернією⁴²⁷.

Заслуговують на увагу подорожні записки П. Сумарокова – відомого юриста, чиновника та письменника того часу. Він відбув дві подорожі до Криму. Перша відбулася 1799 року й була описана у виданому по її завершенні «Путешествии по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году»⁴²⁸. Подорож до Криму П. Сумароков розпочав 15 травня 1799 року, виїхавши з Київської губернії. По дорозі до Криму П. Сумароков описує населені пункти, що йому трапляються, звертає увагу на особливості їхньої забудови, подає історії міст. Безпосередніх згадок про чиновництво в його тексті нема, втім багато поданих сюжетів розкривають специфічність регіону як об'єкта керування.

Відносини між російським та кримським населенням на рівні підпорядкування та субординації демонструє описана П. Сумароковим сварка його слуги та товмача, що був мусульманином та мав вищий за нього чин⁴²⁹. Відомо, що після приєднання Криму місцева еліта була зрівняна в правах з російським дворянством та дістала змогу просуватися на службі Російській імперії, що означало підпорядкування не лише кримського населення росіянам, а й навпаки. Кримська знать здобула високі керівні посади як у

⁴²⁶ Там само. С. 130.

⁴²⁷ Там само. С. 130.

⁴²⁸ Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, Павлом Сумароковым. С историческим и географическим описанием всех тех мест. Москва, 1800. 238 с.

⁴²⁹ Там само. С. 83.

Криму, так і в інших губерніях. П. Сумароков пише, що «Слуга же мой отставной сержант был также грубого нрава, но при том весьма честнаго и трезваго поведения. Чиновной ругал его укорял ненаблюдением дисциплины, и ссылаясь на регламент, требовал насильнаго к себе почтения, тот же напомнил ему о службе своей, о походах; говорил, что Турок никогда его начальником не был, и что он из своих рук несколько таких басурманов посадил на штык»⁴³⁰.

Цінні для розуміння специфіки регіону як об'єкта керування такі спостереження П. Сумарокова. Кожного разу, коли на його шляху траплялися карантини, вони викликали в нього незмінний інтерес. Це передусім пов'язано з тим, що, на відміну від прикордонних територій, на інших територіях Російської імперії карантини не були розповсюджені⁴³¹. До специфічних установ, не поширених у внутрішніх губерніях держави, належать митниці. Вони не залишилися непоміченими П. Сумароковим також. До інституційних особливостей Південної України, на які він звернув увагу, належала і велика кількість установ, організованих для забезпечення життєдіяльності іноземних громад, – суди та магістрати⁴³².

Друга подорож П. Сумарокова до Криму відбулася 1803 року, але вже в ролі не мандрівника, а чиновника Кримської комісії. Результатом цього перебування в Криму стала поява іншої публікації – «Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду», що була надрукована в двох частинах: перша – 1803 року, а друга – 1805⁴³³. У цьому творі привертає увагу поданий П. Сумароковим опис системи керування Кримом до моменту приєднання

⁴³⁰ Там само. С. 83.

⁴³¹ Там само. С. 220.

⁴³² Там само. С. 220.

⁴³³ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Санкт-Петербург: Императорская типография, 1803. Ч. 1. 273 с.; Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Санкт-Петербург, 1805. Ч. 2. 276 с.

його до Російської імперії. Розкрито вертикаль кримської чиновницької системи⁴³⁴.

На самому початку П. Сумароков зазначає про складність роботи, що його очікує. В одній з настанов, що отримав П. Сумароков перед вступом в обов'язки судді, сказано: «Мы судимся только нашими уставами, а вам посредниками предстоят многие народы»⁴³⁵.

Прибувши до місця призначення, П. Сумароков вдався до роздумів про свою посаду. Він пише, що кожен намагається з ним завести дружбу, чи то дворянин, чи то мурза, притискуючи руки до грудей, ідуть до нього⁴³⁶. Наголошує й на тому, що він перебуває у священному союзі між монархом та його народом, він посередник, охоронець закону. У своїх філософських роздумах, новопризначений суддя перераховує чесноти, якими повинен володіти суддя, говорить про складність справедливого правосуддя⁴³⁷.

На відміну від попередньої подорожі, коли П. Сумароков був лише мандрівником і його захоплювала кожна дрібничка, що траплялася на шляху, цього разу він уже державник і його увагу привертають зовсім інші аспекти буття регіону, пов'язані, насамперед, з добробутом держави. Так, наприклад, карантини вже не викликають у нього захоплення, як це було за першої подорожі, а навпаки, він помічає недоліки їхньої діяльності⁴³⁸.

П. Сумароков критикує Г. Потьомкіна: «И от сюда начинаются правильные упреки князю Потемкину, который в чаянии блага Тавриде учинил погрешность неосмотрительную раздачею земель»⁴³⁹. Він зазначає, що Г. Потьомкін роздавав великими ділянками землю дворянам, які залишали її без догляду, або невідомим прийшлим, які не мали жодного засобу для її обробітку та будівництва на ній. Щодо роботи чиновників за врядування

⁴³⁴ Там само. С. 30.

⁴³⁵ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Санкт-Петербург: Императорская типография, 1803. Ч. 1. С. 13.

⁴³⁶ Там само. С. 117.

⁴³⁷ Там само. С. 117.

⁴³⁸ Там само. С. 136.

⁴³⁹ Там само. С. 161.

Г. Потьомкіна, П. Сумароков робить такі зауваження: «Уполномоченные чиновники вопреки предписаниям, отводили не то, что следовало, а новые помещики получали ненадежные удостоверения на свои приобретения»⁴⁴⁰. Продовжуючи розвивати власні думки, П. Сумароков зазначає, що колоністи повинні були мати покровителя, у цьому випадку пристава, який був би першим їхнім порадником у всіх справах, що стосуються господарства.

Устрій, впроваджений в Криму після його приєднання, П. Сумароков характеризує як досконаліший та поблажливіший до простого населення, ніж попередній. Нова система не зачепила свобод мешканців Криму, а навпаки, полегшила їхнє життя. Замість ханських поборів впроваджено подушний та рекрутський податки, що були набагато демократичніші, але й ті невдовзі скасовано⁴⁴¹. П. Сумароков подав особливості формування чиновницького стану в Криму і після його приєднання.

Слід не забувати, що П. Сумароков знав, що його текст буде надрукований за життя. А тому намагався максимально його використати собі на користь. Для того, щоб показати власні досягнення, він протиставляє себе попередникам. Розкриває хиби їхнього керування. Критиці піддає лише дії чиновників, а не держави. Усі дії останньої подано як такі, що спрямовані на досягнення добробуту населення.

Особливу цінність становлять мемуари таврійського губернатора Д. Мертваго, вперше опубліковані під назвою «Записки Д. Мертваго» у 1857 році в «Русском вестнике»⁴⁴². Д. Мертваго був досить відомою постаттю у чиновницьких колах Російської імперії. Він зажив собі слави чиновника, який боровся з усіма поганими проявами бюрократичного апарату, а тому часто зазнавав утисків від заздрісників та тих, хто дотримувався лише законів наживи, тому й не міг ніде довго затримуватися на одній службі. Так і цього

⁴⁴⁰ Там само. С. 161.

⁴⁴¹ Там само. С. 31.

⁴⁴² Аксаков С. Т. Воспоминания Аксакова С. Т. о Мертваго Д. Б.: письмо к Безобразову В. П. Русский вестник. 1857. Кн. 1. С. 133.

разу. Домігшись відставки у 1802 році, він прямував до свого маєтку, але по дорозі додому зустрів свого покровителя та давнього товариша Г. Державіна, який запропонував йому нову посаду на півдні України.

Перебуваючи спочатку на посаді начальника кримських соляних промислів, а згодом таврійського цивільного губернатора, Д. Мертваго безпосередньо, зсередини знав чиновницьке середовище Південної України, а тому подав досить цікаві матеріали у своїх записках. Той факт, що описувані події більше стосуються початку ХІХ століття, а саме 1802 року, не зменшує вартості джерела. Д. Мертваго вдається до опису та аналізу подій, які передували його призначенню, аналізує діяльність своїх колег та попередників.

Досить жорстко він характеризує постать Г. Потьомкіна. Про його участь у приєднанні Криму зазначив, що генерал-губернатор інтригував, сіяв розбрат та спричиняв міжусобиці в Криму, що в подальшому вилилося в те, що кримчани опинились в підданстві Російської імперії⁴⁴³.

Після приєднання Криму було ухвалене рішення заселяти Крим російськими людьми. Землі роздавали негідним особам і блазням, зазначає Д. Мертваго. Нові землевласники мали одночасно позиції в губернському правлінні, що дозволяло їм чинити безлад та пригнічувати місцеве населення, яке тікало з Криму, якщо мало таку можливість.

Не пожалів Д. Мертваго темних фарб, характеризуючи наступника Г. Потьомкіна, П. Зубова. Він пише, що П. Зубов нічим ніколи не управляв та ніяких справ не знав, і що влада йому була дана несвідомо. Д. Мертваго зазначає, що для того, щоб прихилити до своєї персони нових підлеглих, П. Зубов вдався до наділення не дачами, як це було при Г. Потьомкіні, а десятинами, що й довершило загибель Криму⁴⁴⁴. «Судьи и придворные камердинеры, камер-юнгферы и прочие такового рода люди, желая получить

⁴⁴³ Мертваго Д. Б. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго (1760–1824). Санкт-Петербург, 2006. С. 124–125.

⁴⁴⁴ Там само. С. 28.

не земли для водворения обывателей, но возможность собрать деньги, взяли им пожалованное число раздробительно в разных дачах; словом, везде распространили и пустили глубже корень беспорядка и утеснения первобытных жителей», – говорить про свавілля місцевого чиновництва Д. Мертваго⁴⁴⁵.

Смерть Катерини II спричинила перетворення Криму в повіт та ліквідацію великої кількості присутніх міст. Про ці події Д. Мертваго висловився так: «Уничтоженные присутственные места, оставя многое число в чины выведенных негодяев, оставили корпус нищих в старинных наместнических мундирах. Ябедничество оставалось им средством к содержанию себя»⁴⁴⁶. Звільнені від служби судді та піддячі розбрелися по дачах, що були їм надані. Багато хто пішов у волосні писарі, інші писали прохання до місцевих начальників про призначення їх на нові посади. Узагальнюючи стан чиновництва в Криму перед своїм призначенням, Д. Мертваго повідомляє, що в губернії процвітала корупція та свавілля. Члени цивільного та карного судів торгувалися з підсудними.

Контакти звичайного населення Південної України з чиновництвом розкрито у спогадах колишнього козака М. Коржа⁴⁴⁷. До наукового вжитку спогади М. Коржа ввів катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов).

Тримаючи слободу Михайлівку, М. Корж був змушений завжди перебувати в тісному діалозі з місцевою владою. У 80-х роках, коли поміщики П. Папчинський та О. Верминка загарбали території слободи Михайлівки, М. Корж подавав скарги до вищих інстанцій на дії останніх. Коли вийшов указ, за яким усі хутори наказувалося знищити, а мешканців зігнати в одне місце, М. Корж намагався добитися справедливості в Катеринославській казенній палаті. Для з'ясування справи, з якою М. Корж звернувся туди,

⁴⁴⁵ Там само. С. 28.

⁴⁴⁶ Там само. С. 129.

⁴⁴⁷ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. 95 с.

направлено до поселень асесора Коваленка, який провів огляд хуторів⁴⁴⁸. М. Корж зазначає, що справа з його поселенням тривала довго й завдала йому багатьох збитків. Усі клопотання до присутніх місць були марні. Втім М. Корж не полишав надії розібратися зі своїми проблемами. Після зміни штату палати, що відбулася після вступу на престол Павла I, М. Корж звернувся до новопризначених ревізорів Кушельова та Алексеєва⁴⁴⁹.

Як уже зазначено, приватне листування представлено дуже слабо. У свій час А. Бойко нарахував десь за сотню листів⁴⁵⁰. Це, зокрема, два листи Нечаєвих, лист Е. Перової до В. Попова, чотири листи І. Синельникова до В. Попова, чотири листи Д. Роже до Г. Потьомкіна, шістнадцять листів Г. Демідова до Г. Потьомкіна та В. Попова, три листи Ф. Ушакова до В. Попова, дванадцять листів К. Браницької до Г. Потьомкіна.

Окремий комплекс становить особиста переписка Катерини II та Потьомкіна, яку опрацював і ввів до наукового обігу В. Лопатін. Він опублікував 1162 листи, які ідентифікував як приватне листування⁴⁵¹. Втім, слід мати на увазі, що половину опублікованих листів В. Лопатін не класифікує як приватне листування, вони мають риси офіційних повідомлень. З усієї сукупності опублікованих листів 400 стосуються Південної України, але майже всі вони належать до офіційного листування⁴⁵².

Цінне джерело – листування Ф. Ростопчина та С. Воронцова⁴⁵³. Ф. Ростопчин мав гарну освіту, брав активну участь у штурмі Очакова та в підписанні Ясського мирного договору. Ф. Ростопчин не належив до табору

⁴⁴⁸ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 185.

⁴⁴⁹ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. С. 7.

⁴⁵⁰ Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 210.

⁴⁵¹ Катерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. Москва, 1997. 992 с.

⁴⁵² Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. С. 210.

⁴⁵³ Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. *Русский архив*. 1876. Кн. 1. С. 79–120; Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. *Русский архив*. 1876. Кн. 2. С. 206–222; Известия из России в Англию в царствование императора Павла Петровича. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. 1799-й год. *Русский архив*. 1876. Кн. 4. С. 393–415.

Г. Потьомкіна, але був добре обізнаний з його діяльністю безпосередньо, стежачи за кожним кроком його команди. Ф. Ростопчин відчував особисту неприязність до особи генерал-губернатора та всього, що було з ним пов'язане. Найпевніше, негативне ставлення до Потьомкіна та його оточення сформувалося на ґрунті злості через те, що він не належав до когорти обраних, яка брала активну участь у важливих державних справах, а головне, користувалася всіма привілеями в службовому просуванні. Відомо, що Ф. Ротоспичин мав проблеми зі здобуттям чергового чину.

Свої думки про потьомкінський табір він виклав у листах до С. Воронцова – посла в Лондоні, з яким познайомився під час своєї подорожі до Британії у 1788 році⁴⁵⁴. С. Воронцов також мав свої порахунки з Г. Потьомкіним. Під час російсько-турецької війни, попри всі здобутки на військовій ниві, його не відзначили ні Г. Потьомкін, ні імператриця. С. Воронцов був запеклий противник політики Катерини II від самого початку. Ще 1762 року, коли був вчинений переворот, С. Воронцов не прийняв його результатів, чим поставив себе в небезпечне становище при дворі. У власних замітках, укладених на прохання того ж Ф. Ростопчина після смерті Катерини, С. Воронцов чітко дає зрозуміти причини свого незадоволення керівними колами Російської імперії й Південної України зокрема⁴⁵⁵.

Період керування Г. Потьомкіна красномовно ілюструють рядки одного з листів, що надіслав Ф. Ростопчин своєму однодумцеві в Англію 1791 року на початку жовтня, відразу після смерті князя. У листі йшлося: «Кончина его была такой же необыкновенна, как и его жизнь. Все здесь притворяются огорченными, и никто не думает о последствиях. Г. Каменский принял начальство, как старший. Верно есть то, что день смерти Потемкина есть день

⁴⁵⁴ Бойко А. Публікація джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. на сторінках журналу «Русский архив». *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. VI. С. 194.

⁴⁵⁵ Автобіографія графа Семена Романовича Воронцова. *Русский архив*. 1876. Кн. 1. С. 54.

возрождения честных людей, и что никто с военных не сожалеет о нем; но многие думают, что лишились новых чинов, орденов и проч.»⁴⁵⁶.

Усіх, хто скористався милостивістю князя та зробив собі кар'єру, Ф. Ростопчин називає челяддю князя. За його словами, можна знайти двадцять прикладів того, що в минулому сержанти гвардії за два, а то й менше років здобували чин підполковника⁴⁵⁷.

Цінні відомості про керування регіоном у трирічний період між смертю Г. Потьомкіна та призначенням на посаду генерал-губернатора П. Зубова. 1791–1793 роки – це один з найменш досліджених етапів в історії південноукраїнського чиновництва другої половини XVIII століття. Ф. Ростопчин повідомляє, що в цей час посилюється вплив В. Попова. Він призначає на всі посади в Катеринославському намісництві⁴⁵⁸. Усі свої дії в регіоні В. Попов проводив, посиляючись на побажання покійного князя: «Такова была воля покойного князя»⁴⁵⁹.

Врядування П. Зубова Ф. Ростопчин оцінює вкрай критично. Повторюючи за Т. Тутолмінім, називає того «дряным мальчишкой». Особливе обурення в нього викликає некомпетентність та брак здібностей до керування в молодого П. Зубова. Усі управлінські дії нового очільника південноукраїнського регіону, на думку Ф. Ростопчина, позначені лише намаганням звеличити власну особу й не більше. Порцію критики дістав і Т. Тутолмін – колишній губернатор Катеринославського намісництва. Ф. Ростопчин пише С. Воронцову: «Он моложе вас по службе, но давно обошел вас»⁴⁶⁰. На думку автора, на всіх, хто мав стосунок до Г. Потьомкіна, а до цього списку належав і Т. Тутолмін, було тавро брудної репутації.

⁴⁵⁶ Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. *Русский архив*. 1876. Кн. 1. С. 82.

⁴⁵⁷ Там само. С. 84.

⁴⁵⁸ Там само. С. 95.

⁴⁵⁹ Там само. С. 95.

⁴⁶⁰ Там само. С. 95.

Отже, підбиваючи підсумки огляду наративних джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, слід зазначити наступне. Проаналізовані мемуари, щоденники, подорожні записки та листування різняться за рівнем інформаційного навантаження. Наприклад, безпосередньої інформації про представників чиновництва в деяких текстах не вміщено. Втім комплексно проаналізовані джерела взаємно доповнюють одне одного та ілюструють чиновницьке життя з різних боків.

Перша група наративних джерел (В. Зуєв, Е. Кравен, Ж. Ромм, Л. Сегюр) розкриває специфічні управлінські умови Південної України. Подорожуючи теренами регіону, іноземці та мандрівники помічали риси, не притаманні іншим губерніям держави та визначали особливості тутешнього керування. Проте інформація про представників південноукраїнського чиновництва трапляється лише в деяких текстах цієї групи.

Авторами другої групи джерел переважно виступили самі чиновники (А. Грибовський, О. Пішчевич, П. Сумароков, Д. Мертваго, Ф. Ростопчин, М. Воронцов), що, у свою чергу, вплинуло й на зміст представлених наративів. До цієї групи належить і розповідь колишнього козака М. Корж, який був змушений перебувати в тісному діалозі з місцевою владою.

Джерела другої групи глибше розкривають особливості діяльності місцевого чиновництва. У них подано організацію внутрішньокорпоративних зв'язків чиновницького табору регіону, висвітлено особливості проходження служби та отримання чергових відзнак. Цінні тут спостереження чиновницьких груп, що були опозиційно налаштовані до представників чиновництва Південної України.

РОЗДІЛ 4

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЧИНОВНИЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

4.1. Просопографічний портрет чиновництва Південної України другої половини XVIII століття

Формування чиновництва Російської імперії на півдні України у другій половині XVIII століття відбувалося під впливом багатьох соціокультурних та об'єктивних факторів навколишнього середовища, які не були сприятливі ні до кого. Особливо важко було тим, хто не знав попередньо, що таке життя у степу. Тож, мета цього розділу спробувати окреслити основні контури колективного портрета чиновника-степовика, який сформувався в цей період.

Одне з найважливіших питань дисертаційного дослідження – це кількість чиновників у регіоні. Але, враховуючи, що формування штатів установ перебувало в безперервному русі протягом усієї другої половини XVIII століття і число залучених до статської служби чиновників також постійно змінювалося, чітко встановити їхню кількість для всього періоду важко.

Але ми можемо говорити про більш-менш точне встановлення числа чиновників у регіоні в деякі роки. Найточнішу інформацію про приблизну кількість чиновництва ми маємо щодо Катеринославського намісництва за 1787 рік. За даними «Списка о чинах состоящих в Екатеринославском намесничестве и прочих значащемся в сем списке» на цивільній службі в намісництві перебувало приблизно 1352 осіб⁴⁶¹. Майже половина чиновників працювала на канцелярських посадах. Для порівняння, в усьому намісництві на той рік проживало понад 389 тисяч осіб чоловічої статі, 1590 з яких були дворянами.

⁴⁶¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 2. Л. 336–338.

Якщо порівнювати ці цифри із закріпленими в тогочасних законодавчих актах приписами про кількість обов'язкових чиновників, необхідних для функціонування губернських і повітових установ усіх рівнів, видно, що ще були недоукомплектовані виборні посади, але кількість чиновників на призначуваних посадах майже відповідала нормам тогочасного законодавства щодо штату. Необхідно також взяти до уваги, що прикордонне розташування регіону супроводжувалося діяльністю ряду додаткових установ і посад, яких не було в інших регіонах. Це стосується мережі карантинів і митниць. А постійне питання земельного розподілу надавало неабияку вагу посаді землеміра.

Що ж до кількості канцлерських чиновників, то тут є певна невизначеність, адже жоден законодавчий акт не регламентував їхню кількість. Вона переважно визначалася потребами і можливостями бюджету. 1787 року в Катеринославському намісництві, за даними згаданого вище списку про чини, перебувало приблизно 700 канцлерських працівників⁴⁶².

Як уже неодноразово згадано в попередніх розділах, істотну частину чиновництва в перші роки формування губернських і повітових установ у регіоні становили колишні військовики, або ж офіцери Російської імперії, які поєднували одночасно виконання цивільних обов'язків з військовими. Це й не дивно, адже Південна Україна в той час перебувала в постійній військовій готовності, що зумовило високу концентрацію військовиків, яких залучали до керування регіоном за першої можливості. А враховуючи те, що головний очільник регіону був одночасно віце, а згодом і президентом Військової колегії, домінування військових в керуванні регіоном виглядає ще обгрунтованішим. Але треба також пам'ятати, що військова служба дворянства ще довгий час переважала за престижем світську.

Повний перехід військових на цивільну службу в той час був переважно пов'язаний з воєнними травмами, які в подальшому часто ставали причиною

⁴⁶² РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 2. Л. 336–338.

звільнення із цивільної служби. Можливість осілішого способу життя також приваблювала багатьох військових у літах. При звільненні від військової служби і переході на цивільну також була можливість здобути черговий чин, що не могло не спонукати багатьох до такого переходу.

Втім, під кінець XVIII століття кількість чиновників, які розпочинали свою кар'єру у військових лавах, помітно зменшується. Наприклад, 68 з 98 чиновників Новоросійської губернії на 1798 рік почали свою кар'єру відразу з цивільної служби і жодного разу за все своє життя не брали участі ні в яких військових операціях.

Ті ж, хто починав свою державну службу у військових лавах, переважно були добре знайомі з особливостями регіону. Вони брали активну участь у військових операціях Російської імперії в регіоні, результатом яких врешті стало просування впливу останньої та приєднання нових територій. Однак були випадки, коли проходження військової служби відбувалося на інших територіях. Наприклад, колезький асесор палати суду першого департаменту Новоросійської губернії Федір Марченко був активним учасником військових походів на Балтійському морі проти шведської флотилії⁴⁶³. 1794 року він пішов у відставку в чині капітан-лейтенанта. Йому на той момент було лише 27 років. 1797 року він був призначений колезьким асесором до Новоросійської губернії. Таких прикладів можна навести багато.

Щодо соціального походження чиновництва наприкінці XVIII століття, то 83 % походило з дворянства, решта ж 17 % походила з міщан, духівництва, були оберофіцерськими та солдатськими дітьми та козацького звання. Близько 10 % чиновників походило з інших держав. Наприклад, найчисленнішу групу іноземних дворян становили греки, грузини та поляки. Були представники і інших національностей.

⁴⁶³ Панкеев О. Групові формулярні списки Новоросійської губернії за 1798 р. Запоріжжя, 2011. С. 36.

Наприклад, із молдавських дворян був колезький асесор К. Ламброс, пристав Козловського карантину⁴⁶⁴. Голова Одеського портового карантину, надвірний радник М. Карпов походив, як зазначено в його формулярному списку, «из дворян княжества Молдавского и Волоского»⁴⁶⁵.

Маємо і представників рагузького дворянства. До таких, наприклад, належав пристав Кефинського карантину, титулярний радник Марко Стулі⁴⁶⁶. Голова очаківського портового карантину, колезький радник і кавалер ордену святого Володимира 4 ступеня, Лев фон Матіас походив з естляндських дворян⁴⁶⁷. З угорського дворянства походив Новомиргородський поліцмейстер, титулярний радник Петро Монастерлі⁴⁶⁸.

З аналізу посад, які обіймали представники іноземного дворянства видно, що вони переважно були залучені у відомства, які передбачали багато контактів з іншими іноземцями та знання іноземних мов. Тож, не дивно, що найбільше іноземних дворян працювало саме на карантинах і митницях.

Табельне чиновництво, яке походило з українських територій, наприкінці XVIII століття, за даними формулярних списків, становило лише приблизно 11 %. У формулярних списках вихідці з українських територій у графі «из каково звання походит» позначалися переважно як «из козацього звання», «из малороссиян» або «из малороссийского шляхетства». Втім, можна сміливо допустити, що насправді процент чиновників українського походження був значно вищий. Припущення ґрунтується на тій підставі, що багато чиновників на кінець XVIII століття вже потрапили в інші категорії і не записувались у вищеперераховані.

Наприклад, надвірний радник Степан Мироненко у груповому списку Новоросійської губернії за 1798 рік значиться «из дворян». Він розпочав свою службу 1775 року в Донецькому полку ротним квартирмейстером. В

⁴⁶⁴ Там само. С. 86.

⁴⁶⁵ Там само. С. 76.

⁴⁶⁶ Там само. С. 86.

⁴⁶⁷ Там само. С. 66.

⁴⁶⁸ Там само. С. 63.

Азовській губернії перебував на посаді бухгалтера, а після відкриття Катеринославського намісництва був призначений секретарем у рахункову експедицію. Він також перебував у військових походах у Криму в різних роках. За формулярним списком, за ним у власності також числилося «в Бахмутском уезде подданих малороссиян 150 душ». Тож, бачимо типову кар'єру дворянина Російської імперії.

Але, якщо порівняти з інформацією, вміщеною у формулярному списку, який був складений 1785 року на того ж самого Степана Мироненка, перше, що впадає в очі, що він тут записаний як «из вольноопределившихся малороссиян»⁴⁶⁹.

Якщо поглянути на формулярні списки 1770-х і 1780-х років, то видно, що питома вага чиновників українського походження становила десь 45 %. А. Бойко у своєму дослідженні називає трішки більшу цифру – 60 %⁴⁷⁰. Але, якщо брати до уваги лише канцелярських чиновників, то можна сміливо говорити про домінування чиновників українського походження.

Наприклад, промовисто ілюструє високий процент канцелярських чиновників українського походження рапорт Синельникова від червня 1785 року про нагородження чотирьох канцелярських чиновників Катеринославського намісницького правління черговими чинами: «Намесническое правление усматривая труды, старание и попечение в исправление письменных дел находящихся в state сего правления столоначальников: прапорщика Ивана Разсошникова, губернских регистраторов Тимофея Комарова, Григория Киценкова, Ивана Солошича которыя из бывших Азовской и Новороссийской гебернских канцеляриях должности исправляли как из з данных им атестатов явствует похвально и поведение добропорядочное. За что от онных губернских канцелярий

⁴⁶⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 1. Л. 100–103.

⁴⁷⁰ Бойко А. Переяславська метафора» у суспільному бутті Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Схід – Захід: іст.-культуролог. зб.* 2008. Вип. 9–10. С. 70.

удостоеваны были к награждению чинами...»⁴⁷¹. У груповому формулярному списку, який супроводжував згаданий рапорт, походження всіх чотирьох чиновників, рекомендованих до нагородження вищими чинами, було зазначене як «из Малороссиян».

У серпні того ж 1785 року від Синельникова надходить інший рапорт про нагородження ще трьох чиновників Катеринославської палати кримінального суду – архіваріуса Якова Малахненкова, столоначальників Максима Ключникова та Івана Куцова – чинами провінційних секретарів⁴⁷². Усі три чиновники у груповому формулярному списку також записані як «из Малороссиян»⁴⁷³.

Зменшення серед чиновників кількості вихідців з козацької старшини наприкінці XVIII століття також пов'язане з призначенням П. Зубова на посаду намісника регіону та смертю Катерини II, що ознаменувало період турбулентності та перерозподілу впливів у регіоні та Російській імперії загалом. Вилучення великої частини Полтавщини з адміністративної юрисдикції Катеринославського намісництва у 1802 році спричинило помітний відплив чиновництва українського походження до першої. Українські роди Золотницьких, Остроградських, Бистрицьких, Буницьких, Капністів уже здобули посади в новоствореній Полтавській губернії⁴⁷⁴.

Середній вік чиновників, які працювали в установах Південної України на той час становив 30–40 років. За цим криються, насамперед, два чинники, які частково пояснюють домінування чиновництва саме цього віку. По-перше, більшість з тих, що прийшли сюди з інших регіонів, були переважно молодого віку, їх, вочевидь, захопила ідея швидкого кар'єрного зростання та фінансового збагачення. Там, звідки прибули, вони не бачили перспективи через конкуренцію та інші фактори, які були не на їхню користь.

⁴⁷¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 3. Л. 187.

⁴⁷² РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 2. Л. 166.

⁴⁷³ РГАДА. Ф. 16. Д. Ч. 2. Л. 168–169.

⁴⁷⁴ Бойко А. Переяславська метафора» у суспільному бутті Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Схід – Захід: іст.-культуролог. зб.* 2008. Вип. 9–10. С. 74.

По-друге, насправді умови, в яких опинялися чиновники, були далекі від ідеальних та омріяних і часто несприятливі, тож багато хто мусив іти на пенсію за станом здоров'я. Багато з них змушені були працювати в умовах, взагалі малопридатних для існування. Будівництво приміщень для установ потребувало часу. У перші роки функціонування дедалі більшого штату відбувалося в приміщеннях, які не були придатні для тривалого перебування⁴⁷⁵. Чиновники працювали в вологих, темних і холодних приміщеннях.

Траплялися випадки, коли новопризначені чиновники навіть не могли розпочати виконувати свої обов'язки через різке погіршення стану здоров'я. Наприклад, щойно призначений на посаду земського комісара Крюківського повіту капітан Прима через стан здоров'я поступився посадою секретареві Новоросійської канцелярії Петру Василякову⁴⁷⁶.

Регістратор Слов'янської провінційної канцелярії Новоросійської губернії тридцятишестирічний Ілля Вишневецький 1781 року подав чолобитну про звільнення його від служби за станом здоров'я.

Ілля Вишневецький, як видно з його формулярного атестата, був «из малороссиян»⁴⁷⁷. Але в чолобитній уточнює, що він «уроженец из малороссийского города, а природою шляхетсва польского». Ілля Вишневецький розпочав свою службу 1765 року при Полтавському магістраті канцеляристом. Згодом також працював канцеляристом в Азовській канцелярії та регістратором у Полтавській провінційній канцелярії. Він також коротко перебував на військовій службі у Криму в 1774 році до укладення мирного договору з Портою. Також брав участь у приборканні повстання Пугачова⁴⁷⁸.

Ілля Вишневецький пише: «Но возчустував в себе от понесенной через все прошедшие года в службе трудов слабость в здоровьи и глазах далее уже

⁴⁷⁵ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 5. Л. 65.

⁴⁷⁶ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 9. Л. 192.

⁴⁷⁷ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 185–186.

⁴⁷⁸ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 188.

сей моей настоящей должности также и военной службы продолжать не в силах»⁴⁷⁹.

Сенат, своєю чергою, часто ставився з недовірою до великої кількості прохань про вихід на пенсію за станом здоров'я в регіоні, тож траплялося, що він прямо висловлював свої підозри. Наприклад, у випадку звільнення за хворобою протоколіста Лук'яновича Сенат сумнівався, що той справді мав проблеми зі здоров'ям. На думку Сенату, він керувався лише меркантильним бажанням дістати вищий чин при звільненні. Тож у сенатському указі щодо цього випадку написано: «Палагая причиною не болезнь, а нерасположение помянутого секретаря Лукяновича к службе. От должности не увалонять для того дабы он пулача чин старался за оной заслужить, а иначе исключен будет из статской службы и ни к каким делам определен после не будет»⁴⁸⁰.

Але Синельников у своєму рапорті з цієї справи запевняв, що, за відомостями, отриманими з казенної палати, Лук'янович дійсно довгий час за станом здоров'я не міг виконувати своїх обов'язків, через що і був відпущений з паспортом, а на його місце призначено регістратора Федотова, який виконував часто роботу замість хворого і до того⁴⁸¹.

Якщо чиновник не міг виконувати своїх повноважень через хворобу лише тимчасово, то на його місце намагалися знайти заміну до того часу, коли не буде спроможний знову взятися до виконання доручень. Наприклад, Новоросійська канцелярія своїм рапортом від 17 жовтня 1783 року повідомляє Г. Потьомкіна про певні кадрові ротації, пов'язані з тимчасовою непридатністю губерньського товариша, колезького радника Нелюбова⁴⁸².

Причиною для ротації була вимога правителя Катеринославського намісництва Т. Тутолміна пришвидшити передання всіх справ, ще не завершених у канцелярії Новоросійської губернії. Місце хворого тимчасово

⁴⁷⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 188.

⁴⁸⁰ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 1. Л. 96.

⁴⁸¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 1. Л. 96.

⁴⁸² РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 9. Л. 269–269 зв.

мусив заступити колезький асесор Прокопович. Але поки він не прибув, щоб не втрачати часу, Т. Тутолмін наказав допустити до виконання обов'язків надвірного радника князя Кудашова.

Інша проблема, з якою зіткнулося місцеве чиновництво Південної України у другій половині XVIII століття, полягала в хронічній невиплаті заробітної плати. Багато хто з чиновників не мав засобів для існування, що, своєю чергою, сприяло погіршенню здоров'я та відпливу чиновників в інші губернії.

Ситуацію з невиплатою грошей чиновникам промовисто ілюструє рапорт на ім'я Г. Потьомкіна від Новоросійської губернської канцелярії. У рапорті бачимо такі свідчення: «Из последовавшего от сей канцелярии к вашей светлости от 25 числа февраля сего 1781 года представление известно уже вашей светлости о крайнем недостатке по здешней губернии в казенных деньгах и какову через то принадлежащие ей [...] чины от не получения следующих им денег терпят нужду»⁴⁸³.

Часто недоотримання грошей або взагалі повна їх невиплата траплялися через різні бюрократичні проблеми та непорозуміння між відомствами та чиновниками. Проаналізовані документи рясніють скаргами та проханнями врегулювати проблеми з невиплатою грошей. Наприклад, 1784 року навіть сам Синельников скаржився Г. Потьомкіну, що вже майже рік він перебуває при виконанні обов'язків правителя Катеринославського намісництва і паралельно продовжує командувати Херсонським полком, але за виконання останніх обов'язків йому відмовлено в оплаті, бо він тепер отримує платню намісника⁴⁸⁴. Вважаючи це неприйнятним і несправедливим, Синельников пише, що «За весь прошедший год оно не получал и притерпеваю нужду. И

⁴⁸³ РГАДА. Ф. 16. Д. 796. Ч. 6. Л. 265–265 зв.

⁴⁸⁴ РГАДА. Ф. 16. Д. 693. Ч. 1. Л. 32.

для того осмеливаюсь вашу светлость нижайше просить повелеть мне оное от коль следует выдать и в преть приозводить»⁴⁸⁵.

1786 року той же Синельников уже пише листа про необхідність виплатити затриману оплату різним чиновникам у всьому Катеринославському намісництві. Насправді, проблема з заборгованістю або недостатньою для проживання заробітною платою тривала до кінця XVIII століття і так і не була розв'язана навіть у перші роки XIX століття.

Багато чиновників залежало від заробітної плати, адже не мали інших засобів для існування, але існувала група, чиє фінансове становище було досить міцне. Наприкінці XVIII століття приблизно 35 % чиновників мали у власності землю та селян.

Але, що характерно, більшість земельних наділів і селян, які належали південноукраїнським чиновникам наприкінці XVIII століття, були не в губерніях Південної України. Багато хто мав селян у Малоросійській губернії. Наприклад, серед них були радник правління Новоросійської губернії Григорій Бразоль⁴⁸⁶ та віце-губернатор, колезький радник Павло Неверовський. Останній мав аж 190 душ у Золотоніському повіті⁴⁸⁷. Радник першого департаменту судової палати Новоросійської губернії, колезький радник Дмитро Шмаков мав 40 душ у Кременчуцькому повіті Малоросійської губернії та 23 душі в Новоросійському повіті Новоросійської губернії⁴⁸⁸.

Голова того ж першого департаменту судової палати Новоросійської губернії, статський радник Семен Щукін мав дворових людей у Тверській губернії⁴⁸⁹. Голова другого департаменту судової палати Новоросійської губернії мав за собою запасних 40 селян у Дорогобузькій окрузі Смоленської

⁴⁸⁵ Там Само.

⁴⁸⁶ Панкєєв О. Групові формулярні списки Новоросійської губернії за 1798 р. Запоріжжя, 2011. С. 18.

⁴⁸⁷ Там само. С. 23.

⁴⁸⁸ Там само. С. 34.

⁴⁸⁹ Там само. С. 32.

губернії⁴⁹⁰. Загалом маємо відомості про володіння південноукраїнських чиновників у Тульській⁴⁹¹, Тамбовській⁴⁹², Костромській⁴⁹³ та Слобідсько-Українській⁴⁹⁴ губерніях.

Щодо володінь землями та людьми чиновниками українського походження, то маємо відомості лише про декількох. Наприклад, землемір Маріупольського повіту, земський секретар Василь Медовников мав 28 душ чоловічої статті⁴⁹⁵. Вже згадуваний вище в цьому розділі Степан Мироненко володів «подданих малороссиян 150 душ»⁴⁹⁶. Секретар повітового суду Бахмутського повіту Микола Бабенко володів 6 селянами⁴⁹⁷.

Попри певні негативні моменти, пов'язані зі службою в установах Південної України, охочих з інших губерній влаштуватися хоча б на якусь чиновницьку роботу в регіоні не бракувало. Наприклад, 1784 року Каховський у рапорті до Г. Потьомкіна повідомляє про бажання 3 канцеляристів та одного копіїста з Харківського намісництва служити в Таврійській області⁴⁹⁸. Цього ж року Каховський інформує Г. Потьомкіна про прибуття 7 семінаристів та одного церковника з того ж Харківського намісництва, які висловили бажання служити в штаті Таврійської області.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна сміливо говорити про наявність кількох загальних рис у сукупному портреті чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття. Це, передусім, стосується великої кількості українців серед новосформованої когорти чиновників, особливо поміж канцелярських. Майже кожен другий походив з України. Втім, наприкінці XVIII століття ідентифікувати чиновників українського походження стає важче, адже після здобуття ними російського

⁴⁹⁰ Там само. С. 41.

⁴⁹¹ Там само. С. 52.

⁴⁹² Там само. С. 48.

⁴⁹³ Там само. С. 79.

⁴⁹⁴ Там само. С. 80.

⁴⁹⁵ Там само. С. 110.

⁴⁹⁶ Там само. С. 98.

⁴⁹⁷ Там само. С. 58.

⁴⁹⁸ РГАДА. Ф 16. Ч. 1. Л. 212-214

дворянства інформація про їхнє походження часто упушталася в офіційних облікових документах.

Представники російського дворянства обіймали все ж таки більшість посад у повітових та губернських управліннях і були переважно колишніми військовими офіцерами, яких залучали керувати регіоном на перших етапах після його остаточного входження до політичної та адміністративної сфери Російської імперії. Також були й ті, що потрапили до Південної України з наміром покращити своє економічне становище та статус шляхом здобуття вищих чинів. Ця перспектива приваблювала і представників іноземного дворянства.

Але, насправді, ситуація в регіоні була не така райдужна та обнадійлива, як це здавалося. Чиновники хронічно недоотримували заробітну плату, а погані умови праці були причиною частих захворювань і передчасних звільнень зі служби.

4.2. Перевищення повноважень та зловживання чиновництва Південної України

У другій половині XVIII століття, крім впровадження законодавчих норм, які регламентували службові повноваження цивільного чиновництва й визначали стандарти поведінки та покарання за їх порушення, також відбулося становлення колективної свідомості та почуття корпоративної приналежності до чиновництва. Умонтування Південної України в цей період до державної системи Російської імперії автоматично ознаменувало те, що на регіон розповсюдилося загальнодержавне законодавство, яке регламентувало діяльність чиновників і визначало норми професійної поведінки та покарання за їх недотримання.

Формування корпоративної свідомості в південноукраїнського чиновництва проходило під впливом фаворитизму та патримоніалізму. Відомо, що головний очільник регіону Г.Потьомкін тривалий час був

фаворитом імператриці Катерини II. Втім, завершення романтичних зв'язків між ними не означало втрату довіри останньої до управлінських талантів колишнього фаворита, а навпаки, Г. Потьомкін дістав неймовірні повноваження та необмежений кредит довіри, якого ніхто з сучасників не міг досягти або оскаржити за його життя, хоча багато хто намагався.

У регіоні ж Г. Потьомкін формував своє оточення за патримоніальним принципом. Лише наближені та перевірені користувалися неабиякими соціальними та економічними преференціями. Відданість треба було доводити не державі, а Г. Потьомкіну, покриваючи його та його оточення часто відкриті зловживання. Опозиційні табори, своєю чергою, пильно стежили за кожним кроком Г. Потьомкіна та його кола, щоб по можливості не упустити свого. Справи, які могли б дискредитувати його персону, применшити досягнення, а що гірше, набути публічного розголосу, відразу потрапляли під його особистий контроль. Його неодноразово звинувачували супротивники в розкраданні державної казни та нехлюйському витрачанні грошей, але йому вдалося оминати гучних скандалів.

1791 року, після смерті Г. Потьомкіна, на обрії замаячила особа П. Зубова. У перші роки з його ініціативи проведено кілька ревізій грошової казни та справ часів свого попередника. Він піддав сумніву багато розпоряджень Г. Потьомкіна щодо розподілу земель і робив усе, аби викреслити його ім'я з анналів історії. Втім, політика П. Зубова щодо формування наближених до нього кіл мало в чому відрізнялася від дій його попередника.

Середня ж ланка чиновництва також не забувала дбати про власні інтереси та користувалася сприятливими моментами, які їм часто дарувала доля. Проте жодна справа не набула розголосу, адже неформальна корпоративна система була побудована так, щоб захищати всіх її членів. Будь-які сліди в документах про незаконні оборудки швидко зникали або обривалися.

Хрестоматійна тут справа губернського товариша Азовської губернії Г. Герсеванова. 1782 року в короткому рапорті інший губернський товариш, Л. Алексєєв, повідомляє Г. Потьомкіна про призначення колезького асесора Титова замість Г. Герсеванова, проти якого порушено слідство про незаконне вивезення солі та перебування за кордоном⁴⁹⁹. Втім, справу швидко приховали від широкого загалу. 1783 року Г. Герсеванов подав чолобитну про звільнення його від служби з підвищенням чину за станом здоров'я, у якій він не загадує жодним чином про слідство проти нього, а навпаки, зазначає, що він на той момент і далі продовжував виконувати обов'язки губернського товариша⁵⁰⁰. Втім документи свідчать, що слідство проти нього ще тривало, хоча і в дуже тихій манері⁵⁰¹.

Навіть губернський товариш Л. Алексєєв був помічений в оборудках, пов'язаних з незаконним заволодінням землею. 1781 року колезький секретар К. Бистрицький подав на ім'я Г. Потьомкіна донесення, в якому звинувачує Л. Алексєєва в незаконному заволодінні його 1500 десятинами землі на річці Калчані, які він отримав 1776 року після влаштування в штат Азовської губернської канцелярії⁵⁰². Що цікаво, надбання землі було головною причиною, чому він бажав дістати посаду в канцелярії.

1782 року на ім'я Г. Потьомкіна було подане ще одне донесення, в якому також обвинувачено Л. Алексєєва в незаконному заволодінні землею на тій же річці Калчані⁵⁰³. Цього разу жертвою утисків Л. Алексєєва став поручик І. Скриженський. З донесення видно, що справа вже не нова і тягнеться довший час. Азовський губернатор В. Чертков наказав повернути незаконно забрані землі І. Скриженському, але Л. Алексєєв не лише не послухався, а навпаки, у гніві, що І. Скриженський наважився подати донесення проти нього, віддав останнього під варту на 15 діб.

⁴⁹⁹ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 9. Л. 670.

⁵⁰⁰ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 10. Л. 49–50.

⁵⁰¹ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 10. Л. 141–141.

⁵⁰² РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 9. Л. 79–79.

⁵⁰³ РГАДА. Ф. 16. Д. 558. Ч. 9. Л. 305–305.

Зловживання службовим становищем з метою отримання земельних наділів були розповсюдженою практикою в той період. Ще 1777 року В. Чертков згадує про численні незаконні захоплення земельних ділянок військовими офіцерами та місцевими чиновниками⁵⁰⁴.

Не могли чиновники утриматися і від спокуси фінансових махінацій, особливо, якщо вони мали прямий доступ до готівки, яку було легко сховати, лише не задокументувавши її наявність. Скажімо, яскравим прикладом такої оборудки була Таганрозька портова митниця, де зібране мито швидко зникало в кишенях місцевих чиновників⁵⁰⁵.

Директор Таганрозької митниці Бурбас та інші працівники митниці записували меншу кількість товарів або взагалі дозволяли розвантажуватися кораблям, які належали окремим купцям, без жодного контролю за розвантаженням і запису про товари, які мали обкладатися митом. Зрозуміло, що тут уже йшлося про дуже серйозні порушення і приховати таке було важко від ока інших. Тож, аби показати, що такі речі – це начебто виняток із правила, а не розповсюджена практика, від виконання обов'язків усунули не лише директора митниці Бурбаса, але й усіх його підлеглих, які мали до цього стосунок.

Отже, зловживання та перевищення повноважень чиновниками в досліджуваний період траплялися часто, але характерно, що гучного розголосу набуло лише кілька справ. За офіційними документами тільки декілька чиновників дістали покарання у вигляді усунення від служби. Система була налаштована так, що чиновників, які мали проблеми, тихо переводили на інші посади і часто без жодної згадки про слідства та звинувачення проти них на попередній роботі.

Звісно, до місцевих установ надходило багато скарг від населення стосовно невиконання чиновниками їхніх прямих обов'язків, затягувань

⁵⁰⁴ РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 9. Л. 348-349

⁵⁰⁵ РГАДА. Ф. 16. Д. 797. Ч. 9. Л. 205–208.

рішень у справах. Але лише невелика кількість цих скарг увінчалися слідством проти чиновників.

Головні очільники, як Г. Потьомкін та П. Зубов, мусили заплющувати очі на багато проступків місцевих чиновників. По-перше, їм необхідно було зберігати лояльність місцевого чиновництва, яке натомість бажало мати соціальні та економічні преференції. По-друге, брак професійних чиновників. Тож можна говорити, що в Південній Україні існував неофіційний соціальний договір, який часто був вищий за офіційне законодавство Російської імперії.

ВИСНОВКИ

1. У вступі обґрунтовано актуальність, окреслено мету та визначено основні дослідницькі завдання дисертаційного дослідження. Також аргументовано територіальні та хронологічні межі. Викладено новизну та особистий внесок здобувача до розробки тематики. У вступ включено і інші складові компоненти, які відповідно до правил Міністерства освіти та науки є обов'язковими елементами тексту дисертацій.

2. Для дослідження джерел з історії чиновництва Південної України у другій половині XVIII століття важливі історіографічні напрацювання, які умовно можна розбити на три основні групи. До першої належать праці, які розкривають формування чиновництва в Російській імперії. Другу групу представляють дослідження з формування чиновництва в Україні та різних її історичних регіонах, зокрема, які паралельно з Південною Україною у другій половині XVIII століття зазнали масштабної централізації та уніфікації з боку Російської імперії. І до останньої, третьої, групи зараховано напрацювання з історії Південної України, у яких різною мірою дослідники зверталися до питання формування чиновництва в регіоні.

У загальних роботах з історії чиновництва Російської імперії південноукраїнський аспект не висвітлено зовсім. Проте такі роботи дають уявлення про загальнодержавну політику у сфері чинування, проходження служби, отримання чергових чинів та нагород, обов'язки чиновників, побут, систему покарань за зловживання та багато інших.

Дослідження особливостей формування чиновництва та місцевих установ періоду Російської імперії на теренах історичних регіонів України в останні десятиріччя набрали обертів. Більшість проаналізованих досліджень стосується питання формування системи імперських місцевих установ, трансформації місцевих еліт та їх вмонтування до соціальних верств Російської імперії. Проте дослідницький інтерес викликали Правобережна

Україна, Слобожанщина, територія колишньої Гетьманщини, в той час, як Південна Україна залишилася поза увагою дослідників.

У дослідженнях з історії Південної України другої половини XVIII століття проблема чиновництва проходить наскрізно, але робіт, які б розглядали це питання осібно, не виявлено. Натомість солідний масив становлять дослідження, присвячені участі головних очільників регіону в керуванні та уніфікації управління Південною Україною до законодавчих адміністративних норм Російської імперії. До питання формування та функціонування чиновництва в Південній Україні дослідники зверталися спорадично в контексті інших питань, зокрема, пов'язаних з адмініструванням запорозької спадщини, впровадженням нових місцевих установ та інших соціально-економічних перетворень у регіоні, виконання яких входило до повсякденних обов'язків чиновництва.

3. Наукові принципи історизму, об'єктивності та всебічності, а також спеціальні та міждисциплінарні методи і підходи були застосовані у дисертаційному дослідженні комплексно. Їх використання на всіх етапах дослідження дозволило висвітлити історію чиновництва Південної України другої половини XVIII століття та уникнути некоректних висновків при аналізі подій та основних джерел.

4. Формування місцевого чиновницького прошарку відбувалося на тлі масованого наступу Російської імперії на автономію різних українських історичних регіонів у другій половині XVIII століття. У цей період ліквідовано Запорозьку Січ, а на територіях колишнього Війська Запорозького та тих, що відійшли до Російської імперії внаслідок військових операцій та підписання ряду мирних угод, введено загальноімперський державний адміністративний устрій.

Втім, специфіка соціального устрою регіону, зокрема, присутність великої кількості колишнього запорозького козацтва та інших народностей, які мешкали в степу та на Кримському півострові, наклали значний відбиток

на систему керування ними. Тож, для інтеграції Південної України до загальної політичної та адміністративної системи Російська імперія мусила вдатися до деяких стратегій, що на певний період створили унікальну управлінську модель з притаманними лише регіону посадами та повноваженнями чиновників середньої ланки та головних очільників. Наприклад, на землях колишніх запорозьких паланок функціонували земські комісарства. Ці установи потребували меншого штату, що було вигідно в умовах кадрового голоду.

Реалізація політики центру в регіоні вимагала залучення значних людських ресурсів. Прикордонне становище південноукраїнських губерній збільшувало вагу військового чиновництва в керуванні ними, але однаково не розв'язало проблем. На пізніших етапах відбувалося залучення до керування представників лояльної місцевої еліти та спостерігався притік кадрів з інших губерній Російської імперії.

Істотний вплив на формування та функціонування чиновництва в новостворених адміністративних одиницях мала особистість генерал-губернатора регіону Г. Потьомкіна. Його становище фаворита Катерини II, хоч і колишнього, й одночасне обіймання посади президента Військової колегії дозволяли йому діяти в багатьох ситуаціях на власний розсуд і не зважати на загальноприйняті норми. Наприклад, його особиста похідна канцелярія перебрала на себе функції багатьох не лише місцевих установ, але й центральних.

5. До канцелярії Г. Потьомкіна надходили всі документи, що стосувалися відкриття нових установ та їх комплектації. До неї надсилали й документи, що відображали поточну ротацію кадрів. Герольдія, як центральна установа, що відповідає за нагляд над процесом чиновиробництва в усій державі, також мусила отримувати ці документи, але цього не відбувалося. Отже, діяльність канцелярії Г. Потьомкіна істотно переформатувала не лише напрями руху документів, але й їхнє інформаційне наповнення.

Протягом другої половини XVIII століття Російська імперія прагнула налагодити жорсткий контроль за проходженням служби чиновниками, що проявлялось у систематичному намаганні впровадити обов'язкову форму обліку чиновництва. До вищих та центральних установ мали надсилатися різноманітні відомості, які відображали становище чиновництва та проходження служби на місцях. Головною центральною установою, до якої повинні були надходити матеріали стосовно чиновництва, як уже згадано, була Герольдія. До інших центральних установ також надходили відомості про чиновництво, але не в таких масштабах, як до неї, що зумовлювалося функціональними обов'язками останньої. Однак говорити, що був налагоджений контрольований облік чиновництва, можна лише про кінець XVIII століття.

Академія наук також займала важливе місце серед центральних установ, до яких був спрямований потік документів, що стосувалися безпосередньо чиновництва. Починаючи з 1764 року, Академія наук з перемінним успіхом намагалася організувати систематичне надсилання відомостей про всіх чиновників, які перебували на службі, від усіх установ в державі. Зібрані відомості Академія наук публікувала в місяцесловах. Втім її ініціативи, як і Герольдмейстерської контори, зіштовхнулися з рядом проблем, які перешкоджали налагодити безперебійний потік актуальної інформації про чиновників з усіх установ. Південна Україна не була винятком, що підтверджують часті помилки в оприлюднених списках чиновників, прикріплених до різних установ. Реконструкція руху документів також уможливила визначення основних сучасних архівних зібрань джерел з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.

6. У межах дисертаційного дослідження зокрема проведено масштабну евристику в 4 архівосховищах України та 5 – Російської Федерації. Основний джерельний масив на сьогодні перебуває в архівах Росії, що пояснюється

умовами фондоутворення та конкретними історичними факторами архівної політики, коли певні матеріали були передані на зберігання до центральних архівів Москви та Санкт-Петербурга. Архівосховища України, своєю чергою, також збідніли внаслідок пожеж або невідповідного зберігання. Найбільше зібрання джерел з історії Південної України загалом та чиновництва зокрема містилося в Державному архіві Дніпропетровської області. Проте майже всі документи за період XVIII століття були знищені під час Другої світової війни.

На сьогодні найбільше зібрання джерел з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття зберігається в Державному архіві давніх актів Російської Федерації. Переважно документи з теми дисертації сконцентровано у фонді 16 «Державне управління». Унікальні документи також знайдено у фондах Російського державного історичного архіву.

7. Документальні джерела, які проливають світло на історію чиновництва Південної України другої половини XVIII століття, умовно можна поділити на три групи: проектні документи, документи про персональний склад установ та документи, які регламентували діяльність чиновництва. До унікальних документів, залучених і проаналізованих у дисертаційному дослідженні, належать проекти з упорядкування територій Південної України відповідно до адміністративно-територіальних норм, закріплених в «Учреждениях для управления губерний» 1775 року як обов'язкового для всієї Російської імперії стандарту. Проекти демонструють інтелектуальні потуги та ініціативність місцевого чиновництва з реформування устрою Південної України

8. Проаналізовані мемуари, щоденники, подорожні записки та листування різняться за рівнем інформаційного навантаження. Не дивлячись на те, що не всі наративні джерела містять безпосередню інформацію про представників південноукраїнського чиновництва, вони взаємно доповнюють одне одного та ілюструють чиновницьке життя в різних аспектах.

Наративи мандрівників та іноземців (В. Зуєв, Е. Кравен, Ж. Ромм, Л. Сегюр), які висловили свої враження та ставлення до подій і персон чиновницького світу Південної України, але не мали жодної інституційної причетності до керування регіоном, дали змогу розкрити специфічні управлінські умови Південної України. Подорожуючи теренами регіону, іноземці та мандрівники помічали специфічні риси, що не були притаманні іншим губерніям держави та визначали особливості місцевого врядування. Проте інформація про представників чиновництва Південної України трапляється спорадично в текстах цієї групи. Авторами іншої групи наративних джерел виступили переважно самі чиновники (А. Грибовський, О. Пішчевич, П. Сумароков, Д. Мертваго, Ф. Ростопчин, М. Воронцов), що, у свою чергу, вплинуло й на зміст представлених наративів. Особливо цінними є спостереження чиновницьких груп, опозиційно налаштованих до представників чиновництва Південної України.

Аналіз наративних джерел дозволив глибше розкрити особливості діяльності південноукраїнського чиновництва, подати організацію внутрішньокорпоративних зв'язків чиновницького табору регіону, висвітлити особливості проходження служби та отримання чергових відзнак.

9. Інформаційний потенціал джерел, що були дослідженні в дисертації досить глибокий. Завдяки залученим джерелам вдалося окреслити такі головні риси проспективного портрету чиновництва Південної України, як національне та соціальне походження. З'ясовно, що в 1770-х та 1780-х роках питома вага чиновників українського походження становила приблизно 45 %. Утім, за інформацією, вміщеною в формулярних списках, число чиновництва українського походження наприкінці XVIII століття значно зменшилось. Це можна пояснити тим фактом, що багато чиновників вже отримало дворянський титул. Їх українське походження вже часто не зазначалося у цей період. З проаналізованих джерел також видно, що чиновники українського походження суттєво домінували серед канцелярського чиновництва.

Щодо соціального походження чиновництва кінця XVIII століття, то 83 % належало до дворянства, решта ж 17 % походила з міщан, обер-офіцерських дітей, духовенства, солдатських дітей та «козацького звання». Близько 10 % чиновників вийшло з різних прошарків еліт інших держав. Найчисельнішу групу таких вихідців становили греки, грузини та поляки.

10. Найбільш відверті зловживання чиновництва були пов'язані із махінаціями та незаконним заволодінням земельними ділянками. Траплялися навіть випадки присвоєння землі, яка перебувала у володінні чиновників нижчого рівня. Джерела свідчать і про практики казнокрадства. Усі випадки зловживання та відвертого порушення законів чиновниками не дістали розголосу, а порушники не були покарані. У регіоні побутував патримоніалізм та покривання порушень чиновників, які належали до одного табору.

Дисертаційне дослідження має перспективи поглиблення подальших джерелознавчих та історичних студій з вивчення історії формування та функціонування чиновництва Південної України другої половини XVIII століття в окремих установах та по окремих галузях господарства для деталізації процесу поглинення регіону Російською імперією. Перспективним також є подальше вивчення джерел, які дозволяють персоніфікувати чиновницькі роди та простежити їх родовід у XIX столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

А) Неопубліковані

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 859. Новороссийская палата суда и расправы

1. Спр. 1. Дело о незаконной продаже товаров бывшим канцеляристом Балаклавской таможенной заставы Н. Корнеевским.

2. Спр. 2. Дело об изъятии листов приходной и расходной книги канцеляристом Балаклавской таможенной заставы Н. Корнеевским.

3. Спр. 3. Указы именные и Сената Таврическому областному правлению, Киевскому наместническому правлению, сообщения Таврического областного правления.

4. Спр. 4. Дело о присвоении воспорского городского магистра О. Нуринским казенных денег.

5. Спр. 5. Дело о привлечении к ответственности бывшего Феодосийской портовой таможи поручика Крамели, о злоупотреблении чиновников феодосийской и перекопской таможен, Таврической казенной палаты и других учреждений.

6. Спр. 18. Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе.

7. Спр. 18а. Протокол заседания и мнения по делам о злоупотреблении чиновников по службе.

Ф. 358. Екатеринославская палата уловного суда

8. Спр. 1. Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих городского магистрата в злоупотреблении по службе.

9. Спр. 2. Дело о рассмотрении злоупотреблений по службе служащих кременчугского маги страта.

10. Спр. 3. Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих градского магистрата в злоупотреблении по службе.

11. Спр. 4. Дело по обвинению служащих Кременчугского городского магистрата в злоупотреблениях по службе.

12. Спр. 5. Дело по обвинению кременчугского градоначальника Милкова и служащих городского магистрата в злоупотреблениях по службе.

13. Спр. 7. Дело о злоупотреблении по службе земского исправника Золоторевского Якова и губернского регистратора Журжева Степана.

14. Спр. 8. Дело о злоупотреблении по службе земского исправника Золоторевского Якова и губернского регистратора Журжева Степа.

15. Спр. 9. Дело по обвинению Кременчугского градоначальника Адлерштраге в злоупотреблении по службе.

16. Спр. 10. Дело о законном присвоении денежной суммы судьей Полтавского уездного суда Балясным Максимом.

17. Спр. 11. Дело по рассмотрению жалобы статского советника Гарасеванова о насильственном уводе подданных ему людей представителями полтавского нижнего земского суда.

18. Спр. 12. Дело о незаконной выдаче Кременчугским бургомистром Аршиновым документов польским подданным.

19. Спр. 13. Дело по обвинению судьи Сачавцева и регистратора Некрасовского Градижского уезда в злоупотреблениях по службе.

20. Спр. 15. Указы Правительствующего Сената об учреждении губернских казначейств, о приписки сосланных в отдаленные губернии, о порядке судопроизводства.

Ф 648. Екатеринославская межевая контора

21. Спр. 30. Дело по обвинению землемера Анатольского в злоупотреблении служебным положением.

22. Спр. 55. Дело по обвинению Градижского землемера Андреева в злоупотреблении по службе.

Дніпропетровський національний історичний музей ім. Яворницького**Архів фондів документів**

23. КП. 166459 / АФД. 137. Інструкція Азовської губернської канцелярії командирові Кальміуської паланки (повіту) секунд-майору Горлинському, 11 листопада 1775 р.

24. КП. 38197 / АРХ. 208. Рапорти та листи до азовського губернатора генерал-майора В. Черткова, грудень 1775 р. – лютий 1776 р.

25. КП. 74238 / АРХ. 14531. Рапорти, листи, донесення командирів повітів (паланок) Азовської губернії та різних осіб до губернської канцелярії, 1775–1776 рр.

26. КП. 166478 / АФД. 156. Рапорти командира Консьководського повіту Т. Корчагіна до Азовської губернської канцелярії, жовтень – грудень 1775 р.

27. КП. 383773 / АРХ. 200. Фонд Катеринославського намісницького правління, 1777–1778, 1786, 1791–1793 рр.

28. КП. 7457 / АРХ. 14740. Фонд Азовської губернської канцелярії, 1775–1776 рр.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В. Вернадського

Ф. ІХ Фортеця Св. Єлизавети.

Колекція архівних документів 1753–1821 рр.

29. Спр. 1611–1618. Рапорты о заготовке сена, о состоянии слободского казачьего селения, о нападении запорожских казаков и об увозе ими печеного хлеба, ведомости отлучек и нарядов рядовых и мастеров по крепости св. Елизаветы, октябрь, 1762 г.

30. Спр. 1626–1647. Рапорты, отношения и табеля о состоянии Слободского казачьего полка, о прибыли и убыли людей, ноябрь 1762 – январь 1763 г.

31. Спр. 1648–1657. Доношения командиров рот и команд Неженского полка киевского гарнизона о вступлении в брак нижних чинов, 1762 г.

32. Спр. 1658–1669. Доношения капитана Пандурского полка Олешовского о жестоком обращении поручика Карачуна с подчиненными и о нанесении оскорбления ему и его жене; ордера Мельгунова о разборе этого дела и приговор, 1762 г.

33. Спр. 1708–1727. Табели о состоянии Слободского казачьего полка и переписка по жалобе Михаила Проходы на притеснения новопоселенцев сотником плетеноташлыцким Молчаном, 1762 г.

34. Спр. 1728–1776. Ордера Слободской полковой канцелярии, рапорты сотников и прошения казаков о спорах за землю, об оскорблении, пропаже лошадей, о временном исполнении должности сотника и другим вопросам, 1762 г.

35. Спр. 1777–1778. Указы гарнизонной канцелярии крепости св. Елизаветы об отпуске денежного содержания обер- и унтер-офицерам, капралам и нижним чинам гусарского Хорватского полка Новосербского корпуса, 20–27 марта 1762 г.

36. Спр. 1876–1884. Рапорты и отношения крепости св. Елизаветы гарнизонной канцелярии об удержании с бригадира Муравьева и ротмистра Попова по 6 рублей и о выплате рядовым денежного содержания, декабрь 1763 г.

37. Спр. 1897–1903. Ордера коменданта крепости св. Елизаветы Муравьева и рапорты писарей гарнизонной канцелярии Щербинова и Лобовского о переводе по службе и об освобождении от налогов, 1763 г.

38. Спр. 1966–2037. Указы, ордера отношения и рапорты о перемещении личного состава, полученные комендантской канцелярией крепости св. Елизаветы. 1763, 1787, 1795 г.

39. Спр. 1422–1442. Рапорты жителей С. Каменная в слободскую полковою канцелярию о тяжести постоя ландемильского и брянского полка, о пропаже лошади и о доставке пакетов кош низовой запорожский и по другим вопросам, 1964 года оригиналы.

Ф. V. Матеріали Одеського товариства історії та старожитностей

40. Спр. 1695–1714. Переписка В. Попова с разными лицами. 1792–1793 гг. Из Решитил. архива походной канц. Письма Н. Мордвинову, А. Вяземскому. Переписка с А. Храповицким. Копии нач. XIX в.

41. Спр. 1715–1753. Выписка из бумаг Решитиловского архива канц. кн. Потемкина. 31/08/1770 – сент. 1791 г.

Ф. 42. Н. Д. Полонської-Василенко

Оп. 1

42. Спр. 149. Копії документів XVIII століття до історії південного краю, 1767–1803 рр.

43. Спр. 267. Адміністрація Нової Сербії. Розділ монографії з історії Новоросії.

44. Спр. 270. Ліквідація Запорозької Січі. Розподіл Запорозьких Вольностей. План монографії.

45. Спр. 276. Полонская-Василенко Н. Д. Подборка (копий) документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780–1800 гг. в Новороссии, часть II.

46. Спр. 277. Полонская-Василенко Н. Д. Копии документов 1740–1770-х гг. архивов крепости Св. Елизаветы, Генеральной войсковой канцелярии, собраний и фондов для сборника документов “Заселення Південної України в XVIII ст.

Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. 535. Попов Василий Степанович (1745–1822) – управляющий кабинетом Екатерины II, и его дети и внуки

Оп. 1

47. Спр. 977. О назначении на различные должности чиновников.

48. Спр 2117. Об определении чиновников.

Ф. 799. Таврическое областное правление

Оп.1

49. Спр. 5. Предписания В. Каховскому о чиновниках, направленных в Таврическую область.

50. Спр. 6. Послужные списки чиновников карантина, приказа общественного призрения, гражданского и уголовного суда.

51. Спр. 7. Об определении разных чиновников в штат обласного правления.

52. Спр. 64. О назначении Дмитрия Бутурлина по представлению Потемкина в Таврическое областное правление надворным советником.

**Ф.801. Екатеринославский и Таврический
генерал-губернатор П. А. Зубов»**

Оп.1

- 53. Спр. 5. Об отводе разным лицам земли в Таврической области.
- 54. Спр. 23. Формулярные списки чиновников Таврической области.

Российский государственный архив древних актов

Ф.16. Внутреннее управление

- 55. Д. 588. Ч. 1. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 56. Д. 588. Ч. 2. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 57. Д. 588. Ч. 3. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 58. Д. 588. Ч. 4. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 59. Д. 588. Ч. 5. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 60. Д. 588. Ч. 6. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 61. Д. 588. Ч. 7. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 62. Д. 588. Ч. 8. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 63. Д. 588. Ч. 9. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.
- 64. Д. 588. Ч. 10. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.

65. Д. 588. Ч. 11. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.

66. Д. 588. Ч. 12. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею, 1775–1784 гг.

67. Д. 691. Расписание дел по Экспедициям в Екатеринославском наместничестве поднесенное от Генерал–поручика Тутомлина 1783–1784 гг.

68. Д. 693. Ч. 1. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею.

69. Д. 693. Ч. 2 – донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею.

70. Д. 693. Ч. 3. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею.

71. Д. 693. Ч. 4. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею.

72. Д. 693. Ч. 5. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею.

73. Д. 700. Высочайшие рескрипты и грамоты императрицы Екатерины Второй князю Платону Александровичу Зубову по управлению вверенных ему в управление Екатеринославскою и Вознесенскою губерниями и Таврическою областью.

74. Д. 796. Ч. 1. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

75. Д. 796. Ч. 2. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

76. Д. 796. Ч. 3. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

77. Д. 796. Ч. 5. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

78. Д. 796. Ч. 6. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

79. Д. 796. Ч. 7. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

80. Д. 796. Ч. 8. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

81. Д. 796. Ч. 9. Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею.

82. Д. 797. Ч. 1. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

83. Д. 797. Ч. 2. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

84. Д. 797. Ч. 3. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

85. Д. 797. Ч. 4. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

86. Д. 797. Ч. 5. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

87. Д. 797. Ч. 6. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

88. Д. 797. Ч. 7. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

89. Д. 797. Ч. 8. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

90. Д. 797. Ч. 9. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

91. Д. 797. Ч. 10. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

92. Д. 797. Ч. 11. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

93. Д. 797. Ч. 12. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

94. Д. 797. Ч. 13. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

95. Д. 797. Ч. 14. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

96. Д. 797. Ч. 15. Бумаги канцелярии Потемкина-Таврического о губерниях Азовской, Астраханской, о Днепровской линии, Войске Донском и пр.

97. Д. 798. Высочайшие указы и рескрипты императрицы Екатерины Второй князю Григорию Александровичу Потемкину-Таврическому по управлению вверенными ему губерниями: Новороссийской, Азовской, Астраханской, Саратовской, Екатеринославкой, Харьковской и Таврической областью.

98. Д. 962. Ч. 1. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

99. Д. 962. Ч. 2. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

100. Д. 962. Ч. 3. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

101. Д. 962. Ч. 4. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

102. Д. 962. Ч. 5. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

103. Д. 962. Ч. 6. Донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью.

104. Д. 965. Донесения губернатора Семена Жегулина о Таврической области и о войске Черноморских Казак.

105. Д. 966. Ч. 1. Доклады князя Платона Зубова по управлению Таврической областью, губерниями Херсонской, Екатеринославской.

106. Д. 966. Ч. 2. Доклады князя Платона Зубова по управлению Таврической областью, губерниями Херсонской, Екатеринославской.

Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 52. Дела князя Потёмкина-Таврического

Оп.1

107. Д. 66. Рапорты канцелярии Новороссийской губернии и генерал майора А. В. Черткова.

108. Д. 69. Указы Сената и Военной коллегии генерал аншефу Г. А. Потемкину.

109. Д. 72. Журналы именных высочайших повелений за 1774–1786 гг, 1789 г, 1791 г.

110. Д. 92. Указы Сената и Военной коллегии на имя Потемкина об устройстве и управлении Новороссийской и Азовской губерніями.

111. Д. 95. Ч. 2. Рапорты канцелярии Новроссийской губернии.

112. Д. 95. Ч. 3. Рапорты и доношения Азовского генерал-губернатора генерал-майора В. Черткова.

113. Д. 96. Рапорты Азовского губернатора.

114. Д. 97. Ч. 81. Рапорты Азовского губернатора генерал-поручика В. А. Черткова.

115. Д. 103. Ч. 1. Рапорты азовского губернатора генерал-майора В. А. Черткова.

116. Д. 103. Ч. 2. Рапорты азовского губернатора генерал-майора В. А. Черткова.

117. Д. 104. Ч. 1. Рапорты Азовского губернатора генерал-майора В. А. Черткова.

118. Д. 104. Ч. 2. Рапорты, табели, ведомости, сметы, письма и мнение азовского и новороссийского губернаторов генерал-майоров В. А. Черткова и М. В. Муромцева.

119. Д. 122. Рапорты правителя Екатеринославского наместничества генерал-майора Синельникова.

120. Д. 204. Указы Военной коллегии, Сената и Синода по вопросам управления Азовской, Новороссийской и Астраханской губерниями.

121. Д. 223. Рапорты азовского губернатора Черткова.

122. Д. 274. Ч. 1. Рапорты азовского генерал губернатора В. Чертока.

123. Д. 284. Ч. 1. Рапорты новороссийского губернатора генерал-майора Н. Д. Языкова.

124. Д. 302. Ч. 2. Указы Сената о проведении рекрутского набора 1783 года (Штат Екатеринославского наместничества от 30 марта 1783 г., С. 32–37). Рапорт Тутолмина о получении указа Сената на имя Потемкина, 30 июня 1783.

125. Д. 302. Ч. 4. Указы сената об Учреждении Кавказского наместничества (об отпуске денежных средств для Екатеринославской губернии и Таврической области, о производстве в чины, назначении на должности офицеров и чиновников).

126. Д. 351. Ч. 1. Сообщения Военной коллегии об открытии губернских учреждений, назначении на должности, производстве, награждении.

127. Д. 359. Рапорты правителя Таврической области В. Каховского.

128. Д. 394. Ч. 1. Рапорты правителя Таврической области В. Каховского.

129. Д. 399. Ч. 1. Журнал исходящих документов по Губернской экспедиции.

130. Д. 399. Ч. 4. Журнал реляций на имя Екатерины.

131. Д. 402. Письма генерал-поручиков В. А. Черткова, А. Салтыкова, генерала Ю. Долгорукого и др.

132. Д. 423. Ч. 1. Рапорты правителя Екатеринославского Наместничества В. В. Каховского и наместнического правления о награждении и повышении в чинах гражданских служащих: формулярные списки чиновников. 3 июня 1787. 1 марта 1789 г.

133. Д. 423. Ч. 2. Рапорты правления Таврической области.

134. Д. 454. Рапорты правителя Таврической области генерал-аншефа Каховского о награждении отличившихся офицеров и чиновников из администрации Тавриды.

135. Д. 500. Рапорты Таврического наместнического правления (о награждении чиновников).

136. Д. 547. Ч. 1. Рапорты правителя Таврической области бригадира Жегулина и правления о благоустройстве края, о сборе рекрутов, о награждении, перемещении и увольнении чиновников, формулярные списки.

137. Д. 599. Ведомости Харьковского и Екатеринославского наместнических и Таврического областного правлений (о числе служащих местной администрации).

138. Д. 601. Ведомости Екатеринославского и Таврического областного правлений (о численности чиновников административного аппарата).

Российский государственный исторический архив

Ф. 1349. Формулярные списки чиновников гражданского ведомства

“Коллекция”

Оп. 4

139. Д. 32. Формулярные списки гражданских чиновников по Екатеринославской губернии 1810 г.

140. Д. 34. Формулярные списки гражданских чиновников по Екатеринославской губернии за 1807 г.

141. Д. 40. Формулярные списки гражданских чиновников по Таврической губернии за 1815 г.

142. Д. 52. Формулярные списки чиновников учреждений Новороссийской губернии за 1798 г.

143. Д. 57. Формулярные списки чиновников Новороссийской губернии за 1800 г.

144. Д. 70. Формулярные списки гражданских чиновников по Таврической губернии за 1804 г.

145. Д. 98. Формулярные списки гражданских чиновников по Херсонской губернии за 1814 г.

146. Д. 108. Формулярные списки гражданских чиновников по Екатеринославской губернии за 1814 г.

147. Д. 117. Формулярные списки гражданских чиновников по Таврической губернии за 1814 г.

Оп. 6

148. Д. 443. Формулярные списки чиновников учреждений Нижегородской, Новороссийской, Пермской и Петербургской губерний за 1797 г.

149. Д. 428. Формулярные списки чиновников учреждений Выборгской, Екатеринославской, Калужской, Казанской, Киевской и Харьковской губерний за 1792 г.

150. Д. 480. Формулярные списки чиновников учреждений Новороссийской губернии за 1801 г.

Ф. 1341. Правительствующий Сенат. Первый Департамент**Оп. 1**

151. Д. 10. О таможах Екатеринославской губернии 1797 г.

152. Д. 185. О высылке в С. П. из Иностранной, адмиралтейской коллегии и из Слободской-Украинской и Новороссийской губерний некоторых чиновников для употребления в учреждении при экспедиции государственного хозяйства практической школы 1798 г.

Ф 1343. Департамент Герольдии**Оп. 45**

153. Д. 84. Исходящие Герольдмейсерской конторы за 1797 г.

154. Д. 85. Исходящие Герольдмейсерской конторы за 1798 г.

155. Д. 86. Исходящие Герольдмейсерской конторы за 1798 г. августа с 19 числа.

156. Д. 87. Исходящие Герольдмейсерской конторы за 1799 г.

Отдел рукописей Российской национальной библиотеки**им. М. Е. Салтыкова-Щедрина****Ф. 609. Попов В.С.**

157. Д. 344. Фалеев Михаил Леонтьевич, обер, кригс-камисар.

158. Д. 436. Фалеев Михаил Леонтьевич, статский советник.

159. Д. 463. Коховский Василий Васильевич 9 ноября 1792 г. Официальное письмо не уставному лицу (графине) о расчетах за здание в казну леса 9 ноября 1792 г.

160. Д. 464. Коховский Михаил Васильевич. Письмо Василию Васильевичу Каховскому 8 января 1791 г.

161. Д. 465. Каховский Михаил Васильевич. Официальное письмо И. М. Дерibasу о награждении его брата за дело при Градешти 1792 г.

162. Д. 466. Куб-ад-Дин Эфенди, кадин. Письмо в канцелярию Таврической области о желании крымских татар перейти в русское подданство 1784 г.

163. Д. 469. Муссала Эфенди, муфтий. Письмо советнику канцелярии Таврической области Вузевичу о желании крымских татар перейти в русское подданство 24 июня 1784 г.

164. Д. 475. Письмо аксакалов и старшин крымских татар имп. Екатерине II с просьбой взять крымских татар под свое покровительство 1780 г.

165. Д. 482. Руденко Иван, предводитель дворянства Екатеринославской губернии и др. 24 марта 1794 г.

166. Д. 490. Письмо Адриану Моисеевичу Грибовскому.

Ф. 612. Потемкин-Таврический Г. А.

167. Д. 40. Каховский Василий Васильевич, Таврический губернатор, «краткое описание всех принадлежностей у дому Григория Александровича Потемкина-Таврического, состоящего в Богоявленске. Записка присланная от В. В. Каховского 1791–1795 гг.

168. Д. 41. Потемкин Григорий Александрович. Письмо Катерине 11. Благодарность за прибавку к жалованию губернатора, 16 октября 1786 г.

Ф. 588. Погодин М. П.

169. Д. 7. Базин А. О. Письмо Кн. Г. А. Потемкину с жалобой на то, что обошли наградами за заслуги в русско-турецкой войне, октябрь 1780 г.

170. Д. 8. Байков В. С. Письма кн. Потемкину с просьбой наградить бригадирским чином и дать пенсию. Январь 1784 г., 17 февраля 1788 г.

171. Д. 9. Барятинский И. М. кн. Письмо кн. Потемкину о сдаче дел И.М. Симолону и об отправлении к русскому консулу в Марсель перевода с письма Потемкина. 17–28 февраля 1785 г.

172. Д. 10. Безбородко А. А. Письма Потемкину (опубликованы А. Ф. Бычковым «Русская старина» 1873, т 8 стр. 732, 887-888. Письма 2 и 8 июля 1784 года, июня 1786 г., 8 июля 1786 г.

173. Д. 12. Бецкой И. И. Письмо кн. Потемкину об изменении в управлении воспитательным домом, 2 июня 1780 г.

174. Д. 18. Бороздин М. С. Письмо кн. Потемкину с просьбой содействовать в получении должности в Сенате или Военной Коллегии, 9 февраля 1784 г.

175. Д. 20. Брюс Я. А. Письма кн. Потемкину частного характера 28 апреля, 17 июня 1785; 12 марта, 7 апреля и 1 июня 1786 г.

176. Д. 31. Вяземский А. А. Письмо кн. Потемкину Г. А. по поводу сделанного Немцовым Ф. Г представления в Сенат о замещении должности губернского секретаря 20 мая 1775 г.

177. Д. 45. Золотницкий В. Т. Письмо кн. Потемкину Г. А. с поздравлением по случаю звания генерал-фельдмаршала 20 февраля 1784 г.

178. Д. 47. Зубов П. А. кн. Аттестат о службе, выданный Е. И. Бланкеннагелю 28 июня 1796 г.

179. Д. 48. Игельштром О. А.

180. Д. 79. Потемкин Г. А. Письма Языкову Н. Д. о строительстве дачи под Хортицей. 25 марта 1780; не позднее 10 октября 1782 г; и 13 июня без года.

181. Д. 80. Потемкин Г. А., Ордер И. Г. фон Реку е в получение 4 тыс. Руб., пожалованных ему Екатериной II. 29 июня 1787 г.

182. Д. 81. Потемкин Г. А. Письмо принцу Карлу Нассау-Зигену о совместных действиях под Очаковым 10 июня 1788 г.

183. Д. 82. Потемкин Г. А. Обращение к запорожцам казакам с призывом вернуться в Россию 16 сентября 1788 г.

184. Д. 83. Потемкин Г. А. Приказ о прядке обстрела неприятеля, сентябрь 1788 г.

185. Д. 84. Потемкин Г. А. Донесения Катерине 2 о военных действиях в русско-турецкой войне за 4–11 ноября 1788 г.

186. Д. 85. Потемкин Г. А. Письмо И. Г. Реку с предписанием ехать в Финляндию для переговоров о мире с шведским королем Мейерфельдом и попутно собрать сведения о шведской коннице. 1789 г.

187. Д. 86. Потемкин Г. А. Приказ полковым командирам Екатеринославской и Украинской конницы сделать полки легкоконными и готовыми к бою, 1788–1789 гг.

188. Д. 87. Потемкин Г. А. Путешествие по маршруту Петербург, Москва, Тула Бахмут, приазовские и причерноморские степи. Цель поездки изучение экономического изучения края, Образ Жизни Запорожских казаков, род их занятий (лесоводство, скотоводство, конские заводы, рогатый скот, разведение виноградников) Краткие записки о побегах русских крестьян-переселенцев.

Ф. 885. Эрмитажное собрание

189. Д. 470. Щербатов Михаил Михайлович «О древних чинах бывших в России и должности каждого с них» до 1776 г.

190. Д. 539. Список, находящийся в статской службе чином седьмого класса 1788 г.

191. Д. 546. Списки находящихся в губерниях председателям палат и директорам экономии, апрель 1788 г.

192. Д. 66а. Екатерина II. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи.

**Научно-исторический архив
Санкт-Петербургского института истории
Российской академии наук**

Ф. 36. Воронцовы

193. Д. 474. Высочайшие рескрипты на имя Екатеринославских гражданских губернаторов 1791–1801 гг.

194. Д. 869. Список чиновникам служащим в Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниях и в области Бессарабской.

Ф. 200. Аполлон Скальковский

Оп. № 2

195. Д. 2. Правда о немецкой колонизации в Новороссийском крае 1787–1837 гг.

196. Д. 3. Первые попытки изучения Новороссийского края в 1760–1770 гг.

197. Д. 10. Исторический очерк первого столетия Новороссийского генерал-губернаторства 1774–1874 гг.

198. Д. 17. Материалы по истории Новороссийского края.

199. Д. 52. Статистические материалы по истории Новороссийского края.

200. Д. 89. Материалы по истории Новоросси.

201. Д. 92. Материалы по истории Херсонской губернии.

202. Дел № 98. Статистическое материалы по истории Екатеринославской губернии.

203. Д. 99. Всеподданнейший рапорт Екатеринославского губернатора Коховского 21 сентября 1792 г. о присоединении к Екатеринославской губернии новоприобретенных области.

204. Д. 139. Материалы по истории г. Одессы.

205. Д. 167. Перечень законодательных актов по истории Новороссийского края 1796–1805 гг.

Оп № 3

206. Д. 305. Описание границ Азовской губернии и прилежащих к Азовской губернии частей. Объяснительный текст (копия) к несохранившейся карте. Отрывок из обширной рукописи, от которой сохранились.

207. Д. 341. Доклад сенаторов Н. И. и П. И Паниных о именовании Новосербского селения Новороссийскою губернией; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерного, о плене раздач земель к их заселению. С приложением штатов правления губерний и вышеозначенным полкам.

Ф. 226. Коллекция Библиотеки академии наук

208. Д. 424. Документы по истории Украины, собранные В. П. Адриановой-Перетц 1690–1876 гг.

Б) Опубліковані

209. Автобиография графа Семена Романовича Воронцова. *Русский архив*. 1876. Кн. 1. С. 33–58.

210. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / упор. А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін.;

передмова І.В. Савченко. *Джерела з історії Південної України*. Т. 1. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. 528 с.

211. Багалеї Д. Ведомость, учиненная в Азовской губернской канцелярии, в олікое число в Екатеринославскому езде состоят вновь от веденные к отводу назначенных помещикам земель. 1776 г. Наследники Запорожских земель. *Киевская старина*. 1885. Т. IV. С. 783–790.

212. Бартенев П. И. Жильбер Ромм. К истории русской образованности нового времени. *Русский архив*. 1887. № 1. Т. 25. С. 5–38.

213. Беднов В. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье: из архива Екатеринославской духовной консистории. *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии*. 1908. Т. 4. С. 31–129.

214. Беднов В. А. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии*. 1914. Т. 9. С. 168–215.

215. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 г. *Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав. Вып. 2. Ч. 1. 134 с.

216. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потёмкиным. *Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав. Вып. 2. Ч. 2. С. 1–126.

217. Вести из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову, 1799-й г. *Русский архив*. 1876. Кн. 3. С. 414–429.

218. Гавриил. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 гг. *ЗООИД*. Т. III. Одесса, 1853. С. 79–129.

219. Гавриил. Устное повествование бывшего запорожца, а ныне жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одеса, 1842. 95 с.

220. Грибовский А. Записки о императрице Екатерине Великой. *Репринтное воспроизведение издания 1864 г.* Москва, 1989. 96 с.

221. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774–1788 гг. Санкт-Петербург, 1893. Вып. VI. 378 с.

222. Екатерина II и Потемкин Г. А. Личная переписка 1769–1791 гг. Москва, 1997. 992 с.

223. Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941. 79 с.

224. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789 гг.). Санкт-Петербург, 1865. 386 с.

225. Зуев В. Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. Санкт-Петербург, 1787. 313 с.

226. Известия из России в Англию в царствование императора Павла Петровича. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову, 1799 г. *Русский архив.* 1876. Кн. 4. С. 393–415.

227. Проект административного устройства Таврической области, поданный Г. А. Потемкиным Екатерине II в феврале 1784 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* 1893. № 19. С. 71–75.

228. Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. *Русский архив.* 1876. Кн. 1. С. 79–120.

229. Известия из России в Англию. Письма графа Ф. Ростопчина к графу С. Воронцову. *Русский архив.* 1876. Кн. 2. С. 206–222.

230. Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Запоріжжя: Тандем-У, 1999. 528 с.

231. Краткая записка о приходе и расходе экстраординарных сумм в распоряжениях покойного князя Потемкина бывших. *ЗООИД*. 1872. Т. 8. С. 225–227.

232. Лебедев В. Реформы Петра I: сб. док. / сост. В. И. Лебедев. Москва, 1937. 379 с.

233. Мертваго Д. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго (1760–1824 гг.). Санкт-Петербург, 2006. 368 с.

234. Мертваго Д. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго (1760–1824 гг.). Санкт-Петербург, 2006. 368 с.

235. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова, 1780 г. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук. С. 451.

236. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова, 1784 г. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук. С. 483.

237. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова, 1780 г. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук. 490 с.

238. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1784 г. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук. 499 с.

239. Мурзакевич Н. Письма светлейшего князя Г. А. Потемкина-Таврического разным лицам. *ЗООИД*. 1871. Т. VII. С. 191.

240. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни / упор.: К. І. Климова, Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. Кн. 1. 1032 с.

241. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / упор. А. Бойко. *Джерела з історії Південної України*. Т. 10. Запоріжжя, 2009. 434 с.

242. Панкєєв О. Групові формулярні списки Новоросійської губернії за 1798 р. Запоріжжя, 2011. 125 с.

243. Панкєєв О., Олененко А. Азовське намісництво: нереалізований проект. Запоріжжя, 2011. 98 с.

244. Пишчевич А. С. Жизнь А. С. Пишчевича им самим написанная 1764–1805. Москва, 1885. 273 с.

245. Потапенко С. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. Київ: Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 496 с.

246. Проект административного устройства Таврической области, поданный Г. А. Потемкиным Екатерине II в феврале 1784 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1893. № 19. С. 71–75.

247. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1720–1723 гг. Т. VI. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 819 с.

248. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1723–1727 гг. Т. VII. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 933 с.

249. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1728–1732 гг. Т. VII. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 989 с.

250. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1763–1765 гг. Т. XVI. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1135 с.

251. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1770–1774 гг. Т. XIX. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1083 с.

252. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1775–1780 гг. Т. XX. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1034 с.

253. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1781–1783 гг. Т. XXI. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1083 с.

254. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1784–1788 гг. Т. XXII. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1168 с.

255. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1789–1796 гг. Т. XXIII. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 974 с.

256. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1796–1798 гг. Т. XXIV. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 869 с.

257. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1798–1799 гг. Т. XXV. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 933 с.

258. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1800–1801 гг. Т. XXVI. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 875 с.

259. ПСЗРИ. Собрание Первое. 1802–1803 гг. Т. XXVII. Санкт-Петербург: типография 2 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830. 1122 с.

260. ПСЗРИ. Собрание Первое. Книга штатов. С 1649 по 1825 гг. Т. XXXXIV. Санкт-Петербург: типография 1 отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1830.

261. Путешествие в Крым и Константинополь миледи Элизабет Кравен в 1786 г. *Историческое наследие Крыма*. URL: <http://old.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=104&par=74&l=&art=585>. (дата звернения: 15.03.2019).

262. Список находящимся в гражданской службе во всех присутственных местах, с показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин на 1769 г. Санкт-Петербург, 1769. 246 с.

263. Список находящимся в статской службе чинам на 1795 г. Санкт-Петербург, 1795. 263 с.

264. Список находящимся у статских дел господам сенаторам, обер-прокурорам, и всем присутствующим в коллегиях, канцеляриях, конторах, губерниях, провинциях и городах, тако ж прокурорам, оберсекретарям,

эксекуторам и секретарям: с показанием каждого вступления в службу и в настоящий чин на 1767 г. Санкт-Петербург, 1767. 228 с.

265. Список состоящим в статской службе чинам [первых восьми классов]. На ...[1773, 1775–1780, 1783–1784, 1786, 1788, 1790–1797] г. Санкт-Петербург, 1772–1797. *Государственная публичная историческая библиотека России*. URL: <http://elibr.shpl.ru/nodes/13200>. (дата обращения: 13.02.2019).

266. Степанов В. Русское служивое дворянство второй половины XVIII в. (1764–1795 гг). Список по месяцесловам. Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. 832 с.

267. Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Санкт-Петербург: Императорская типография, 1803. Ч. 1. 273 с.

268. Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Санкт-Петербург, 1805. Ч. 2. 276 с.

269. Сумароков П. Путишествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г., Павлом Сумароковым. С историческим и географическим описанием всех тех мест. Москва, 1800. 238 с.

270. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. 95 с.

271. Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель в четырех томах / сост. Ю. М. Эскин, М. В. Бабич, Е. Ф. Желоховцева. Т. II. Москва, 1992. 520 с.

272. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России (записки князя М. М. Щербатова). *Русская старина*. Т. II. Санкт-Петербург, 1870. С. 13–116.

ЛІТЕРАТУРА

273. Абросимова С. Родина Синельникових в житті та творчості Д. І. Яворницького. *Видатні особистості: музейна персоналістика*: матер. обласної музейної конференції до Міжнародного дня музеїв та 75-річчя Дніпропетровської області. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. Вип. 10. 338 с.

274. Абросимова С. В. Краєзнавець О. В. Васильєв: під впливом Д. І. Яворницького. *Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки*: наук. щорічник. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 7. С. 170–178.

275. Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу). *Часопис "Південна Україна"*. 1996. № 2. С. 19–27.

276. Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783–1998 гг. Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. 464 с.

277. Аксаков С. Т. Воспоминания С. Т. Аксакова о Д. Б. Мертваго: письмо к В. П. Безобразову. *Русский вестник*. 1857. Кн. 1. С. 125–133.

278. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах: рассуждения. Санкт-Петербург: Б. и., 1864. 156 с.

279. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени : составлен по распоряжению министра внутренних дел чиновником особых поручений при министре Е. Анучиным. Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1872. 238 с.

280. Аркуша О. Г., Бородін Є. І., Віднянський С. В., Гай-Нижник П. П. та ін. Нариси історії державної служби в Україні. Київ: Ніка-Центр, 2008. 536 с.

281. Архипова Г., Румянцева М., Сенин А. История государственной службы в России в XVIII–XX вв. Москва: РГГУ, 2001. 232 с.

282. Аршакян М. А. Формулярные списки служащих и рабочих Алтайского (горного) округа XIX – начала XX века как исторический источник: автореферат диссертации. Барнаул, 2010. 286 с.

283. Бабич М. В. Государственные учреждения XVIII века: комиссии петровского времени. Москва: 2003. 479 с.

284. Багалея Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев: типография Корчака-Новицкого, 1889. 120 с.

285. Багалея Д. Наследники Запорожских земель. *Киевская старина*. 1885. Т. IV. С. 783–790.

286. Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2006. 288 с.

287. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.

288. Берендтс Є. О прошлом и настоящем русской администрации : (записка, составленная в декабре 1903 г.). Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1913. 280 с.

289. Білівненко С. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2008. 19 с.

290. Білівненко С. Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2008.

291. Білівненко С. Система управління та регулювання відкупів Степової України останньої чверті XVIII ст. *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Т. 13. Київ, 2006. С. 209–237.

292. Блинов И. Губернаторы : историко-юридический очерк. Санкт-Петербург: типо-лит. К. Л. Пентковского, 1905. 366 с.

293. Бойко А. Діяльність В.С Попова по управлінню Південною Україною на початку 90-х рр. XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. VII. С. 91–102.

294. Бойко А. Переяславська метафора» у суспільному бутті Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. *Схід – Захід: іст.-культурол. зб.* 2008. Вип. 9–10. С. 68–75.

295. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. Київ, 2000. 308 с.

296. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя: Тандем-У, 1997. Ч. 1. Аграрні відносини. 204 с.

297. Бойко А. Публікація джерел з історії Південної України останньої чверті XVIII ст. на сторінках журналу «Русский архив». *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. VI. С. 191–197.

298. Бойко П. Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ: ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2010. С. 118–128.

299. Болотина Н. Деятельность Г. А. Потемкина (1739–1791 гг.) в области внутренней политики России. Москва: изд-во РАГС, 2010. 140 с.

300. Варшавчика М. Джерелознавство історії України: довідник. під ред. К. 1998. 212 с.

301. Владимиров М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887 г.: материалы для исторического очерка. Екатеринослав, 1887. 275 с.

302. Галь Б. Генеалогія регіонального чиновництва другої половини XVIII ст. в історико-краєзнавчих дослідженнях. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* Київ: Рідний край, 1999. Вип. 6. С. 235–240.

303. Галь Б. Особливості адміністративного районування Межиріччя Орілі й Сули (друга половина XVIII ст. – XIX ст.). *Історія і культура*

Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 8. С. 10–27.

304. Галь Б. Постать імперського державного діяча: спроба реконструкції життєвого шляху Я. С. Сулими. *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*: матер. Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, 8–9 жовтня 1998 р. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С. 191–195.

305. Галь Б. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга пол. XVIII – початок XIX ст.). URL: <http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/Gal.htm>. (дата звернення: 02.04.2019).

306. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890 гг.). Николаев: Русская типография, 1890. 122 с.

307. Гельбиг Г. Русские избранники / перев. и прим. В. А. Бильбасова. Берлин: Издание Ф. Готтгейнера, 1900. 534 с.

308. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії. *Регіональна історія України*. Київ: ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 155–166 .

309. Гессен В. Вопросы местного управления. Санкт-Петербург: тип. и лит. А. Е. Ландау, 1904. 235 с.

310. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775 рр. Київ: вид-во АН УРСР, 1961. 416 с.

311. Головка Ю. Кадрова політика на митних установах Південної України останньої чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Т. 12. Київ, 2006. С. 140–155.

312. Головка Ю. Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*

Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя, 2001. Вип. 6. С. 139–150.

313. Государственные учреждения России XVI–XVIII вв. / под. ред Н. Б. Голиковой. Москва: МГУ, 1991. 192 с.

314. Государственные учреждения России в XVIII века: (законодательные материалы), справоч. пособ. / под ред. А. В. Чернова. Москва: Московский государственный историко-архивный институт, 1960. 580 с.

315. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. Санкт-Петербург: тип. И. Бочкарева, 1866. 284.

316. Градовского А. Начала русского государственного права. Т. 9. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1904. Ч. 3. Органы местного управления. 793 с.

317. Градовський А. Історія місцевого управління в Росії. Введення в уезд Московського державства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1866. 543 с.

318. Грот Я. К. Биография поэта : с портретом, рисунками и снимком. Т. 8. Санкт-Петербург: издание Императорской Академии наук, 1880. 1044 с.

319. Данилевский И., Кабанов В., Медушевская О., Румянцева М. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособ. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.

320. Дегтярьов С. Формулярні списки повітових судів як джерело до біографій представників українського дворянства. *Актуальні питання історії, культурології та краєзнавства: матер. наук.-теорет. Конфер. викладачів, аспірантів та студентів 23–24 квітня 2007 р.* Суми: СумДУ, 2007. Вип. II. С. 23–29.

321. Демидова Н. Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII вв. *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): сб. статей.* Москва: Наука, 1964. С. 206–242.

322. Демидова Н. Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. Москва: Наука, 1987. 230 с.

323. Державний архів Дніпропетровської області: путівник у 2-х т. Т. 1. Дніпропетровськ: Герда, 2009. 485 с.

324. Дідик С. Зносини адміністрації Нової Сербії і Новослобідського козацького полку з іноземними урядовцями. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. Київ: ХІК, Часи козацькі, 2007. Вип. 16. С. 269–275.

325. Дідик С. Взаємини Новослобідського козацького полку із запорозьким козацтвом (1753–1764 рр.). *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. 2006. № 3. С. 200–204.

326. Дідик С. Взаємини Новослобідського козацького полку із Запорозьким козацтвом (1753–1764 рр.). *Козацька спадщина : Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ*. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. 3. С. 200–204.

327. Дідик С. Доля населення Новослобідського козацького полку після заснування 1-ї Новоросійської губернії. *Січеславський альманах*: зб. наук. пр. з історії козацтва. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. Вип. 6. С. 66–74.

328. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. / відп. ред. С. І. Світленко. Т. 1. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. 447 с.

329. Дмитрієв В. Сербські переселенці в Україні: проблема міжетнічних зв'язків. *Вісник Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2005. Вип. 77–79. С. 60–63.

330. Дружинина Е. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва: изд-во АН СССР, 1959. 279 с.

331. Дюгамель К. Опыт государственного права Российской империи. Санкт-Петербург, 1833. 417 с.

332. Евреинов В. Гражданское чиновничество в России. Исторический очерк. Санкт-Петербург: тип. А. С. Суворина, 1887. 87 с.

333. Елпатьевский А. Документирование прохождения государственной службы в России XVIII – начала XX вв. *Труды ВНИИДАД*. 1974. Т. 5. Ч. 1. С. 146–205.

334. Ерошкин Н. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Учпедгиз, 1960. 396 с.

335. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с.

336. Загоровский Е. А. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)*. Запоріжжя, 1999. С. 492–507.

337. Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774–1791 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXXI. Одесса, 1913. С. 52–82.

338. Зосімович О. Формування системи обліку кадрового складу судів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. URL: http://eprints.zu.edu.ua/8155/1/Zosimovych_Zhitomir.pdf. (дата звернення: 15.03.2019).

339. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2009. 544 с.

340. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 347 с.

341. Карнович Е. П. Русские чиновники в былое и настоящее время. Санкт-Петербург, 1897. 128 с.

342. Кизеветтер А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: исторический очерк. 2-е изд. Москва: Задруга, 1917. 120 с.

343. Кизеветтер А. Русское общество в XVIII ст. Ростов-на-Дону, 1903. 48 с.

344. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр. Київ: Основи, 1996. 317 с.

345. Коркунов Н. Русское государственное право. Т. II. Санкт-Петербург: тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 749 с.

346. Круглый А. Записки немецкого врача о России в конце прошлого века. *Русский архив*. 1881. С. 32.

347. Кузнецов А. Чиновничество и развитие культуры губернских и областных центров Восточной Сибири во второй половине XIX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Иркутск, 2002. 323 с.

348. Лазаревский Н. Сенат в России. *Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон*. Санкт-Петербург: Издательское Дело, 1900. Кн. 58. С. 514.

349. Лохвицкий А. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. 2-е изд, переизд. Санкт-Петербург, 1864. Ч. 2. 298 с.

350. Лукашевич А. Развитие губернской Делопроизводственной документации 70–90-х гг. XVIII в.: дис. ... канд. истор. наук: 05.25.02. Москва: РГБ, 1995. 242 с.

351. Лукашевич О. А. Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г. О. Потьомкіна. *Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4 (5). С. 159–166.

352. Макидонов А. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). 3-е изд., исправ. и допол. Запорожье: Просвіта, 2008. 140 с.

353. Маленко М. Південноукраїнське козацтво постсічового періоду в історико-археографічному доробку архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова).

URL: http://www.cossackdom.com/articles/m/malenko_pvarheo.html. (дата звернення: 15.03.2019).

354. Маленко М. Чорноморське козацьке військо в документах і матеріалах українських архівних та музейних установ. Казачество XV–XXI вв. URL: www.cossackdom.com. (дата звернення: 25.03.2019).

355. Мигунова Т. Административные реформы Екатерины Великой (Исторические предпосылки и результат). Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2001. 147 с.

356. Мищак І. Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. 2004. Вип. 26. С. 96–108.

357. Мільчев В. І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя, 2008. 369 с.

358. Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 2003. Вип. 7. С. 35–55.

359. Молдавський Р. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.). *Запорозька спадщина*. Запоріжжя: Тандем-У, 2007. Вип. 16. 85 с.

360. Мрочек-Дроздовский П. Областное управление России XVIII в. до учреждения о губерниях 7 ноября 1775 г. Москва, 1876. Ч. 1. Областное управление эпохи первого учреждения губерний (1708–1719 г.): историко-юридическое исследование. 350 с.

361. Николайчик Ф. Город Кременчуг. Исторический очерк. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.

362. Новицкий Я. Твори. Т. 1. Запоріжжя, 2007. 508 с.

363. Олененко А.Г. Формулярні списки як джерело з історії чиновництва Азовської губернії. *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2011. Т. 22. С. 97–106.

364. Олененко А. Азовська губернська канцелярія (1775–1784 рр.): історія установи та її документації. Київ, 2013. 304 с.

365. Олененко А. Історія формування кордонів Азовської губернії (1775–1776) за матеріалами опублікованих джерел. *Волинські історичні записки*. Т. 2. Житомир: Полісся, 1999. С. 173–179.

366. Олененко А. Нереалізований проект заснування військового училища у Катеринославі. *Історія і культура Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*: наук. щорічник. 2009. Вип. 6. С. 110–116.

367. Олененко А. Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів. *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Т. 21. Київ, 2010. С. 14–26.

368. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции. Одесса: Тип. Шульце, 1885. 144 с.

369. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Бр. Шполянских, 1897. 245 с.

370. Писарькова Л. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. Москва: РОССПЭН, 2007. 743 с.

371. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории. Москва: Высшая школа, 1993. 736 с.

372. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: у 2-х т. Т. 2. Мюнхен, 1965. 248 с.

373. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т. 1. Мюнхен, 1965. 188 с.

374. Поскачей Т. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Рязань: РГБ, 2006. 261 с.

375. Посулько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя: Тандем-У, 1998. 80 с.

376. Посулько О. Адміністративно-територіальний устрій Нової Сербії та Слов'яносербії (1751–1764 рр.). URL: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/7/posunko.pdf>. (дата звернення: 15.05.2019).

377. Посулько О. М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новосербією та Слов'яносербією. *Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ*. 1995. Вип. 1. С. 21–26.

378. Потапенко С. Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х рр.: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 16. Київ, 2008. С. 67–99.

379. Прохоров Д. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII в. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 4. С. 123–138.

380. Прохоров Д. Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к России: 1783–1787 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1996. Вып. 5. С. 213–225.

381. Прохоров Д. А. Крымские татары в органах управления Таврической области после присоединения Крыма к России (1783–1787 гг.). *Проблемы истории, филологии и культуры. Москва-Магнитогорск-Новосибирск*. 2016. № 1 (51). С. 278–295.

382. Романович-Славатинский А. Генерал-губернатор или губернатор? Киев: т-во печ. дела, 1889. 15 с.

383. Романович-Славатинский А. В. Исторический очерк губернского управления от первых преобразований Петра В. до учреждения губерний в 1775 г.: диссертация. Киев, 1859. 156 с.

384. Румянцева Марина Федоровна. Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России 1762 – 1802 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Институт СССР АН СССР, 1986. 237 с.

385. Савченко І. Адміністративно-територіальний устрій Катеринославського намісництва (1783–1791 рр.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 2003. Вип. 7. С. 192–209.

386. Савченко І. До історії місцевих органів управління Таврійської губернії (1783–1800 рр.). *Студії з історії Степової України.* Запоріжжя 2003. Вип. 1. С. 65–75.

387. Савченко І. В. Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70–80-х рр. XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* Київ, 2001. Вип. 6. С. 235–239.

388. Савченко І. В. Місцеві органи управління Новоросійської та Азовської губернії. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* Запоріжжя: Тандем-У, 2001. Вип. 6. С. 244–249.

389. Самко І. В. Обов'язки командирів в Азовській губернії (1775–1776 рр.). *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів.* Київ, 1999. Вип. 5. С. 120–123.

390. Сестренцевич Б. История о Таврии. Т. 1–2. Санкт-Петербург: Печатано в типографии Шнора, 1806. 208 с. 444 с.

391. Синяк І. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформативний потенціал. *Український археографічний щорічник. Нова серія.* Київ: Українські Пропілеї, 2016. С. 31–59.

392. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853. Ч. II. 554 с.

393. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823 гг. Одесса, 1837. 296 с.
394. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823 гг. Одесса: Гор. типогр., 1836. Ч. I. 294 с.
395. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса, 1838. Ч. II. 349 с.
396. Страховский И. Губернское устройство. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1913. № 7 (Сентябрь). С. 28–92.
397. Страховский И. Губернское устройство. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1913. № 8 (Октябрь). С. 70–120.
398. Страховский И. Губернское устройство. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1913. № 9 (Ноябрь). С. 122–171.
399. Сумароков П. Черты Екатерины Великой. Санкт-Петербург: Типография департамента народного просвещения, 1819. 371 с.
400. Сурева Н. Від козака до дворянина: основні віхи nobilitaції запорізьких старшинських родів. *Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. Вип. 2. Нікополь–Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 112–115.
401. Сурева Н. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2003. 261 с.
402. Сурева Н. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст. *Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів*. Т. 6. Київ, 2001. С. 211–217.
403. Сурева Н. В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 2003. 253 с.
404. Тартаковский А. Русская мемуаристка XVIII – первой половины XIX в. От рукописи к книге. Москва, 1991. 288 с.

405. Тригуб П. А. О. Скальковський про заселення Південної України. *Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції (21–24 травня 1997 р. Херсон, 1997. Ч. 1. С. 207–211.*

406. Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. Москва: Наука, 1974. 396 с.

407. Туманова М. Ф. Организация учета чиновничества в 60–90-х гг. XVIII в. *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: сборник статей.* Москва: Академия наук СССР; Институт истории СССР, 1983. С. 173–191.

408. Фаизова И. «Манифест о вольности» и службе дворянства в XVIII ст. Москва: Наука, 1999. 222 с.

409. Фаизова И. Материалы Герольдмейстерской конторы как источник по истории Российского дворянства XVIII ст. Саратов: Товарищ, 1990. 60 с.

410. Хмарський В. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету.* Одеса: Гермес, 1998. Вип. 6. С. 248–261.

411. Хмарський В., Новікова Л. Аполлон Скальковський. *Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст.* Київ, 2003. Вип. 12. С. 52–74.

412. Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій. *Історія і особистість історика: зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько.* Дніпропетровськ, 2004. С. 139–154.

413. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Т. I–III. Москва, типография товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. 481 с.

414. Шандра В. Формування державних інституцій на Півдні України в XIX ст.: історичний інваріант: монографія. *Схід і Південь України: час,*

простір, соціум: в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. Т. 1. Київ: ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 192–205.

415. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.

416. Швайба Н. Н. Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: дис. ... канад. істор. наук: 07.00.06. Запоріжжя, 2008. 224 с.

417. Шепелев Л. Титулы, мундиры и ордена Российской империи. Москва :Центрполиграф, 2005. 423 с.

418. Шепелев Л. Чиновный мир России. ХVІІІ – начало ХХ века. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1999. 479 с.

419. Шиян Р. Діяльність земських комісарів на території колишніх Запорозьких Вольностей у перші роки після ліквідації запорозького устрою. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. VI. С. 3–6.

420. Эварницкий Д. И. И. М. Синельников перед судом истории. *Исторический вестник*. 1896. № 4. С. 317–320.

421. Эварницкий Д. И. История села Фалеевки Садовой Херсонской губернии и уезда. Санкт-Петербург, 1892.

422. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожского козачества и Новороссийского края. Санкт-Петербург, 1889. 195 с.

423. Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: тип. А.М. Котомина, 1876. 680 с.

424. Яворницкий Д. История города Екатеринослава. 2-е изд., доп. Днепропетровск: Січ, 1996. 277 с.

425. Яценко В. Інтеграція Українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у ХVІІІ ст.: автореф. канд. іст. наук. Харків, 2007. 22 с.

426. Яценко В. Козацтво Гетьманщини в російській імперській політиці ХVІІІ ст.: процес станової інтеграції. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2002. Вип. 5. С. 33–41.

427. Яценко В. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграції до загальноімперського стану). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2003. Вип. 6. С. 136–140.

428. LeDonne, John P. *Absolutism and the Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700–1825*. New York: Oxford University Press, 1991. 376 p.

429. LeDonne, John P. *Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984. 410 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. **Панкєєв О. Чиновництво Південної України останньої чверті XVIII – другої половини XIX століття у спадку Я. П. Новицького.** *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 18. С. 255–264.
2. **Панкєєв О. Наративні джерела з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.** *Наукові записки*: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Київ, 2012. Т. 24. С. 209–226.
3. **Панкєєв О. Рух документів з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII століття.** *Праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Т. XXXV. С. 351–358.
4. **Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття.** *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 9–15.
5. **Панкєєв О. Джерела з історії губернського та повітового чиновництва Південної України другої половини XVIII століття в архівосховищах Російської Федерації.** *Proverbs in Motion: A Festschrift in Honour of Bohdan Medwidsky*. Toronto, 2014. P. 309–323.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. **Панкєєв О. Козацький фактор у діяльності губернського та повітового чиновництва Південної України у другій половині XVIII**

століття. Військо Запорозьке як символ свободи та незалежності: матер. конфер. 16–17 жовтня 2009 р. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Т. XVI. С. 219–221.

7. **Панкєєв О.** **Етапи становлення губернського та повітового устрою на півдні України у другій половині XVIII століття.** *Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи:* матер. Міжнар. конфер. молодих науковців. Херсон, 2009. С. 100–103.

8. **Панкєєв О.** **“Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва” як джерело з історії чиновництва Південної України останньої половини XVIII століття.** *Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії:* зб. наук. ст. учасників Третіх драгоманівських чит. молодих істориків. Київ, 2010. С. 385–390.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

9. **Панкєєв О., Олененко А.** **Азовське намісництво: нереалізований проект.** Запоріжжя, 2011. 98 с.

10. **Панкєєв О.** **Групові формулярні списки Новоросійської губернії за 1798 рік.** Запоріжжя, 2011. 125 с.

11. **Панкєєв О.** **Розпис справ Катеринославського намісництва: діловодство та канцелярське чиновництво.** Київ, 2018. 104 с.

Апробація результатів дослідження

1. Міжнародна конференція молодих науковців «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (Херсон, 25–26 березня 2009 року).

2. Варшавська східноєвропейська конференція (Warsaw East European Conference) (Варшава, 15–17 липня 2009 року).

3. Міжнародна наукова конференція «Військо Запорозьке як символ свободи та незалежності» (Запоріжжя, 16–17 жовтня 2009 року).

4. Треті Всеукраїнські Драгоманівські наукові читання молодих істориків (Київ, 12 березня 2010 року).
5. Всеукраїнська наукова конференція «ІІІ Новицькі читання» (Запоріжжя, 14 жовтня 2011 року).
6. Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 11 квітня 2012 року).
7. Міжнародна молодіжна науково-практична конференція «Національна історія у глобалізованому світі: виклики перед Україною» (Київ, 12–14 жовтня 2012 року).
8. Всеукраїнська наукова конференція «ІV Новицькі читання» (Запоріжжя, 19 жовтня 2012 року).
9. Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII–XX ст.» (Запоріжжя, 31 травня 2013 року).
10. Всеукраїнська наукова конференція «VІІІ Новицькі читання» (Запоріжжя, 21 жовтня 2016 року).
11. Засідання Альбертської асоціації сприяння українським студіям (Едмонтон, Канада, 16 липня 2012 року).
12. Засідання Наукового товариства імені Тараса Шевченка (Едмонтон, Канада, 6 грудня 2015 року).

Додаток Б**Рапорт генерал-поручика Т. Тутолміна князю Г.О. Потьомкіну та іменний список про нагородження чиновників Катеринославського намісництва**

Его светлости!

Высокоповелительному господину генерал фельдмаршалу,
государственной военной коллегии президенту, Сенатору,
Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору и разных орденов
кавалеру князю Григорию Александровичу Потемкину.

Генерал поручика и кавалера Тутолмина

Рапорт

Новороссийская и Азовская губернская канцелярии господин полковник Боувер и протчии здешней губернии присутственные места при настоящем своем по открытии Екатеринославского наместничества уничтожении свидетельствуя усерднейшую службу значащихся в подносимом при сем списке просят о повышении их следующим чинам. Я основываясь на одобрении реченных канцелярии и других начальств приемлю смелость всепокорнейше // [322] просить о милостивом поблагорассмотрению вашей светлости награждений ревностного служения сих отлично аттестованных.

Тимофей Тутолмин // [322 об.]

| | |
|---|--|
| Имянной список отлично аттестованных новороссийскою и азовскою губернскими канцеляриями господином полковником Баувером и другими здешней губернии начальствами и присутственными местами | |
| По представлению правящего полтавским казачьим полком полковника Боувера | Какими чинами |
| Малороссийские сотники | в капитаны с оставлением в службе |
| Илья Волковня | |
| Максим Балясный | |
| Павел Сулима | |
| Василий Роменский | |
| Иван Могилянский | в порутчики с оставлением при должности |
| Войсковые товарищи | |
| Владимер Тарнавский | |
| Андрей Сулима | |
| Василий Неженцов | |
| Иван Волковняк | в прапорщики |
| Значковые товарищи | |
| Петр Тарнавский | |
| Иван Жуковский | |
| Петр Богданович | |
| Петр Тиш | в обозные с чином надворного советника // [323] |
| Полковый полтавский судья Василий Могилянский | |
| Николай Максимович | в малороссийские войсковые товарищи с оставлением при должностях |
| Иван Максимович | |
| Василий Максимович | |
| Аким Артюх | |
| Михайло Мищенко | |
| Игнат Бужинский | |
| Максим Педах | |
| Иван Бужинский | |
| Полковый Асаул Петр Марченко | в малороссийские бунчуковые товарищи с увольнением от службы |
| Войсковые товарищи | |
| Федор Цуревской | в армейские чины с увольнением от службы |
| Яков Цуревской | |
| Федор Педченко | |
| Значковые товарищи | в войсковые товарищи с увольнением от службы |
| Михайло Цурка | |
| Лукьян Бужинский | |

| | |
|--|---|
| Яков Кованька | |
| Сотенные атаманы: | |
| Афанасий Килич | |
| Дмитрий Артеменков | |
| Осип Китайченко | |
| Сотник Василий Рожалин | в капитаны с увольнением от службы |
| Порутчик Михайло Сахнавский | в капитаны // [323 об.] |
| По представлениям Азовской губернской канцелярии кадет Василий Быстров | в следующия в обер- офицерские чины с увольнением от службы |
| Вахмистры | |
| Осип Гнедич | |
| Григорий Рутковский | |
| Прапорщик Степан Ларин | в порутчики |
| Вахмистр Гаврило Ларин | в прапорщики |
| Находящиеся Азовской губернии при смежной экспедиции | обер-офицерским чином с увольнением от должности |
| Екатеринославской коннице Мариупольского полку вахмистр Константин Курдимонов | |
| Подпорутчик Юрий Адамов | следующими чинами с выключкою с них Магденка в армейские полки |
| Прапорщик Федор Магденко | |
| Регистратор Федор Чердаков | |
| Таганрогского уезда смотритель вахмистр Петр Навроцкой | обер-офицерским чином |
| Полковый старшина Иван Малый | следующими обер- офицерскими чинами // [324] |
| Вахмистры | |
| Федор Левенец | |
| Адам Мандриков | |
| Выведенных из Крыма греков слободы Мангуша урядник кадет Федор Закревской | обер-офицерским чином |
| Бывший в Павлоградском и Торском уездах в должности воеводы майор Гаврило Суханов | в надворные советники в отставку |
| Торского уезда коллежский асессор Федор Югович | о награждении чином |
| Екатеринославского уезда земской комиссар коллежский асессор Иван Клейманов | о награждении чином |
| Коллежский Асессор Михайло Замакин | о повышении следующим чином |
| Секунд-майор Влас Ходоревской | в надворные советники |
| Царичанского уезда за городничего капитан Николай Алексеев | о награждении чином |

| | |
|---|--|
| Казначей капитан Павел Клешников | о награждении следующим чином |
| Бахмутского уезда земской комиссар капитан Алексей Константинов | о награждении чином |
| Александровского уезда воевода капитан Тимофей Авсянников | о награждении следующим чином // [324 об.] |
| Пограничной комиссар капитан Федор Александров | о награждении следующим чином |
| Екатеринославской провинции казначей коллежский секретарь Семен Чунихин | |
| Екатеринославской провинции казначей коллежский секретарь Семен Чунихин | о награждении следующими чинами |
| Порутчик переводчик итальянского, французского, греческого и турецкого языков Афанасий Петров | |
| Корнет Артем Оболонской | в порутчики |
| Прапорщик Павел Аладин | в отставку с награждением чинами |
| Вахмистр Петр Короставец | |
| К должности непомещены и награждение не получили | |
| Губернской секретарь Иван Нечаев | |
| Порутчик Иван Сичевской | |
| Подпорутчики | |
| Михайло Зубков | |
| Алексей Попов | |
| Прапорщики | |
| Иван Тибякин | |
| Василий Калчигин | |
| Семен Затуротуровский | |
| Алексей Никитин | |
| Алексей Струков | |
| Ефим Червоный | |
| Коллежский регистратор Петр Степанов // [325] | |
| Кадеты | |
| Василий Писемской | |
| Александр Любицкой | |
| Никита Радченков | |
| Данило Карапцов | |
| Александр Карапцов | |

| | |
|---------------------------------|--|
| Василий Демидович | |
| Алексей Дрогитев | |
| Мирон Мухин | |
| Семен Мухин | |
| Павел Авсяников | |
| Вахмистерских чинов | |
| Иван Дмитриев | |
| Николай Богаевский | |
| Александр Курдиманов | |
| Антон Степанов | |
| Иван Чумаков | |
| Савка Петрухнов | |
| Петр Лисенков | |
| Иван Лисенков | |
| Григорий Демидович | |
| Иван Корневской | |
| Василий Багавской | |
| Иван Бурманов | |
| Федор Мильшин | |
| Семен Федотов | |
| Лука Бураков | |
| Александр Дехтярев | |
| Николай Волконской | |
| Иван Анушков | |
| Михайло Наготенков // [325 об.] | |
| Иван Радионов | |
| Максим Волчанецкой | |
| Михайло Полянский | |
| Григорий Воеводин | |
| Семен Слоновской | |
| Иван Солошич | |
| Никита Татуков | |
| Осип Базелевич | |
| Федор Щербинин | |
| Василий Мальцов | |
| Андрей Септимов | |
| Евстафий Роменский | |
| Дмитрий Чунихин | |

| | |
|---|--|
| Борис Булгаков | |
| К должностям помещены, но награждения не получили | |
| Бахмутской воеводской товарищ коллежский ассессор Михайло Драгитев | |
| В должности прокурорской капитан Никифор Иванов | |
| Секретари | |
| Титулярный советник Иван Зиновьев | |
| Порутчики | |
| Павел Бураков | |
| Дмитрий Смольников | |
| Губернский секретарь Павел Кудрицкий | |
| Подпорутчик Терентий Мордвинин // [326] | |
| Прапорщики | |
| Федор Денисевич | |
| Иван Нехаев | |
| Степан Мироненков | |
| Андрей Слоновский | |
| Коллежский регистратор Иван Соколовский | |
| Ротмистерских чинов Осип Сачаец | |
| Иван Жилинской | |
| Федор Подлучной | |
| Трофим Силанков | |
| Роман Крутов | |
| Ефрем Нечаев | |
| Михайло Пановский | |
| Александр Смольянинов | |
| Иван Ефимов | |
| Иван Базелевич | |
| Василий Чех | |
| По представлению Новороссийской губернской канцелярии находившийся бухгалтером подпорутчик Петр Филипов | |
| Экзекутор порутчик Вассирион Саблин | |
| Губернские регистраторы Иван Павличенко | |
| Тимофей Комаров | |
| Максим Илюшенков | |
| Семен Сокологорский // [326 об.] | |

| | |
|------------------------|--|
| Михайло Лысенков | |
| Степан Полунеев | |
| Федор Шишков | |
| Дмитрий Илляшевский | |
| Петр Сохин | |
| Тимофей Дивляшевский | |
| Влас Корецкий | |
| Гаврило Устимович | |
| Прокопий Цацкин | |
| Василий Кошевой | |
| Петр Ямпольской | |
| Григорий Сосновский | |
| Игнат Дворников | |
| Дорофей Красношанов | |
| Дорофей Дехтярев | |
| Михайло Стахинский | |
| Григорий Киценко | |
| Михайло Полянский | |
| Семен Каменский | |
| Петр Чевакинский | |
| Федор Решетиллов | |
| Григорий Марковский | |
| Клим Ласточкин | |
| Петр Ломоносов | |
| Нестор Брюховецкой | |
| Алексей Азенков | |
| Петр Золотаревский | |
| Яков Торохтеев | |
| Григорий Гординский | |
| Иван Куцев | |
| Иван Дзюбан | |
| Павел Гудимов | |
| Макей Писаревский | |
| Петр Исиря | |
| Иван Шпика | |
| Семен Ильяшевский | |
| Иван Корецкий // [327] | |
| Федор Чумаковский | |

| | |
|---|--|
| Петр Литвинов | |
| Степан Важничий | |
| Григорий Шостя | |
| Лукьян Левицкий | |
| Семен Ставрак | |
| Евстафий Сосновский | |
| Ефрем Астафьев | |
| Григорий Табурович | |
| Мартин Зененко | |
| Трофим Сисканенков | |
| Моисей Писаревский | |
| Иван Потапов | |
| Степан Канивецкий | |
| Иван Беликов | |
| Андрей Савинч | |
| Савелий Саламатин | |
| Захарий Уманский | |
| Василий Яковлев | |
| Афанасий Никович | |
| Григорий Новицкий | |
| Демьян Трепалов | |
| Петр Бабичев | |
| Иван Ефимов | |
| Находящееся Новороссийской же губернской канцелярии при делах вахмистры | |
| Семен Среблянский | |
| Петр Сачавец | |
| Дорофей Васильев | |
| Иван Пивоваров // [327 об.] | |
| Демьян Кибальников | |
| При межевой Новороссийской губернии экспедиции вахмистры | |
| Тимофей Ильенков | |
| Кирило Наумовский | |
| Василий Новицкий | |
| При уездном Кременчугском смотрительном правлении | |
| Значковые товарищи | |
| Семен Щербицкий | |

| | |
|--|--------------------------------------|
| Иван Смотя | |
| Иван Белой | |
| Вахмистр | |
| Семен Куприенко | |
| При крюковском уездном казначействе в исправлению письменных дел находящиеся | |
| Губернские регистраторы | |
| Николай Калиновский | |
| Дементий Тарадаев | |
| Крюковской воеводской канцелярии воеводской товарищ порутчик Иван Пугачевский | В армейского капитана |
| Исправляющий в саксаганской воеводской канцелярии секретарскую должность порутчик Григорий Губенко | Следующим чином // [328] |
| Находящиеся во славянской провинциальной канцелярии губернские регистраторы | |
| Петр Чуйков | |
| Никита Кривченков | |
| В новосанжаровской воеводской канцелярии | |
| Губернские регистраторы | |
| Григорий Бибенков | Обер-офицерскими |
| Петр Кацаев | чинами |
| Находящиеся при обер-провиантмейстерской экспедиции прапорщики | |
| Петр Каплуновский | |
| Иван Степанов | Следующими чинами |
| Василий Беев | |
| Провиант комиссары | |
| Яков Мелахненков | |
| Григорий Голубов | Обер-офицерскими |
| Николай Афанасьев | чинами |
| Сотник Омельницкой сотенный старшина Онисим Лысенков | В армейские порутчики // [328 об.] |
| Значковый товарищ Степан Величко | |
| Сотенный атаман Степан Трушевский | Обер-офицерским |
| Полтаввской лавник василий Лопощенко | чином в отставка |
| Полтавской канцелярии войсковой товарищ Григорий Богданович | В Малороссийские бунчуковый товарищи |
| Значковые товарищи | |
| Степан Уманский | В полковые асаулы |

| | |
|---|--|
| Алексей Воронянский | обер-офицерским чином |
| Василий Ганжа | |
| Сотенный атаман Павел Хондоленко | В малороссийские сотники |
| Архивариус Трофим Сулима | В войсковые товарищи |
| Значковые товарищи | |
| Андрей Решетило | В отставку армейскими чинами |
| Ерофей Славко | |
| По представлению крюковской воеводской канцелярии | |
| Находившиеся при оной у письменных дел | |
| Прапорщик Андрей Заикин | Следующим чином // [329] |
| Губернский регистратор Григорий Пискорский | Обер-офицерскими чинами |
| Губернский регистратор Наум Никитенко | |
| Губернский регистратор Василий Семперович | |
| Находившийся при уездном крюковском казначействе в должности присяжного прапорщик Семеон Леонтович | Следующим чином |
| По удостоению суда Земского повета полтавского возный земский Лев Павленко | В малороссийские сотники |
| По представлению полтавского уезда земского комиссара секунд-майора Сахновского находившейся при тамошнем комиссарстве для письма писарь гродский Кирило Дзюбин | В сотники или армейским чином |
| По одобрению пример майора Сахновского полтавского магистрата войсковый товарищ Иван Штепенков | По примеру протчих малороссийских старших полученных армейские чины // [329 об.] |
| По представлению полтавского магистрата лавник оного магистрата войсковый товарищ Степан Капитаненко | По рассмотрению армейским чином |
| По представлению присутствующего в славянской провинциальной канцелярии секунд майора Борзенкова | |
| Находившийся при никопольском уездном казначействе регистратор Андрей Семенов | Обер офицерским чином |
| По поданным челобитным | |
| Луганского пикинерного полку капитан Василий Вейс | Следуемым чином и об определении в |

| | |
|--|--|
| | таганрогский баталион |
| Новосенджаровского уезда земской комиссар ротмистр Иван Сухин | Следующими чинами |
| Находившийся при новороссийской губернской канцелярии переводчик турецкого языка порутчик Василий Фтеоктистов | |
| Сотенный полтавский писарь Дорофтей Говорецкий | В армейския обер офицерским чином с увольнением от службы // [330] |
| Находившийся при азовской межевой экспедиции Екатеринославской конницы мариупольского полку кадет Александр Дочкин | Следующим обер офицерским чином с дачей старшинства против сверстников его при межевой экспедиции находившихся |
| Капитан Харлампий Бузановский | В коллежские асессоры |
| Бунчуковый товарищ Степан Волковнин | |
| Войсковый товарищ и полтавского магистратарайца Иван Сушков | В бунчуковые сотники |
| Абщетаванный придворный певчий Гаврило Воскобойник | В малороссийские сотники |
| Войсковый товарищ Петр Цурка | В капитаны с увольнением от службы |
| Лекарь Иван Яновский | Следующим чином с увольнением |
| Полтавского козачьего полку | |
| Значковые товарищи | |
| Яков Петрашев | Армейскими обер офицерскими чинами // [330 об] |
| Игнат Корецкий | |
| Лукьян Аврамов | |
| Находящиеся при губернских Новороссийской губернии казначейств в должности присяжного вахмистр Кирило Куприянов | Обер офицерскими чинами |
| При кременчугском городском магистрате | |
| Губернские регистраторы | |
| Антон Говорецкий | |
| Григорий Богданович | Обер офицерскими чинами с увольнением |
| Екатеринославской конницы мариупольского полку | |

| | |
|--|--|
| Кадеты | от службы |
| Иван Горленский | |
| Григорий Горленский | |
| Малороссийского полтавского козачьего полку значковый товарищ Дмитрий Сороковий | В малороссийские сотники с увольнением от службы |
| Вахмистр Яков Калиновский | Обер-офицерским чином с увольнением от службы |
| Подпрапорный Семен Морозов | Обер офицерским чином |
| Полтавского казачьего полку войсковый товарищ Павел Фиринка | В сравнении против товарищей его получивших поручичьи и капитанские чины |
| Возный подкоморский Григорий Корецкий | Малороссийским сотничьим чином // [331] |
| По особо вступившим прошениям | |
| Бунчуковые товарищи | |
| Иван Каванька | В малороссийские полковники |
| Иван Марченко | В коллежские ассесоры |
| Федор Лукьянович | |
| Петр Паскевич | |
| Григорий Паскевич | |
| Полковый старшина Семен Величков | Обер-офицерским чином |
| Значковые товарищи | |
| Константин Носов | Обер-офицерскими чинами |
| Николай Мазуренко | |
| Тимофей Маленков | |
| Алексей Кадигроб | |
| Яков Пиловицкий | |
| Находившейся при межевой экспедиции Новороссийской губернии вахмистр Василий Устимович | Обер-офицерским чином |
| Екатеринославского пикинерного полку вахмистр Денис Бойко | Обер офицерским чином с увольнением от службы |

| | |
|---|---|
| Сотенный атаман Андрей Еремеев | Обер-офицерским чином |
| Войсковый товарищ Михайло Лень | О увольнении со службы с награждения армейским чином // [331 об.] |
| Прапорщик Зиновий Гаренко | В отставку следующим чином |
| Возный гродский Николай Роменский | Обер офицерским чином |
| Прапорщик Кирило Жученко | В порутчики с увольнением от службы |
| Сотенные атаманы | |
| Кирило Воронянский | В малороссийские сотники |
| Федор Обеденко | Обер-офицерскими чинами |
| Михайло Миронов | |
| Сотни первополковой полтавской сотенный писарь Лука Петрашев | |
| Находившиеся при суде подкоморском повету полтавского чиновники | |
| Коморник Петер Зеленецкий | В бунчуковые товарищи |
| Возные | |
| Гаврило Оранский | Обер офицерскими чинами |
| Григорий Бугаевский | |
| Тимофей Тутолмин // [332] | |

Джерело: Ф 16 Д. 693. Ч. 4. Л. 322-332.

Додаток В**Рапорт І. Синельникова князю Г. Потьомкіну про чиновників та вакансії
у Катеринославському намісництві зі списком чиновників
Катеринославського намісництва**

Его Светлости, Высокоповелительному господину, генерал-фельдмаршалу государственной военной коллегии Президенту, Катеринославскому и Таврическому генерал-губернатору и разных орденов кавалеру князю Григорию Александровичу Потемкину

Правителя Катеринославского наместничества и кавалера

Рапорт

Приемлю честь поднести при сем вашей Светлости ведомости, первую о чинах состоящих в Катеринославском наместничестве о порозжих вакансиях и о числе дворян, купцов, мещан, цеховых, казенных и владельческих поселян, однодворцев и крестьян, вторую о сумме определенной на заведение в Катеринославском наместничестве университета, третью о состоянии первого и второго бугских казачьих полков, четвертую о числе суммы в Катеринославском приказе общественного презрения имеющейся, пятую о бедных и одержимых болезненными припадками // [170] ведомстве оногo ж приказа состоящих и шестую о числе оставшихся к 1му числу октября в присутственных местах Катеринославского наместничества нерешенных дел, донося при том что в городе Кременчуге и во всех частях Катеринославского наместничества обстоит благополучно.

Генерал майор Иван Синельников

Ноября. Дня

1786 года // [170 об.]

| Список | |
|--|--|
| Екатеринославского наместнического правления и всем присудственным местам с показанием чинов в оных присудствующих | |
| Присудственные места | Присудствующие в оных чины |
| Наместническое правление | Генерал-губернатор Екатеринославский и Таврический Григорий Александрович Потемкин |
| | Правящий должность правителя наместничества бригадир Иван Максимович Синельников |
| | Советники |
| | Надворные советники: князь Данило Кудашев Александр Титов |
| | Секретари: Марко Малинский. Дмитрий Смольянинов |
| Палата Уголовного суда | Председатель статский советник Ларион Спиридонович Алексеев |
| | Советники: подполковник Матвей Крамин |
| | Надворный советник Корнилий Прокопович // [171] |
| | Ассессоры: секунд майор Илья Шиляревич |
| | Колежский ассессор Матвей Смирнов |
| | Секретарь порутчик Павел Буряков |
| Палата гражданского суда | Председатель: статский советник Павел Васильевич Кочубей |
| | Советники |
| | Надворные советники: Павел Шарой. Иван Энгельгард |
| | Ассессоры: секунд майор Алексей Грачев. Колежский ассессор Михайло Магденко. |
| | Секретарь Петр Папчинский |
| Палата казенных дел | Порутчик правителя: вакансия |
| | Экономии директор Надворный советник Матвей Афонин |
| | Советники: надворный советник Иван Тибекин // [171 об.] |
| | Для таможенных дел и надзирания за оными надворный советник Гибал |
| | Ассессоры премьер майор Василий Величковский. Коллежский ассессор Иван Сичкарев |
| Секретари: Федор Зайковский. Афанасий Суткавий | |
| При наместническом правлении | Губернский прокурор подполковник Владимир Золотницкий |

| | |
|---|--|
| | Губернские стряпчие |
| | Надворные советники: |
| | Уголовных дел Федор Сахновский |
| | Казенных дел Спиридон Даев |
| | Губернский казначей: коллежский ассессор Максим Лысенков |
| | Губернский землемер подпорутчик Терентий Мардвинкин |
| | Губернский архитектор Паулсон // [172] |
| Совестный суд | Совестный судья секунд майор Федор Корба |
| | Дворянские заседатели: секунд-маиор Иван Лорер |
| | Пример-маиор Дмитрий Кахов |
| Верхняго земскаго суда первый департамент | Председатели: Подполковник Николай Тутолмин |
| | Надворный советник Петр Черныш |
| | Дворянские заседатели коллежский ассессор Николай Имшинецкий |
| | Секунд майор Иван Михайлович |
| | Подпорутчик Юрий Адамов |
| | Секунд майор Григорий Сачавец |
| | Секунд майор Андрей Вишневецкий |
| | Секретарь губернский Федор Попов |
| Верхняго земскаго суда второй департамент | Дворянские заседатели: капитан Михайло Тарновский |
| | Секунд майор и кавалер Егор Петкович // [172 об.] |
| | Капитан князь Василий Баратов |
| | Капитан Алексей Шахов |
| | Титулярный советник Иван Бродский |
| | Прокурор коллежский ассессор Григорий Сулима |
| | Секретарь прапорщик Петр Билимов |
| | Стряпчие: уголовных дел коллежский переводчик Игнат Иванов |
| | Гражданских секретарь Ефрем Вешняков |
| Губернский магистрат | Председатели: обер провиантмейстер Павел Халчевский |
| | Флота лейтенант Петр Шишков |
| | Секретари: Кирило Гладкий |
| | Роман Григоревский |
| | Прокурор: коллежский ассессор Иван Тутолмин |
| | Стряпчие |
| | Титулярные советники |
| | Уголовных дел Иван Ламберт |
| | Гражданских дел Александр Ставровский // [173] |
| Верхняя расправа | Председатели: секунд майоры Осип Сахновский. |

| | |
|--------------------------------|--|
| | Николай Дуров |
| | Секретари: прапорщик Иван Гладкий. Андрей Савицкий |
| | Прокурор: коллежский асессор Андрей Дублянский |
| | Стряпчие титулярные советники: |
| | Уголовных дел Матвей Байцуров |
| | Казенных дел Иван Зеновеев |
| Приказ общественного призрения | Секретарь: коллежский Марко Малинский |
| Екатеринославской уезд | Городничий секунд майор Шостак |
| | В уездном суде уездный судья секунд майор Борис Нечаев |
| | Дворянские заседатели |
| | Титулярный советник Иван Бельченко. |
| | Капитан Григорий Табурович // [173 об.] |
| | Секретарь: городской секретарь Федор Афонасьев |
| | В уездном казначействе |
| | Уездный казначей: порутчик Карп Фродарт |
| | В дворянской опеке |
| | Предводитель: порутчик Иван Руденко |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник: капитан Дмитрий Бобырев |
| | Дворянские заседатели: |
| | Порутчики: Семен Пугачевский. Семен Коломойцов |
| | Секретарь: Филип Литвиненков |
| | В нижней расправе |
| | Расправный судья секунд майор Мойсей Алексеев |
| | Секретарь: Иван Евецкий |
| | Уездный землемер: подпорутчик Степан Дебрецини |
| | Уездный стряпчий городской секретарь Аника Кириченков // [174] |
| Новомосковской уезд | Городничий: капитан Данило Кувичинский |
| | В уездном суде |
| | Уездной судья: капитан Василий Чернявский |
| | Дворянские заседатели: капитан Федор Легкоступов. Порутчик Николай Зеленский |
| | Секретарь Роман Ольшанский |
| | В уездном казначействе уездный казначей: порутчик Павел Игнатъев |
| | В дворянской опеке: предводитель подполковник Иван Мерлин |

| | |
|---------------------|--|
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник: капитан Григорий Озеров |
| | Дворянские заседатели: прапорщики: Лаврентий Миргородский |
| | Афанасий Перехрист |
| | Секретарь: Андрей Чернявский |
| | Уездный землемер порутчик Емельян Тимофеев |
| | Уездный стряпчий: коллежский регистратор Андриан Магденко // [174 об.] |
| Алексопольской уезд | Городничий: коллежский асессор князь Иван Манвелов |
| | В уездном суде: |
| | Уездный судья: секунд майор Матвей Тимковский |
| | Дворянские заседатели: капитан Иван Меркалов. Секунд майор Федор Леонтьев |
| | Секретарь подпорутчик Афанасий Степанов |
| | В уездном казначействе |
| | Уездный казначей: капитан Петр Осипов |
| | В дворянской опеке предводитель полковник Афанасий Колпаков |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник: секунд майор Иван Миргородский |
| | Дворянские заседатели подпорутчик Иван Колесников. Капитан Павел Ключников |
| | Секретарь: Осип Проданов // [175] |
| | В нижней расправе |
| | Расправный судья капитан Николай Алексеев |
| | Секретарь Андрей Лукьянцов |
| | Уездный землемер прапорщик Федосий Зерваницкий |
| | Уездный стряпчий: коллежский регистратор Матвей Никитин |
| Кременчугской уезд | Городничий секунд майор Евстафий Чичеров |
| | В уездном суде |
| | Уездный судья: капитан Дмитрий Винников |
| | Дворянские заседатели |
| | Капитаны: Мойсей Прокофьев. Федор Дьяченков |
| | Секретарь: провинциальный секретарь Семен Бельский |
| | В уездном казначействе уездный казначей капитан Прохор Лазарев |
| | В дворянской опеке |

| | |
|--------------------------|---|
| | Предводитель секунд майор Андрей Остроградский // [175 об.] |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник секунд майор Яков Золотаревский |
| | Дворянские заседатели порутчик Петр Захаров. Подпорутчик Петр Филипов. |
| | Секретарь Прокофий Харченко |
| | В нижней расправе |
| | Расправный судья коллежский асессор Герасим Шошин |
| | Секретарь сотник Степан Евецкий |
| | Уездный стряпчий: провинциальный секретарь Иван Курипа |
| | Уездный землемер: титулярный советник Федор Соколов |
| Полтавской уезд | Городничий ротмистр Иван Сухина |
| | В уездном суде |
| | Уездный судья бунчуковый товарищ Иван Богданович // [176] |
| | Дворянские заседатели: секунд майор князь Семен Эристов. |
| | Полковий асаул Григорий Старицкий |
| | Секретар : городской секретарь Козьма Анисимов |
| | В уездном казначействе |
| | Уездный казначей капитан Иван Пономарев |
| | В дворянской опеке предводитель надворный советник Григорий Герсеванов |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник секунд майор Афанасий Полский |
| | Дворянские заседатели |
| | Войсковые товарищи Павел Феринка. Евстафий Собецкий |
| | Секретарь: губернский секретарь Семен Вольховский |
| | В нижней расправе: расправный судья: полковий судья Василий Могилянский |
| | Секретарь войсковый товарищ Семен Одинец // [176 об.] |
| | Уездный стряпчий титулярный советник Роман Конашевич |
| | Уездный землемер порутчик Павел Чуйков |
| Константиноградской уезд | Городничий примьер майор Александр Канчиелов |
| | В уездном суде уездный судья: примьер майор |

| | |
|-----------------|---|
| | Николай Акимов |
| | Дворянские заседатели: титулярный советник Максим Распопов. |
| | Коллежский секретарь Семен Чунихин |
| | Секретарь: провинциальный секретарь Яков Эйман |
| | В уездном казначействе уездный казначей секунд майор Михайло Сафков |
| | В дворянской опеке предводитель бригадир Федор Григорьевич Зеньковский |
| | В нижнем земском суде земский исправник коллежский асессор Иван Чернов // [177] |
| | Дворянские заседатели порутчик Иван Фатеев. Подпорутчик Иван Канаплиов |
| | Секретарь провинциальный секретарь Фома Цыганенко |
| | В нижней расправе расправный судья секунд майор Влас Ходыревский |
| | Секретарь Федор Пашкатов |
| | Уездный стряпчий провинциальный секретарь Иван Гавриленко |
| | Уездный землемер подпорутчик Иван Смольянинов |
| Славянской уезд | Городничий надворный советник Петр Бабин |
| | В уездном суде уездный судья капитан Максим Рапицкий |
| | Дворянские заседатели капитан Григорий Роменский. Порутчик Дмитрий Лихачев |
| | Секретарь городской секретарь Иван Соколовский // [177 об.] |
| | В уездном казначействе |
| | Уездный казначей: титулярный советник Максим Павлов |
| | В дворянской опеке предводитель секунд майор Александр Шахов |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник капитан Иван Шабельской |
| | Дворянские заседатели порутчик Семен Масквитинов.. Иван Меньшой-Брагин |
| | Секретарь Иван Друзякин |
| | В нижней расправе |
| | Расправный судья капитан Гаврило Иванов |
| | Секретарь Андрей Богаев |

| | |
|-----------------|---|
| | Уездный стряпчий губернский секретарь Юрий Богданов |
| | Уездный землемер прапорщик Василий Медовников // [178] |
| Бахмутской уезд | Городничий надворный советник Станковский |
| | В уездном суде уездный судья секунд майор Осип Любицкий |
| | Дворянские заседатели |
| | Секунд майор Илья Николаев. Губернский секретарь Кондрат Маньков |
| | В уездном казначействе уездный казначей коллежский асессор Михайло Драгитев |
| | В дворянской опеке предводитель подполковник Петр Голуб |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник секунд майор Илья Мамаков |
| | Дворянские заседатели капитан Василий Левицкий. Порутчик Петр Плещеев |
| | Секретарь: провинциальный секретарь Степан Ларин |
| | В нижней расправе расправный судья секунд майор Михайло Бортников |
| | Секретарь городской Петр Полкопин |
| | Уездные стряпчие коллежский регистратор Федор Фролов |
| | Уездный землемер порутчик Матвей Неелов // [178 об.] |
| Донецкой уезд | Городничий обер провиантмейстер Нечаев |
| | Дворянские заседатели прапорщик Павел Сабов. Капитан Степан Полницкий |
| | Секретарь Городовой секретарь Петр Смольянинов |
| | В уездном суде уездный судья секунд майор Аврам Миакович |
| | В уездном казначействе уездный казначей капитан Никифор Иванов |
| | В дворянской опеке предводитель секунд майор Федор Ваний |
| | В нижнем земском суде земский исправник секунд майор Василий Сабов |
| | Дворянские заседатели подпорутчик Адам Михайлов. Порутчик Иван Янович |
| | Секретарь городской секретарь Павел Андреев |
| | Уездный стряпчий коллежский регистратор Яков |

| | | |
|---|---|---|
| | Бирьев | |
| | Уездный землемер подпорутчик Петр Прима | |
| Мариупольский уезд | Городничий коллежский асессор Иван Ковалевский | |
| | В нижнем земском суде земский исправник пример майор Маргарит Блазо | |
| | Дворянские заседатели порутчик Аврам Щивров. Прапорщик Егор Хацио | |
| | Секретарь прапорщик Григорий Ищенко | |
| | В нижней расправе расправный судья секунд майор Семен Шелковников | |
| | Секретарь городской секретарь Иван Моторнов | |
| | Уездный стряпчий прапорщик Алексей Никитин | |
| | Уездный землемер подпорутчик Григорий Прима // [179] | |
| | Павлоградской уезд | Городничий коллежский асессор Аким Беляев |
| | | В уездном суде |
| Уездный судья капитан Данило Кузмицкий | | |
| Дворянские заседатели подпорутчики Федор Галич. Иван Кирилов | | |
| Секретарь | | |
| Городовой секретарь Василий Роменский | | |
| В уездном казначействе | | |
| Уездный казначей секунд майор Матвей Полшин | | |
| В дворянской опеке предводитель титулярный советник Григорий Ковалевский | | |
| В нижнем земском суде земский исправник подпорутчик Вилим Кох | | |
| Дворянские заседатели подпорутчик Михайло Зубков. Прапорщик Иван Павлищев | | |
| Секретарь коллежский секретарь Аким Миняков // [180] | | |
| В нижней расправе расправный судья коллежский секретарь Семен Игнатьев | | |
| Секретарь городской Василий Дементьев | | |
| Уездный стряпчий прапорщик Иван Зорин | | |
| Уездный землемер подпорутчик Яков Самойлов | | |
| Городничий секунд майор Иван Ластухин | | |
| В уездном суде уездный судья секунд майор Григорий Борзенков | | |
| Дворянские заседатели | | |
| Херсонской уезд | Капитаны Сергей Спасской. Тимофей Овсяников | |
| | Секретарь городской Иван Погребнов | |

| | |
|-----------------------|--|
| | В уездном казначействе уездный казначей секунд майор Андрей Колашин // [180 об.] |
| | В дворянской опеке предводитель секунд майор Сидор Белой |
| | В нижнем земском суде земский исправник капитан Емельян Сачванов |
| | Дворянские заседатели подпоручик Степан Вольской. |
| | Прапорщик Петр Полозов |
| | Секретарь Емельян Шапочников |
| | Уездный стряпчий провинциальный секретарь Яков Живоглядов |
| | Уездный землемер поручик Иван Редильский |
| | Городничий секунд майор Егор Булгаков |
| | В уездном суде уездный судья пример майор Иван Исаев // [181] |
| | Дворянские заседатели секунд майоры Михайло Сахайдаков. Григорий Маркович |
| Ольвиопольской уезд | Секретарь городской Мойсей Мелешков |
| | В уездном казначействе уездный казначей капитан Иван Мержанов |
| | В дворянской опеке |
| | Предводитель секунд майор Степан Ларий |
| | В нижнем земском суде земский исправник секунд майор Иван Керстич |
| | Дворянские заседатели капитан Григорий Карачон. Прапорщик Иван Семионов. |
| | Секретарь Пантелеймон Гончаров |
| | Уездный стряпчий прапорщик Филип Диордияшенко |
| | Уездный землемер поручик Яков Пономарев // [181 об.] |
| | Городничий коллежский асессор Иван Стогов |
| | В уездном суде Уездный судья капитан Михайло Доня |
| | Дворянские заседатели |
| Елисаветградский уезд | Капитан Михайло Михалча. Коллежский регистратор Федор Рожинский |
| | Секретарь городской Семен Толстенков |
| | В уездном казначействе уездный казначей секунд майор Иван Марьянович |
| | В дворянской опеке предводитель подполковник Самойло Хорвад |
| | В нижнем земском суде |

| | |
|----------------------|--|
| | Земский исправник капитан Федор Александров |
| | Дворянские заседатели капитаны Алексей Чабановский Прокофий Демешков |
| | Секретарь Лазарь Корнеев |
| | Уездный стряпчий провинциальный секретарь Иван Каплуновский |
| | Уездный землемер порутчик Александр Лазарев |
| | Городничий коллежский асессор Николай Патрин // [182] |
| | В уездном суде уездный судья пример майор Степан Жичин |
| | Дворянские заседатели капитан Данило Ильяшевич. Порутчик Иван Жайворонков |
| Александрыйский уезд | Секретарь провинциальный Петр Шумейков |
| | В уездном казначействе уездный казначей порутчик Иван Пугачевский |
| | В дворянской опеке предводитель господин генерал-порутчик Федор Арсеньевич Чорба |
| | В нижнем земском суде |
| | Земский исправник секунд майор Алексей Пантазий |
| | Дворянские заседатели порутчик Филип Хильченко. Прапорщик Михайло Капавской |
| | Секретарь городской Иван Щербаков |
| | В нижней рас праве |
| | Расправный судья капитан Алексей Домонтов |
| | Секретарь городской Иван Роменко |
| | Уездный стряпчий коллежский регистратор Иван Леонтович |
| | Уездный землемер подпорутчик Яков Гулевич // [182 об.] |
| | |

Джерело: РДАДА Ф. 16. Д. 693 Ч. 5. Л. 170-182 об.

